
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4(80)
2021

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Андрій ДАНИЛЕНКО

**Заступники
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Відповідальний секретар

Оксана ЯЦЕВСЬКА

Ніна ГОРГОЛЮК

Марина НАВАЛЬНА

Василь ГРЕЩУК

Світлана СОКОЛОВА

Світлана ГРИЦЕНКО

Микола СТЕПАНЕНКО

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Марія ЧИЖМАРОВА

Андрій КОЛЕСНИКОВ

Світлана ШАБАТ-САВКА

Мирослава МАМИЧ

Ірина ШКІЦЬКА

Людмила МАРЧУК

Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії “Б” (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 11 від 19.10.2021 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Оксана Лебедівна (англомовні тексти)

Комп’ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 20.12.21. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 13,48. Обл.-вид. арк. 11,99. Наклад 193 прим. Зам. 6525.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб’єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.003>
УДК 81'38'

С. Я. ЄРМОЛЕНКО, доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9916-4915>

С. П. БИБИК, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

Т. А. КОЦЬ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

Г. М. СЮТА, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: syutag@i.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3273-1644>

А. Ю. ГАНЖА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ganzhalina@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ЛІНГВОСТИЛІСТИКА: СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАТИВНОГО РОЗВИТКУ *

Стаття¹ пропонує аналітичний огляд результатів роботи відділу стилістики та культури мови впродовж 1991—2021 років. Увагу зосереджено на публікаціях, у яких розширено об'єкти лінгвостилістичного аналізу, обґрунтовано розбудову терміносистеми української лінгвостилістики. Подано оновлену дефініцію базового терміна «стиль», осучаснено тлумачення

¹ Статті, позначені *, присвячено 30-річчю Інституту української мови НАН України.

понять «культура мови», «норма», «літературний стандарт». Окреслено внесок співробітників відділу в дослідження структурно-рівневої та інтегративної лінгвостилістики. Названо етапні праці, що визначили зв'язок цієї галузі мовознавства з історією функціонування в українській літературній мові різних стилів, засвідчили значення історичної стилістики.

Ідеться про перспективи розвитку української академічної лінгвостилістики в контексті інструментарію сучасної гуманітаристики. Виокремлено інтердисциплінарні аспекти функціонально-стильових та жанрово-стилістичних досліджень: лінгвокультурологія, лінгвофольклористика, лінгвософія, лінгвоперсоналогія, лінгвоконфліктологія, дискурсологія, медіастилістика, юридична лінгвістика, психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвістична експертиза. Наголошено на важливості розвитку цифрових методів опрацювання текстів української літературної мови, на потребі створення лексикографічних джерел стилістичного термінознавства, на розширенні аспектів стилістичної лексикографії.

Ключові слова: лінгвостилістика, стиль, культура мови, норма, інтердисциплінарність, метод дослідження, інтегративна лінгвостилістика.

Академічна школа лінгвостилістики понад пів століття забезпечує теоретичні й практичні курси вищої школи індивідуальними і колективними напрацюваннями в галузі теорії та історії української літературної мови як історії розвитку стилів, жанрово-стильових різновидів мови. В освітніх програмах передбачено вимогу вільно володіти українською мовою, ефективно використовувати емоційно-оцінні моделі усного та писемного спілкування в усіх сферах суспільної діяльності. Образно кажучи, навчити мовців вчасно, вдало, узгоджено змінювати «стильовий одяг», бути динамічними й успішними у своїй професійній мовній діяльності.

Розуміння мови не лише як системи знаків, певного коду, а саме як типу мовомислення, скеровує думку дослідників на пошуки власне мовних і позамовних чинників формування стилю. В академічній школі лінгвостилістики обґрунтовано розуміння **стилю** як *творчої мовної діяльності, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування, дотримання умов комунікації в конкретних сферах культури*. У центрі динамічної моделі стилю — людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови. Релевантними ознаками для диференціації функціональних стилів є суспільна комунікація, характер спілкування, стереотипні конструкти, тобто призначення, мета текстів. Новітню теорію стилю як способу мислення, оформлення висловлювання в конкретній комунікативній ситуації підтримують у працях відділу стилістики та культури мови із середини 90-х рр. ХХ ст. (див., наприклад, «Нариси з української словесності») (Єрмоленко, 1999а).

Пізнати стилі української мови неможливо без дослідження текстів. Підходи до таких джерел змінюються разом із розвитком теорії лінгвостилістики. Насамперед ідеться про динаміку інтерпретативних практик (схема 1) — структурно-рівневої (лінгвістичний аналіз тексту), функціонально-стильової (лінгвостилістичний аналіз тексту), дискурсивно-жанрової (дискурсивний, комунікативно-прагматичний аналіз тексту), історичної (зіставно-стилістичний, лінгвосинергетичний аналіз текстів).

Структурно-рівневий підхід у лінгвостилістиці був детермінований поглядом на мову як систему знаків і домінував на перших етапах становлення української стилістики.

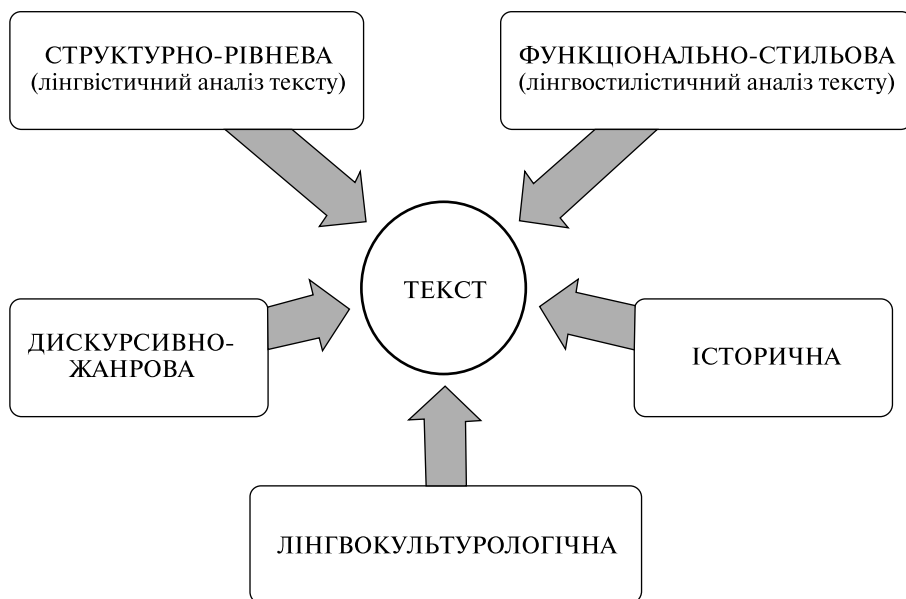

Схема 1. Лінгвостилістичні інтерпретативні практики

Змінюється читач, його умови суспільного життя, і змінюється розуміння-прочитування створених і віддалених у часі текстів. Вибудовуючи свою методологію вивчення мови художніх, наукових, публіцистичних, офіційно-ділових, сакральних, а також усно-розмовних текстів, лінгвостилістика розширює пізнання «слова у словнику і в тексті», «тексту в тексті», «простору мови», «культурного діалогу» тощо. Лінгвостилістові замало віднайти ключові слова тексту, змодельовати з них лексико-тематичні групи; його завдання — побачити текст у широкому часово-просторовому контексті доби чи історії національної культури, тобто в дискурсивній динаміці з урахуванням і екстралінгвальних чинників текстотворення.

Прикметно, що за три десятиліття змінювався вектор уваги до об'єкта дослідження, до джерельної бази лінгвостилістики. Уведення в науковий обіг великого масиву текстів, невідомих радянському читачеві через ідеологічні причини, сприяло актуалізації досліджень мовно-естетичних і унормувальних тенденцій у художній та епістолярній практиках письменників 10—30-х рр. ХХ ст. Так, початок 90-х рр. ХХ ст. був пов'язаний з лінгвостилістичною інтерпретацією «новітніх» творів реабілітованих письменників — Олега Ольжича, Олени Теліги, Євгена Маланюка, Уласа Самчука, Івана Багряного, Яра Славутича, поетів Нью-Йоркської групи та ін., а також творців наукового стилю — Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Івана Огієнка... (Єрмоленко, 1999а; Єрмоленко, 2017а; Єрмоленко, 2018; Сологуб, 1993; Сологуб, 1999; Ставицька, 2000; Бибик, 2019).

Традиційно в українській лінгвостилістиці найбільше праць присвячено вивченню мови художніх текстів. Це мотивовано тим, що нова українська літературна мова «виросла» з художнього стилю, і саме художній

стиль упродовж ХІХ—ХХ ст. виявляв найхарактерніші ознаки національно-мовного буття. З утворенням Інституту української мови (1991) у відділі захистили дисертації зі стилістики прози такі співробітники: докторські — Н. М. Сологуб «Мовний світ Олесея Гончара» (1993), Л. О. Ставицька «Естетика слова у художній літературі 20—30-х рр. ХХ ст.» (1996), кандидатські — Н. Г. Сидяченко «Функціонально-стилістична, семантична і формальна структура епітета: на матеріалі роману М. Стельмаха «Чотири броди» (1991), С. П. Бибики «Естетична модифікація народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника» (1994), Л. С. Козловська «Мовотворчість М. Стельмаха в контексті української народнопісенності» (1994), Н. С. Дужик «Мовна особистість Миколи Хвильового в аспекті стилістики та історії літературної мови» (1996), Л. В. Голоюх «Порівняння як структурний компонент художнього тексту» (1996), Л. М. Мялковська «Стилістика художньої прози Валер'яна Підмогильного: лексико-семантичні поля, тропи, стилістичний синтаксис» (2001).

Кожна з праць показова щодо оновлення методології вивчення мови прози. Так, у монографії «Мовний світ Олесея Гончара» (Сологуб, 1991) Н. М. Сологуб актуалізувала поняття *мовний світ*, *мовна картина світу письменника*, *мовна особистість письменника* в лінгвоукраїністиці. В основу комплексного підходу до мови письменника покладено мегакатегорію оповідності — *образ автора*. Як центр літературного твору ця категорія об'єднує всю систему мовних структур персонажів у їх співвідношенні з оповідачем (оповідачами), стає ідейно-стильовим стрижнем макроконтраксту, цілісним естетичним об'єктом. У теорії художньої мови «зростаються» поняття образу автора та мовної особистості.

Дослідження Л. О. Ставицької (Ставицька, 2000) актуалізували методологію систематизації мовних структур для вивчення текстів прози, поезії, драми (*структура*, *ряд*, *поле*, *парадигма*). Авторка оперує поняттями *лексико-семантичне*, *асоціативно-семантичне поле*, *словесно-образна парадигма*, а також *макрообраз* (*макрополе*), *мікрообраз* (*мікрополе*). Родове поняття «естетика слова», розвиваючи засади мовно-естетичної оцінки тексту й висловлювання письменника, об'єднало видові термінологічні сполуки *конкретно-чуттєвий* (*зоровий*, *запаховий*, *смаковий* тощо) *образ*, *асоціативний образ*, *домінанта стилю*.

У зазначеному дослідженні Л. О. Ставицької утрадиційнено аналіз мови письменника з погляду співвідношення в його практиці загально-мовної норми та індивідуально-авторської. Пошуки інтегрального поняття для опису системи індивідуальних образів певної оповіді, стилю письменника спричинили розвиток теорії *наскрізного образу*, тобто такого словесного вираження, до якого постійно повертається авторська думка, поєднана з емоційним ставленням автора до висловленого.

Зі стилістикою мови поезії пов'язані докторська дисертація Л. О. Пустовіт «Словник української поезії другої половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект)» (1993), кандидатські дисертації І. Г. Олійник «Мовотворчість поетів-вісімдесятників» (1993), Г. М. Сютти «Мовні

інновації в українській поезії шістдесятників та членів Нью-Йоркської групи» (1995), у яких простежено еволюцію поетичного словника української літературної мови, розвиток семантико-стилістичного потенціалу лексики, виразові можливості загальноновживаних слів української мови, актуалізовано фоностилістичний потенціал лексикону.

Мова драматургійних творів привертала значно меншу увагу науковців. Так, у кандидатській дисертації О. В. Ожигової «Стилізація усно-розмовної мови в текстах сучасної української драматургії» (2003) виокремлено та проаналізовано функціонально-стилістичні особливості українського драматургійного дискурсу кінця ХХ — початку ХХІ ст. Вивчення явища стилізації усно-розмовної мови виявило зв'язок із загальними тенденціями літературної мови до демократизації та субстандартизації.

Дослідження різножанрових художніх текстів засвідчують, з одного боку, традиційний погляд на художні засоби (метафори, епітети, порівняння), на моделювання лексико-семантичних і лексико-асоціативних полів, виявлення синонімічних та антонімічних лексем, а з другого — пошуки нових підходів до аналізу абстрактніших категорій (концептів, лінгвокультурам тощо). Лінгвостилістичний аналіз передбачає інтерпретацію сучасних художніх текстів як *елітарного інтелектуалізованого мовомислення*, як джерела *мовно-естетичних знаків національної культури*, як вияв культури художньо-образного текстотворення. *Категорія естетичного* в проекції на художній текст оприявлена у вербалізованих поняттях *естетизації / естетики слова*. Ці лінгвостилістичні терміни об'єднують естетизацію слова в мові фольклору, а також у різноманітних жанрах художнього стилю.

Окремий напрям лінгвостилістики — лінгвофольклористику — обґрунтовано в монографії С. Я. Єрмоленко «Фольклор і літературна мова» (Єрмоленко, 1987), у якій розвинені ідеї про культурно-історичну та мовокраїнознавчу значущість фольклоризмів, розглянуто фундаментальні питання варіантності народнопісенної мови, народнопісенної фразеології, фольклорної синоніміки, символізму, семантико-синтаксичних зв'язків у словнику народної пісні та його здатності утворювати усталені вислови, розкривати внутрішню форму через можливості словотворення, асоціативні, контекстуальні відношення між словами.

Ці думки набули концептуального звучання в монографії «Нариси з української словесності» (Єрмоленко, 1999а), де лінгвофольклорознавчий розділ мотивований теорією цілісного погляду на українську мову як частину історії та долі українського народу, природного буття людини, її мовного саморозкриття і саморозвитку, самовираження і самовдосконалення через складні етнопсихолінгвальні механізми мовно-естетичної освіти. Згодом, у монографії «Мова і українознавчий світогляд» (Єрмоленко, 2007), заглиблення в народнопісенну й міфопоетичну семантику слова слугують обґрунтуванням культури як одного з концентрів українознавства, як універсального духовного середовища — комунікативного, пізнавального, емоційно-оцінного. Ще один вагомий лінгвофольклорознавчий

акцент засвідчує монографія «Мовно-естетичні знаки української культури» (Єрмоленко, 2009), де мова фольклору представлена як код колективного світосприйняття, глибинна народна пам'ять, складник вертикального контексту національної культури, джерело інформації та образності, що заслуговує на активне використання в щоденній комунікації — професійній, побутовій, мистецькій.

Термін «*мовно-естетичний знак національної культури*» С. Я. Єрмоленко пов'язує, по-перше, з естетизацією виражального ресурсу загальноновживаної мови й формуванням у ній поетичного словника, з обґрунтуванням основних функцій поетичної мови, спрямованих на конкретно-чуттєве зображення світу та його емоційно-оцінне осмислення; по-друге, з виокремленням ролі естетичного чинника у формуванні літературної мови; по-третє, з диференціацією стильових і стилістичних процесів естетизації слова; по-четверте, з окресленням жанрово-стильових особливостей естетизації в мові прози, поезії, драми.

Саме історичний контекст стилістики фольклорного та художнього текстів став підґрунтям для введення поняття «мовно-естетичний знак національної культури» на позначення впізнаваних, відтворюваних і здатних до трансформації та збереження семантико-асоціативного стрижня мовних форм — слів, словосполучень, фраз.

Одне з пріоритетних завдань лінгвостилістики — відстеження зміни часових маркерів у динаміці літературної мови, адже, на думку С. Я. Єрмоленко, «слововживання письменника — це певний часовий зріз української літературної мови» (Єрмоленко, 2013, с. 6), узагальнений у понятті *мовно-естетичного канону української літературної мови*, оскільки естетичний критерій є одним із важливих чинників у розвитку книжно-писемної практики (Єрмоленко, 2014, с. 6–15; Єрмоленко, 2016; Єрмоленко та ін., 2016).

Історія української літературної мови — складний і багатовимірний процес, тому багатогранними, голографічними мають бути й підходи до її вивчення. Важливо враховувати *актуальний стан мовно-інтелектуальної свідомості* тих, хто пізнає цю історію літературної мови через конкретні тексти. Усвідомлюючи таку потребу, співробітники відділу пропонують методологічно новий напрямок — вивчати історію літературної мови через пізнання *ролі письменників як творців української літературної мови й виразників національної свідомості, етнокультурних та інтелектуально-естетичних цінностей того часу, тієї епохи, до якої належав автор*. Це принципово новий погляд порівняно із пріоритетним донедавна рівневим підходом до оцінювання ролі письменника в еволюційно-історичних мовних процесах, що був орієнтований на опис характерних для ідіостилію письменника фонетичних, словотвірних, лексико-фразеологічних, синтаксичних, стилістичних одиниць та явищ.

Досвід нового трактування мовотворчості письменника й оцінювання його місії в історії мови реалізовано в колективній монографії «Територія мови Тараса Шевченка», основна ідея якої — показати найширшому

колові зацікавлених читачів, чому саме *мовотворчість Тараса Шевченка стала мовою української нації, мовою творення національної культури, формування етнічної свідомості, маркером самоідентифікації українців*. І чому «українці, маючи писемно-літературну мову задовго до появи першого видання «Кобзаря», творцем нової (сучасної) літературної мови вважають Тараса Шевченка» (Єрмоленко, 2016, с. 6). Свого часу В. М. Русанівський зауважив: «Авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію і національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні» (Русанівський, 2002, с. 236). С. Я. Єрмоленко концептуально розвиває це твердження висновком про естетику мови Шевченка як чинник утвердження її в статусі загальносприйнятної і нормативної: «Норма нашої літературної мови виростає з естетики Шевченкового слова, зі світовідчужання, .. з його мови як символу єднання, засобу самоідентифікації українців» (Єрмоленко, 2016, с. 8).

Конкретні методи лінгвостилістичних досліджень дедалі виразніше окреслюють зв'язок лінгвостилістики із загальною проблемою «мова і культура суспільства». Наприклад, Н. О. Мех на матеріалі мови поезії Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка спочатку змодельовала лексико-семантичне поле «мова-слово» (Мех, 2001), а згодом використала методологію інтерпретації цих знаків як концептів (Мех, 2008). Дослідниця залучила інструментарій лінгвостилістики та комунікативної лінгвістики в її дискурсивному варіанті як чинника синтезу ідей когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, лінгвофілософії, прагмалінгвістики та ввела до наукового обігу багатоаспектне поняття *лінгвокультурологема* (інтенційна одиниця знання, репрезентована мовним знаком, основу якої становить визначальна властивість людської свідомості — бути скерованою на об'єкт як предмет досвіду, формувати щодо нього конкретний смисл, утілюючи його в одиниці й категорії мови, співвідносні з різними сферами національної культури) (Мех, 2011).

Загалом у центрі парадигми новітнього гуманітарного знання — людина: людина-мовець; людина-виразник певної культури (побутової, професійної, комунікативної), морально-етичних цінностей, історичної пам'яті; людина в мікро- чи макросоціумі. Усі ці складники можуть бути інтерпретовані лише крізь призму мови, семантизацію смислів, вербалізацію ціннісних пріоритетів, крізь призму семіотизації динамічної культури повсякдення. Такі пріоритетні в гуманітаристиці завдання «лягають на плечі» лінгвостилістики, а також культури мови в її широкому розумінні.

Внеском в історію української літературної мови та історичну стилістику став міжнародний загальнослов'янський проект, що дав змогу репрезентувати досягнення українського мовознавства, представлені в колективній монографії «Najnowsze dzieje języków słowiańskich. 1945—1995. Українська мова» (Opole, 1999) (Єрмоленко, 1999). У праці відображено широкий погляд на зв'язок стильової диференціації української мови із

мовною ситуацією, мовною політикою, особливостями функціонування української мови в діаспорі. Розширено інформацію про сучасні функціональні стилі української літературної мови: поряд із художнім, науковим, офіційно-діловим, мовою засобів масової інформації розглянуто конфесійний (сакральний) стиль щодо співвідношення його норм із загальнолітературною нормою (Н. Я. Дзюбишина-Мельник); зафіксовано активні процеси в мові засобів масової інформації (К. В. Ленець, О. Г. Тодор, О. А. Стишов).

Згадану монографію названо вагомим здобутком українського мовознавства, концептуальною за наповненням, а фрагмент про мову прози 60—80-х рр. ХХ ст., який підготувала С. Я. Єрмоленко, — «взірцем в усьому описі художнього стилю, якщо не в усій монографії» (Карпенко, 2001). Концепційне бачення історичної лінгвостилістики в інтегративному зв'язку з різними напрямками українського мовознавства викладено на одному з міжнародних лінгвостилістичних форумів у м. Ополе (Бибик, 2019).

Окремий вимір інтегративної стилістики в її зв'язках із діалектологією оприявлено в працях І. Г. Матвіяса (Матвіяс, 1998; Матвіяс, 2008) про взаємодію народних говорів і літературної мови на матеріалі творчості українських письменників. У них виокремлено й систематизовано одиниці діалектної системи, які через мовну практику українських письменників узвичаювалися в літературній мові. Глибокий знавець українських діалектів, Іван Григорович сумлінно вибирав народні скарби в мові художніх творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, С. Руданського, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаніка, У. Кравченко та ін. Праці І. Г. Матвіяса переконують, що кожен майстер художнього слова через індивідуальний стиль, в основі якого лежать народні говори, збагачує українську літературну мову, її стилістичну систему. Показово, що нині природа актуалізації діалектизмів у сучасній українській літературній мові зовсім інша, ніж у мовній практиці українських письменників ХІХ — початку ХХ ст.

У 90-ті рр. ХХ ст. співробітники відділу активно відгукнулися на такий виклик доби, як українізація сфери офіційно-ділового спілкування. Крім численних лекцій, виступів, публікацій у пресі, культуромовних консультацій тощо, взяли участь у реалізації масштабного лексикографічного проекту «Бібліотека державного службовця». Високий рейтинг і донині мають видання «Універсальний довідник-практикум з ділових паперів» (С. П. Бибик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта, 1997), «Ділові документи та правові папери» (С. П. Бибик, Г. М. Сюта, 2005), «Сучасна ділова культура. Усне і писемне спілкування» (С. П. Бибик, Г. М. Сюта, 2019). Зібраний практичний матеріал колектив співробітників (Н. Я. Дзюбишина-Мельник, Н. С. Дужик, С. Я. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт, Н. Г. Сидяченко, Л. О. Ставицька, Н. М. Сологуб, С. Г. Чемеркін) об'єднав у довіднику-пораднику «Культура мови на щодень» (1998 та 2000 рр.),

згодом, 2005 р., — у виданні «Довідник з культури мови» (С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики, Н. М. Сологуб, Г. М. Сюта, С. Г. Чемеркін).

Пожвавилася від середини 90-х і словникарська праця: за редакцією С. Я. Єрмоленко вийшли «Новий російсько-український словник-довідник» (1996); «Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери» (1998); «Англо-український бізнес-словника» (2002); «Українсько-англійський словник: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити» (2003).

Окрема сторінка діяльності відділу — стилістична лексикографія. Спочатку побачив світ «Словник епітетів української мови» (С. П. Бибики, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, 1998). Згодом реєстр словника збільшено до 340 слів-іменників на основі оновленої картотеки цитованого матеріалу (художні, публіцистичні, наукові та науково-популярні тексти від І. Котляревського й до наших днів) і видано «Новий словник епітетів української мови» (С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, С. П. Бибики, 2012). Етапною стала праця «Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» (С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики, О. Г. Тодор, 2001). (Словник має на сьогодні близько 500 цитатій за відомостями Google Scholar). Тут уперше подано тлумачення термінів лінгвостилістики й соціолінгвістики, розширено термінологічні поняття з історії мови. Далі ці статті за авторством С. Я. Єрмоленко було значно розширено в енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004, 2007 рр. видання).

Нині відділ працює над проектом «Українська лінгвостилістика. Енциклопедія», створення якої стимулював бібліографічний кодифікаційний проект «Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела» (Бибики, 2007), у якому узагальнено основні поняття лінгвостилістики, подано бібліографічні джерела за відповідними розділами (характеристика художнього стилю з жанровими різновидами, а також — публіцистичного, наукового, офіційно-ділового, розмовного, релігійного функціональних різновидів літературної мови); індекси термінів і персоналій (письменників, чиї твори стали об'єктом дослідження лінгвостилістів).

Пошук методологічного інструментарію вивчення феноменів літературно-мовного процесу спричинив перегляд ключових понять лінгвостилістики. Класична методологія декодування тексту — це пошук і встановлення тих кінцевих, на час дослідження і з погляду філологічного досвіду науковця, значень, які ніби просвічують внутрішню форму словесного знака, спрямовану на мовно-естетичну цілісність конкретного мовного матеріалу. Дослідник декодує смисли, використовуючи фонові знання (знання історії, культури народу, ландшафтних та кліматичних умов його життя). Зробити таке декодування загальноприйнятним і зрозумілим дає змогу так звана *глибина національно-мовної свідомості* (уперше про це див.: Єрмоленко, 1998, с. 11).

Теоретичні засади монографічних досліджень співробітників відділу стилістики та культури мови, міркування, спостереження, практичні

висновки останніх тридцяти років — це розбудова теорії культури мови, оприявленої в поняттях *норма літературної мови* (рівневі норми — лексична, граматична, звукова, словозмінна, словотвірна, синтаксична), *художньо-стильова норма*, *норма офіційно-ділового, публіцистичного, наукового, релігійного стилів*, *загальнолітературна і стильова норма*, *стилістична норма*; *графічний образ мови*, *писемна практика*, *літературний стандарт*, *кодифікація*, *культуromовна традиція* та ін. На думку С. Я. Єрмоленко, поняття «культура мови» — «це усвідомлення значення літературного зразка для розвитку національної культури, а цілісність культури потребує культивування загальноприйнятого літературного стандарту» (Єрмоленко, 2013, с. 124). Кодифікована *норма* як ознака літературного стандарту пов'язана з поняттям динамічної стабільності; вона передбачає «не лише відповідність системі, а реальне вживання в літературній практиці, частотність і авторитет соціальної оцінки» (Єрмоленко, 2001, с. 9).

Аналіз прескриптивної (рекомендації щодо відбору та правил уживання мовних засобів на лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях) і дескриптивної (реальне вживання в мові лексем, словоформ, мовних конструкцій) норм виявляє тенденції змінюваності літературної норми, що відповідає динамічним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності соціуму (Єрмоленко & Дзюбишина-Мельник, 1993; Коць, 2010; Коць, 2021). Функціональним виявом дескриптивної норми є стильова норма, яка мотивує вживання найбільш доцільних для відповідного комунікативного різновиду правил реалізації стилістичних можливостей мови, регулює співвідношення загальноновживаних і спеціальних, образних, оцінних і нейтральних мовних засобів, книжних і розмовних одиниць.

Використовуване в культуromовних дослідженнях поняття *часової і просторової глибини норми* ґрунтується на розумінні літературної норми як певного історичного конструкту, сформованого у свідомості людей, належних до однієї комунікативної спільноти. Важливим аспектам теорії та практики літературно-мовного життя присвячена колективна монографія «Літературна норма і мовна практика» за ред. С. Я. Єрмоленко (Єрмоленко та ін., 2013а).

Експериментальною дискусійною платформою поширення новітніх лінгвістичних ідей, образно — «брендом» відділу стилістики і культури мови є збірник «Культура слова». Не так багато академічних видань змогли витримати півстолітнє випробування часом. Спочатку збірник мав назву «Питання мовної культури» (1967), потім було кілька випусків «Рідного слова», але виразні асоціації такої назви не відповідали тогочасній ідеології, тому й відоме це видання упродовж десятиліть як «Культура слова». Частково його зміст змінювався залежно від політичної кон'юнктури, але загальна настанова — плекання літературної мови, донесення до найширшого кола читачів інформації про естетично довершені художні тексти, про літературну норму — зберігалася впродовж десятиліть. Статті, вміщені у збірнику, можна розглядати як цілісний науково-популярний текст, у якому теоретичні питання мовознавства по-

стають перед читачем у цікавому оповідному викладі, ілюстровані різноманітним мовно-інформаційним матеріалом.

Щоб відчувати життя слова, простежити, як впливає час на мовні смаки, стилістичну семантику будь-якого вислову, граматичної форми, варто хоча б побіжно ознайомитися зі змістом збірників «Культура слова», які побачили світ у 1967—2021 рр.

Доба інформаційних технологій відкриває нові можливості і для лінгвістів. Не лишилась осторонь і «Культура слова». 70 випусків видання було удоступнено для якнайширшого кола читачів у форматі CD «Говоримо і пишемо зразковою українською мовою» (керівник проєкту — П. Ю. Гриценко). Авторський колектив мав на меті започаткувати інтерактивне спілкування дослідників сучасного життя українського слова з тими, хто бажає вдосконалити свої знання мови. Виконання проєкту, зокрема комп'ютерне оброблення змістового контенту «Культури слова» за 1967—2008 рр., дало змогу вивчити динаміку числових показників терміноапарату понять норми, культури мови та стилістики, реалізованого крізь призму видавничої практики науково-популярного збірника (Г. М. Сюта, С. Г. Чемеркін) (Єрмоленко, 2013, с. 292—316).

Від 72-го випуску починається «нова доба» в історії «Культури слова». Зазнають змін не лише концепція та дизайн видання, а й урізноманітнюються зміст і форма публікацій. Новітню рецепцію стилістичних та культуромовних проблем маркують нові рубрики, зокрема «Теорія та історія лінгвостилістики», «Мовосвіт письменника», «Постаті українських мовознавців», «Мовна норма: стале і змінне», «Мова засобів масової комунікації», «Культура фахової мови». Нині активно наповнюються матеріалами вебсторінку видання <https://ks.iul-nasu.org.ua/>.

Академічна гуманітаристика забезпечує пізнавальний та освітньо-виховний потенціал культури мови. Лінгвостилісти працюють майже пів століття над тим, щоб учителі, викладачі вищої школи, дослідники з Малої академії наук, журналісти мали перед собою своєрідний орієнтир у сфері життя і розвитку української літературної мови.

Понад сорокарічна практика створення навчальних книг з української мови дала змогу С. Я. Єрмоленко засвідчити особливий статус підручника з української мови в сучасній освіті й загалом у національній культурі. Цей статус зумовлений потребою виховувати в загальноосвітньому навчальному закладі учнів із стійкою мовно-національною свідомістю, які активно володіють українською мовою і своєю щоденною мовною практикою забезпечують функціонування української мови, підносять її соціальний престиж в Українській державі. Закладені в навчальних програмах вимоги до мовної компетентності учнів передбачають також виконання авторами сучасних підручників непростого завдання, а саме: гармонійно поєднати тексти різних часових зрізів літературної мови, навчаючи учнів упізнавати за мовою добу (час написання твору), відчувати соціальне забарвлення слова. Від 2005 р. С. Я. Єрмоленко з колективом співавторів готує лінійку підручників з української мови для

5—11 класів на засадах концепції сучасного підручника, насиченого українознавчою інформацією і щодо дібраних текстів, і щодо використання методологічного прийому розмови — про митців, а також про фразеологізми, крилаті вислови, етносимволи тощо.

Поглиблене вивчення загальномовної літературної норми в її кореляції з характерними стильовими нормами засвідчують праці С. П. Бирик, Г. М. Сюти, Т. А. Коць, у яких розкрито зміст стилістичних категорій *оповідність* (наративність), *прецедентність*, *елітарність*, *аксіологічність*.

У монографії «Оповідність в українській художній прозі» (Бирик, 2010) С. П. Бирик параметризує *оповідність* як жанрово-стильову категорію, що визначає сутність художнього прозового тексту й об'єднує субкатегорії *усномовності*, *розмовності*, *розповідності*. Ця категорія проектується на конкретно-історичний зміст оповідної норми. Авторка аналізує лексико-семантичні елементи індивідуально-авторської прозової мови (тексти Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Дніпрової Чайки, Є. Дударя) з погляду історичної стилістики, вивчає індивідуальний стиль Григора Тютюнника, характеризуючи специфіку розмовної модальності його художньої оповіді.

Дослідження «Усна літературна мова в українській культурі повсякдення» (Бирик, 2013) С. П. Бирик репрезентує роль усної мови у формуванні та модифікації комунікативно-стильових різновидів сучасної літературної мови. По-новому інтерпретовано розмовно-побутовий стиль як складник комунікації у сфері повсякденно-побутової культури. За матеріалами «Словника української мови» в 11 томах параметризовано лексику розмовної сфери вживання як фрагмент повсякденно-побутової культури. Опрацьовано вияви колоквалізації сучасної живомовної публіцистичної та наукової практики в культурі щодення.

Монографія Г. М. Сюти «Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття» (Сюта, 2017) виконана в межах *сучасної рецептивної стилістики*. Загалом це новітня філософія наукового пізнання тексту у вимірі його активного, діалогічного сприймання — як мовно-естетичної комунікації, діалогу автора і читача через текст. Ураховуючи теоретичні напрацювання, методологію, дослідницький інструментарій класичних текстознавчих парадигм (наприклад, структурної, функціонально-стилістичної) (Сюта, 2016), рецептивна стилістика водночас максимально зорієнтовує на виявлення та опис психоментальних, когнітивно-комунікативних, соціокультурних параметрів творення і сприймання літературного *твору* та його життя як *тексту* в просторі національної і світової культури. Ключові поняття в таких рефлексіях — *лінгвокультурна традиція*, *історично-культурна поліфонічність мови*, *лінгвоестетичний досвід автора і читача*, *мовно-інтелектуальна*, *мовно-культурна пам'ять тексту*, *діалогічність*, *прецедентність*, *цитатність*, *інтелектуально-емоційний зміст текстів*, *часова маркованість сприймання тексту*. Ці абстрактні поняття конкретизовані в текстових одиницях — прецедентних іменах, образах, висловленнях-цитатах.

На прикладі численних, різножанрових за походженням прецедентних висловлень показано механізми їх уходження в когнітивно-комунікативний простір мови, логіку формування загальномовного цитатного тезаурусу. Адже вдалі, змістово місткі, естетично довершені, оцінно-влучні «слова, які уже були чиймись», вживають і журналісти, й політики, і вчені, і викладачі, й актори, і банкіри як в офіційно-діловому, так і в побутовому спілкуванні. Глибинна мотивація такого цитатного мовомислення не тільки в тому, що, як казав Мішель де Монтень, ми «цитуємо інших, щоб краще висловити власну думку». Важливіше, що, живучи у світі культури й засвоюючи цінності цієї культури, людина відтворює та популяризує їх у форматі цитат. І в цьому вимірі оприявнюється значущість цитат як одиниць мовної пам'яті, виразників інтелектуально-почуттєвого змісту, знаків елітарного тексту (Сюта, 2020).

Літературну норму в її структурно-мовному, функціонально-стильовому, часовому, аксіологічному вимірах вивчає Т. А. Коць (Коць, 2010). У монографії «Українське слово в пресі ХХ — початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми» (Коць, 2018) з урахуванням соціокультурних і психолінгвальних чинників висвітлено розвиток публіцистичного стилю як сегмента історії української літературної мови. Запропонована концепція враховує цілісну лінгвокультурологічну та структурно-нормативну модель опису мовних одиниць публіцистичних текстів на всіх часових зрізах, аналіз мовних механізмів впливу публіцистичних текстів на суспільну й національно-мовну свідомість. У науковий обіг уведено аксіологічне осмислення часових мовних парадигм у зв'язку зі зміною естетичних, моральних, ідеологічних орієнтирів суспільства.

Новий напрям у сучасній лінгвостилістиці засвідчують дослідження А. Ю. Ганжі (Ганжа, 2019; Ганжа, 2020), у яких окреслено лінгвософські засади декодування документального кінотексту як різновиду гетерогенних текстів, зокрема виявлено залежність декодування від гендерно маркованих стратегій і тактик комунікантів: прагнення до максимальної інформативності, експресивності мови, точності номінацій, гіперболізації, невербальної комунікації та ін. Запропоновано авторську рецепцію мовної архітекτονіки досліджуваних документальних медіапродуктів. Окремі документальні фільми інтерпретовано як біографічні інсталяції, калейдоскопічність елементів потенціює варіантність декодування і дає змогу реципієнтові інсталювати свою версію біографічного конструкту. Ключовою категорією для рецепції кінонарративу А. Ю. Ганжа визначає поліфонізм як засіб створення цілісного уявлення про культурний продукт.

Усебічного аналізу на сьогодні потребують науковий і релігійний стилі, які активно розвиваються з 90-х рр. ХХ ст. Серед актуальних проблем у дослідженні наукових текстів — когнітивні, комунікативні механізми наукової мови, моделювання термінологічних систем, функціональні параметри діалогізації наукового стилю, образності в ньому, жанрово-стилістичного розмежування текстів, проблема індивідуального стилю в мові

науки. Ці аспекти поки не були предметом спеціальних студій співробітників відділу, окрім деяких положень у працях (Єрмоленко, 1999а; Єрмоленко, 1999, с. 116—134; Бибик, 2007, с. 251—256; Бибик, 2018).

У європейському мовознавстві активно розвивається теолінгвістика. Працівники відділу досліджують історію становлення і функціонування сакрального стилю української літературної мови, тісно пов'язаного зі сферою духовності суспільства. Питання історичної стилістики, динаміки мовної норми, яку репрезентують одиниці мовної структури сакральних текстів, розглядає Т. А. Коць (Бибик, та ін., 2007, с. 305—308; Коць, 2001; Коць, 2002); О. Я. Мирончук уклав «Словник скорочень назв чинів святості в українській мові» (2013).

Дослідження процесів, характерних для функціонування української мови в інтернеті, узагальнив у монографії «Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси» (2009) С. Г. Чемеркін (Чемеркін, 2009). Поряд із фіксуванням ознак трансформування стильових різновидів української мови в мережі автор звертає увагу й на різні явища деструктивного характеру. Ця робота є однією з перших в Україні системних студій мови в інтернеті й може стати базовою для низки нових ґрунтовних досліджень стилістики сучасної української мови в мережевому функціонуванні.

Теоретичні й практичні результати роботи відділу узагальнюють концептуальні засади «класичної» академічної лінгвостилістики та формування нових напрямів, пов'язаних із цивілізаційними, соціокультурними, соціокомунікативними запитами доби. Логічним у цьому контексті стало акцентування інтегративного характеру лінгвостилістики й мотивоване ним оновлення поняттєвого апарату. Зокрема, у колективних монографіях, статтях, у доповідях, виступах співробітників відділу переконливо умотивовано міждисциплінарний статус лінгвостилістики (насамперед її зв'язок із філософією, культурологією, літературознавством, соціальною комунікацією), не тільки теоретично обґрунтовано, а й практично продемонстровано доцільність і продуктивність поєднання структурно-мовного аналізу з новітніми когнітивним, етнокультурологічним, філософсько-світоглядним підходами до вивчення мовної діяльності в різних суспільних сферах. Також запропоновано розширене, відповідне до інтегративного принципу розуміння ключових для стилістики понять «стиль», «норма», «літературний стандарт». Їхній зміст безпосередньо пов'язується з реальним часовим зрізом функціонування літературної мови, утвердженням державного статусу української мови, піднесенням її соціального престижу.

Хоч ідея інтегративності стилістики теоретично обґрунтована в останнє десятиліття, її підходи, принципи й методи у відділі на практиці застосовують уже давно. Відоме положення про те, що *історія української літературної мови — це історія розвитку функціональних стилів*, доповнене сутнісно новою думкою, що функціональні стилі — це динамічні системи, моделі комунікативно зумовлених типів мовомислення. Тому

традиційний структурно-функціональний підхід до їх вивчення пов'язують із лінгвокультурологічним та комунікативно-прагматичним трактуванням. У зв'язку із цим сформульовано тезу про плінність сучасної системи функціональних стилів і потребу перегляду, переструктурування їх соціально вагомої ієрархії (з погляду впливу на формування колективної національно-мовної свідомості та стабілізації / розкитування норми). Час і мовна практика довели методологічну актуальність сформульованої ще на зламі століть думки С. Я. Єрмоленко про периферизацію суспільно-культуротворчого статусу художнього стилю на користь публіцистичного, масмедійного, який у сучасну інформаційну добу є в рази сприйнятливішим до часових і соціокультурних змін середовища та більш мобільним із погляду реагування на ці зміни, а тому таким, що значно інтенсивніше впливає на формування мовної свідомості українців і процеси стабілізації / дестабілізації літературної мови та її норм.

Сучасна інтегративна стилістика пов'язана з багатовекторним трактуванням природи мови як суспільного явища, мови як людської діяльності. Порівняймо думку О. С. Мельничука, висловлену ще 1997 р.: «Реально існує лише мова як сукупність конкретних мовних виявів, тобто процесів мовної діяльності, в яких використовуються різні компоненти мовної структури» (Мельничук, 1997, с. 13). Саме процеси і сфери мовної діяльності мотивують формування функціональних стилів і жанрів літературної мови, визначають динамічну природу стилю та детермінують сутність і завдання інтегративної стилістики, «найтісніше пов'язаної із теорією, філософією мови, з методами дослідження природної мови в її усному й писемному функціонуванні» (Єрмоленко, 2017, с. 20).

Нині лінгвостилістика інтегрує наукові дослідження таких напрямів, як психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, лінгвоперсонологія, дискурсологія, медіастилістика, юридична лінгвістика. Логічним підсумком міждисциплінарних досліджень стало обґрунтоване у відділі поняття *лінгвософії тексту*. Найвиразніше його репрезентують різностильові тексти — у вимірі базових концептів культури, наскрізних мотивів, ідей як концепцій буття, як соціокультурної, культурорознавчої рефлексії (Бибик, 2018; Бибик, 2019; Ганжа, 2020; Єрмоленко, 2019; Єрмоленко та ін., 2016; Єрмоленко та ін., 2018; Єрмоленко та ін., 2015; Коць, 2019; Коць, 2019а). Такий ракурс досліджень утверджується в понятті *філософії мови письменника*, запропонованому в працях С. Я. Єрмоленко (Єрмоленко, 2015; Єрмоленко, 2014; Єрмоленко, 2018а; Єрмоленко, 2016).

Перспективні стратегії інтегративної лінгвостилістики — це насамперед усвідомлення і всеохопне дослідження мови як *діяльності* — *пізнавальної, комунікативної, творчої*. Таке дослідження потребує розширення кола об'єктів пізнання, застосування трансдисциплінарних дослідницьких методик, переосмислення традиційного поняттєвого апарату.

Огляд наукового доробку з академічної лінгвостилістики засвідчив, що в 90-ті рр. ХХ ст. у відділі створено праці зі стилістики та культури

мови, які розширили об'єкти й оновили методологію дослідження функціональних та індивідуальних стилів української літературної мови; поглибили розуміння культури мови як механізму розвитку літературної мови. Обґрунтовано нове визначення стилю як типу мовомислення. Уведення до наукового обігу текстів українських письменників, вилучених з літературного процесу в радянський час, у лінгвостилістиці стимулювало розгортання динаміки інтерпретативних практик — структурно-рівневої (лінгвістичний аналіз тексту), функціонально-стильової (лінгвостилістичний аналіз тексту), дискурсивно-жанрової (дискурсивний, комунікативно-прагматичний аналіз тексту), історичної (зіставно-стилістичний, лінгвосинергетичний аналіз текстів). Широкий погляд на зв'язок стильової диференціації української мови із соціолінгвістикою, мовною ситуацією, мовною політикою, особливостями функціонування української мови в діаспорі оприявлено в міжнародному проєкті — колективній праці «Najnowsze dzieje języków słowiańskich. 1945—1995. Українська мова» (1999) (Єрмоленко, 1998). Для серії «Бібліотека державного службовця» співробітники відділу підготували низку лексиконів і посібників, спрямованих на розширення функціонального поля української мови у сфері офіційно-ділового спілкування.

Із 2000-х років лінгвостилістичні дослідження сфокусовано на поглибленому аналізі загальномовної літературної норми в її кореляції з характерними стильовими нормами, результати роботи узагальнено в низці індивідуальних монографій (С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, Т. А. Коць, Н. О. Мех, Г. М. Сюта, С. Г. Чемеркін). Розвиваються цифрові методи опрацювання текстів української літературної мови (CD «Говоримо і пишемо зразковою українською мовою»), на часі — створення лексикографічних джерел стилістичного термінознавства («Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів», 2001; енциклопедія «Українська мова» (2000, 2004, 2007).

Сучасна академічна лінгвостилістика — міждисциплінарна галузь, тісно пов'язана з теорією загального мовознавства, з актуалізацією в певні періоди розвитку науки різних дефініцій мови, передусім таких: мова — знакова система, мова — діяльність, мова — філософія пізнання. Дослідження останніх десятиліть спрямовані на вивчення тенденцій розвитку української літературної мови як комунікативної діяльності в різних суспільних сферах, інструмента пізнання світогляду народу, важливого чинника консолідації нації, оприявлення національної ідентичності, формування мовно-національної свідомості українців.

Категорії, якими оперують сучасні лінгвостилісти, проєктовані на процеси демократизації суспільного життя, формування нових естетичних канонів мовотворчості в різних суспільних сферах, взаємодію літературної мови з територіальними та соціальними діалектами. Новітній лінгвостилістичний інструментарій, занурений у міждисциплінарну рецепцію мовної діяльності, дає змогу по-новому інтерпретувати і сучасні, і віддалені в історичному часі тексти культури.

ЛІТЕРАТУРА

- Биби́к, С. П. (2010). *Оповідність в українській художній прозі*. Луганськ: Луганський національний університет ім. Т. Шевченка.
- Биби́к, С. П. (2013). *Усна літературна мова в українській культурі повсякдення*. Ніжин: Аспект-Поліграф.
- Биби́к, С. П. (2018). Идеалема «пам'ять» у лінгвософії Олеса Гончара (на матеріалі мови роману «Тронка»). *Культура слова*, 88, 105—117.
- Биби́к, С. П. (2019). Исторична стилістика — інструмент дослідження культурної пам'яті слова. *Stylistyka*, XXVIII, 55—65.
- Биби́к, С. П. (2019а). Идеалема «свій — чужий» у мовомисленні українського мігранта (на матеріалі роману А. Чапая «Понаїхали»). *Культура слова*, 90, 30—45.
- Биби́к, С. П., Ермоленко, С. Я., Коць Т. А., Сюта, Г. М., & Чемеркін, С. Г. (2007). *Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст. Система понять і бібліографічні джерела* (С. Я. Ермоленко, ред.). Київ: Грамота.
- Ганжа, А. Ю. (2019). Архітектоніка лінгвального контенту проєкту «Безкінечна подорож, або Енеїда». *Культура слова*, 91, 77—86.
- Ганжа, А. Ю. (2020). Лінгвософська рецепція декодування документального кінотексту (на прикладі фільмів про Лесю Українку). *Культура слова*, 93, 134—149.
- Ермоленко, С. Я. (1987). *Фольклор і літературна мова*. Київ: Наукова думка.
- Ермоленко, С. Я. (1998). Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик. *Мовознавство*, 2/3, 25—36.
- Ермоленко, С. Я. (1999) (ред.). *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Українська мова*. Opole.
- Ермоленко, С. Я. (1999а). *Нариси з української словесності: стилістика і культура мови*. Київ: Довіра.
- Ермоленко, С. Я. (2001). Літературна норма в часовому і просторовому вимірі. *Культура слова*, 57—58, 3—9.
- Ермоленко, С. Я. (2007). *Мова і українознавчий світогляд*. Київ: НДІ українознавства.
- Ермоленко, С. Я. (2009). *Мовно-естетичні знаки української культури*. Київ: Інститут української мови НАН України.
- Ермоленко, С. Я. (2013). Засоби масової комунікації і мовна свідомість сучасного українця. *Культура слова*, 79, 123—125.
- Ермоленко, С. Я., Биби́к, С. П., Коць, Т. А., Сюта, Г. М., & Чемеркін, С. Г. (2013а). *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин: Аспект-Поліграф.
- Ермоленко, С. Я. (2014). Мовно-естетичний канон художньої прози Михайла Коцюбинського. *Культура слова*, 81, 6—15.
- Ермоленко, С. Я. (2014а). Філософія мови Тараса Шевченка. *Українська мова*, 2, 3—18.
- Ермоленко, С. Я. (2015). Народнорозмовна основа мовно-естетичного канону поезії Тараса Шевченка. *Українська мова*, 4, 26—35.
- Ермоленко, С. Я. (2016). Мовно-естетичний канон поезії Тараса Шевченка в українській літературній мові. *Stylistyka*, XXV, 499—512.
- Ермоленко, С. Я. (2017). Лінгвостилістика в контексті загального мовознавства. *Мовознавство*, 4, 18—27.
- Ермоленко, С. Я. (2017а). *Українська мова в науковому світогляді Михайла Грушевського*. Харків: Основа.
- Ермоленко, С. Я. (2018). Українська мова в науковому світогляді Миколи Костомарова: історично-культурний дискурс. У *IX Міжнародний конгрес українців: Зб. наукових статей* (с. 3—13). Київ.
- Ермоленко, С. Я. (2018а). Філософія мови Олеса Гончара. *Культура слова*, 88, 9—29.
- Ермоленко, С. Я. (2019). Лінгвософія національного гумору. *Культура слова*, 91, 5—17.
- Ермоленко, С. Я., Вокальчук, Г. М., Ганжа, А. Ю., Гнатюк, Л. П., & Сюта, Г. М. (2016). *Територія мови Тараса Шевченка* (С. Я. Ермоленко, ред.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Ермоленко, С. Я., & Дзюбишина-Мельник, Н. Я. (1993). Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови. У *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej* (с. 199—204). Opole.

- Карпенко, Ю. (2001). [Рецензія на працю *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Українська мова*, Svitlana Jermolenko (red.)]. *Мовознавство*, 2, 77—80.
- Коць, Т. (2001). Основні засади конфесійного стилетворення української мови (кінець XIX — початку XX ст.). *Рідний край*, 2(5), 40—43.
- Коць, Т. (2002). Українська лінгвостилістика про конфесійний стиль української мови. *У Слово. Стиль. Норма. Збірник наукових праць* (с. 18—24). Київ: Інститут української мови НАН України.
- Коць, Т. А. (2010). *Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі*. Київ: Логос.
- Коць, Т. А. (2018). *Українське слово в пресі кінця XIX — початку XXI ст.: динаміка літературної норми*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Коць, Т. А. (2019). Лінгвософія війни і миру в мовно-інформаційному просторі сьогодення. *Культура слова*, 90, 132—149.
- Коць, Т. А. (2019а). Лінгвософія гумору в журналі «Перець». *Культура слова*, 91, 122—133.
- Коць, Т. А. (2021). Комунікативно-прагматичні ознаки журналістського дискурсу в аспекті аксіології. *Мовознавство*, 2, 55—66.
- Матвіяс, І. Г. (1998). *Варіанти української літературної мови*. Київ.
- Матвіяс, І. Г. (2008). Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*, 6, 3—12.
- Мельничук, О. С. (1997). Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*, 2—3, 3—19.
- Мех, Н. О. (2001). *Структура лексико-семантичного поля «мова—слово» в українській поетичній мові XIX — початку XX ст.* Київ: Інститут української мови НАН України.
- Мех, Н. О. (2008). *Інтерпретація концептів слово, мова в українській культурній традиції*. Київ: Інститут української мови НАН України.
- Мех, Н. О. (2011). *Лінгвокультурологема ЛОГОС у науковій, релігійній та художній картинах світу*. Київ.
- Русанівський, В. М. (2002). *У слові — вічність. (Мова творів Т. Г. Шевченка)*. Київ: Наукова думка.
- Сологуб, Н. М. (1991). *Мовний світ Олесь Гончара*. Київ: Наукова думка.
- Сологуб, Н. М. (1993). Біблійні образи в художній творчості І. Багряного. *Мовознавство*, 1, 43—47.
- Сологуб, Н. М. (1999). *Мовний портрет Яра Славутича*. Київ — Вінніпег: Українська вільна академія наук.
- Ставицька, Л. О. (2000). *Естетика слова в українській поезії 10—30-х рр. XX ст.* Київ: Правда Ярослави́чів.
- Сюта, Г. М. (2010). *Лінгво́світ поезії авторів Нью-Йоркської групи*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Сюта, Г. М. (2016). *Nihil novi sub solis... (Ідеї трактату І. Франка «Із секретів поетичної творчості» в осмисленні через століття)*. *Культура слова*, 85, 26—33.
- Сюта, Г. М. (2017). *Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття*. Київ: КММ.
- Сюта, Г. М. (2020). Елітарність і загальносприйнятність поетичної мови Ліни Костенко. *Культура слова*, 92, 87—100.
- Чемеркін, С. Г. (2009). *Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньо-структурні процеси*. Київ: Інститут української мови НАН України.

REFERENCES

- Bybyk, S. P. (2010). *Opovidnist' v ukrains'kii khudozhnii prozi*. Luhans'k: Luhans'kyi natsional'nyi universytet im. T. Shevchenka (in Ukrainian).
- Bybyk, S. P. (2013). *Usna literaturna mova v ukrains'kii kul'turi povsiakdennia*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf (in Ukrainian).
- Bybyk, S. (2018). Idealema “pam’iat’” u linhvosofii Olesia Honchara (Na materialy movy romanu “Tronka”). *Kultura Slova*, 88, 105—117 (in Ukrainian).
- Bybyk, S. P. (2019). Istorychna stylistyka — instrument doslidzhennia kul'turnoi pam'iaty slova. *Stylistyka*, 28, 55—65 (in Ukrainian).

- Bybyk, S. P. (2019a). Idealema “svii — chuzhyi” u movomyslenni ukraïns'koho mihranta (Na materiali romanu A. Chapaia “Ponaïkhaly”). *Kul'tura Slova*, 90, 30—45 (in Ukrainian).
- Bybyk, S. P., Iermolenko, S. Ia., Kots' T. A., Siuta, H. M., & Chemerkin, S. H. (2007). *Ukraïns'ka lnhvostylistyka XX — pochatku XXI st. Systema poniat' i bibliografichni dzhherela* (S. Ia. Iermolenko, Ed.). Kyiv: Hramota (in Ukrainian).
- Hanzha, A. Iu. (2019). Arkhitektonika lnhval'noho kontentu proiektu “Bezkinchna podorozh, abo Eneïda.” *Kul'tura Slova*, 91, 77—86 (in Ukrainian).
- Hanzha, A. Iu. (2020). Lnhvosofs'ka retseptsiia dekoduvannia dokumental'noho kinotekstu (Na prykladi fil'miv pro Lesiu Ukraïнку). *Kul'tura Slova*, 93, 134—149 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia., & Dziubyshyna-Mel'nyk, N. Ia. (1993). Novi tendentsii u zahal'noliteraturnii normi ukraïns'koï movy. In *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej* (pp. 199—204). Opole (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (1987). *Fol'klor i literaturna mova*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (1998). Stylistyka suchasnoï ukraïns'koï literaturnoï movy v konteksti slov'ian-s'kykh stylistyk. *Movoznavstvo*, 2—3, 25—36 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (1999a). *Narysy z ukraïns'koï slovesnosti: stylistyka i kul'tura movy*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2001). Literaturna norma v chasovomu i prostorovomu vymiri. *Kul'tura Slova*, 57—58, 3—9 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2007). *Mova i ukraïnoznavchyi svitohliad*. Kyiv: NDI ukraïnoznavstva (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2009). *Movno-Estetychni znaky ukraïns'koï kul'tury*. Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2013). Zasoby masovoï komunikatsii i movna svidomist' suchasnoho ukraïntsia. *Kul'tura Slova*, 79, 123—125 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. (2014). Movno-Estetychnyi kanon khudozhn'oï prozy Mykhaila Kotsiubyns'koho. *Kul'tura Slova*, 81, 6—15 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2014a). Filosofii movy Tarasa Shevchenka. *Ukraïns'ka Mova*, 2, 3—18 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2015). Narodnorozmovna osnova movno-estetychnoho kanonu poezii Tarasa Shevchenka. *Ukraïns'ka Mova*, 4, 26—35 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2016). Movno-Estetychnyi kanon poezii Tarasa Shevchenka v ukraïns'kii literaturnii movi. *Stylistyka*, 25, 499—512 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2017). Lnhvostylistyka v konteksti zahal'noho movoznavstva. *Movoznavstvo*, 4, 18—27 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2017a). *Ukraïns'ka mova v naukovomu svitohliadi Mykhaila Hrushevs'koho*. Kharkiv: Osнова (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2018). Ukraïns'ka mova v naukovomu svitohliadi Mykoly Kostomarov: Istorychno-kul'turnyi dyskurs. In *IX Mizhnarodnyi konhres ukraïnistiv* (pp. 3—13). Kyiv (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2018a). Filosofii movy Olesia Honchara. *Kul'tura Slova*, 88, 9—29 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2019). Lnhvosofiiia natsional'noho humoru. *Kul'tura Slova*, 91, 5—17 (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (Ed.). (1999). *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Ukraïns'ka mova*. Opole (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia., Bybyk, S. P., Kots', T. A., Siuta H. M., & Chemerkin S. H. (2013a). *Literaturna norma i movna praktyka*. Nizhyn: Aspekt-polihraf (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia., Vokal'chuk, H. M., Hanzha, A. Iu., Hnatiuk, L. P., & Siuta, H. M. (2016). *Terytorii movy Tarasa Shevchenka* (S. Ia. Iermolenko, Ed.). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Karpenko, Iu. (2001). [Review of the book *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Ukraïns'ka mova*, by S. Iermolenko (Ed.)]. *Movoznavstvo*, 2, 77—80 (in Ukrainian).
- Kots', T. (2001). Osnovni zasady konfesiinoho styletvorennia ukraïns'koï movy (Kintsia XIX — pochatku XX st.). *Ridnyi Kraï*, 2(5), 40—43 (in Ukrainian).

- Kots', T. (2002). Ukraïns'ka linhvostylistyka pro konfesiïnyi styl' ukraïns'koï movy. In *Slovo. Styl'. Norma. Zbirnyk naukovykh prats'* (pp. 18–24). Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- Kots', T. A. (2010). *Literaturna norma u funktsional'no-styl'ovii i strukturnii paradyhmi*. Kyiv: Lohos (in Ukrainian).
- Kots', T. A. (2018). *Ukraïns'ke slovo v presi kintsia XX — pochatku XXI st.: Dynamika literaturnoi normy*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Kots', T. A. (2019). Linhvosofiiã viiny i myru v movno-informatsiinomu prostori s'ohodennia. *Kul'tura Slova*, 90, 132–149 (in Ukrainian).
- Kots', T. A. (2019a). Linhvosofiiã humoru v zhurnali “Perets’”. *Kul'tura Slova*, 91, 122–133 (in Ukrainian).
- Kots', T. A. (2021). Komunikatyvno-prahmatychni oznaky zhurnalists'koho dyskursu v aspekti aksiolohii. *Movoznavstvo*, 2, 55–66 (in Ukrainian).
- Matviias, I. H. (1998). *Varianty ukraïns'koï literaturnoi movy*. Kyiv: Instytut Ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- Matviias, I. H. (2008). Vidobrazhennia osoblyvosti hovoriv u movi ukraïns'koï khudozhn'oi literatury. *Movoznavstvo*, 6, 3–12 (in Ukrainian).
- Mel'nychuk, O. S. (1997). Mova iak suspil'ne iavlyshche i iak predmet suchasnoho movoznavstva. *Movoznavstvo*, 2–3, 3–19 (in Ukrainian).
- Mekh, N. O. (2001). *Struktura leksyko-semantychnoho polia ‘mova—slovo’ v ukraïns'kii poetychnii movi XIX — poch. XX st.* Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- Mekh, N. O. (2008). *Interpretatsiã kontseptiv slovo, mova v ukraïns'kii kul'turnii tradytsii*. Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- Mekh, N. O. (2011). *Linhvokul'turolohema LOHOS u naukovii, relihiinii ta khudozhnii kartynakh svitu*. Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- Rusanivs'kyi, V. M. (2002). *U slovi — vichnist' (Mova tvoriv T. H. Shevchenka)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Solohub, N. M. (1991). *Movnyi svit Olesia Honchara*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Solohub, N. M. (1993). Bibliini obrazy v khudozhnii tvorchosti I. Bahrianoho. *Movoznavstvo*, 1, 43–47 (in Ukrainian).
- Solohub, N. M. (1999). *Movnyi portret Iara Slavutycha*. Kyiv: Dnipro; Winnipeg: Ukraïns'ka Vil'na Akademia Nauk (in Ukrainian).
- Stavyts'ka, L. O. (2000). *Estetyka slova v ukraïns'kii poezii 10–30-kh rr. XX st.* Kyiv: Pravda Iaroslavychiv (in Ukrainian).
- Siuta, H. M. (2010). *Linhvosvit poezii avtoriv N'iu-Iorks'koï hrupy*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Siuta, H. M. (2016). Nihil novi sub solis... (Ideï traktatu I. Franka “Iz sekretiv poetychnoi tvorchosti” v osmyslenni cherez stolittia). *Kul'tura Slova*, 85, 26–33 (in Ukrainian).
- Siuta, H. M. (2017). *Tsyatnyi tezaurus ukraïns'koï poetychnoi movy XX stolittia*. Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Siuta, H. M. (2020). Elitarnist' i zahal'nospryiniatnist' poetychnoi movy Liny Kostenko. *Kul'tura Slova*, 92, 87–100 (in Ukrainian).
- Chemerkín, S. H. (2009). *Ukraïns'ka mova v Interneti: Pozamovni ta vnutrishn'o-strukturni protsesy*. Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).

Статтю отримано 11.07.2021

Svitlana Iermolenko, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head of the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9916-4915>

Svitlana Bybyk, Doctor of Sciences in Philology, Professor, Leading Researcher in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

Tetiana Kots', Doctor of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

Halyna Siuta, Doctor of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: syutag@i.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3273-1644>

Anhelina Hanzha, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ganzhalina@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

THE MODERN UKRAINIAN ACADEMIC LINGUISTIC STYLISTICS: A STRATEGY OF THE INTEGRATIVE DEVELOPMENT

This article offers an analytical review of the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics' study outcomes in 1991–2021. It focuses on the publications with the expanded linguo-stylistic analysis and the developing of the terminological system of Ukrainian stylistics. The authors reinterpret a term *style* and concept of language culture and outline the contribution to the development of structural stylistics, i.e., linguistic text analysis, and interpretive stylistics from the Department staff also naming major studies which determined the connection of linguistic stylistics with the history of Standard Ukrainian and establishing the significant role of historical stylistics.

Being determined by the view of language as a system of signs the structural approach in linguistic stylistics dominated at early stages the Ukrainian stylistics formation. The paper advances a new idea regarding the fluidity of the modern system of functional styles and the need to revise and restructure their socially significant hierarchy with respect to the linguo-cultural and communicative-pragmatic reinterpretation of integrative linguo-stylistics. The interdisciplinary aspects of functional-stylistic and genre-stylistic researches are the following: linguoculturology, linguofolkloristics, linguosophy, linguopersonology, linguoconflictology, discourseology, media stylistics, legal linguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, and linguistic expertise. The conclusion evaluates the digital methods to process texts in Standard Ukrainian and the need to create lexicographic sources of stylistic terminology and expand the aspects of stylistic lexicography.

Keywords: *linguo-stylistics, style, culture of language, norm, interdisciplinarity, research method, integrative linguo-stylistics*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.024>

УДК 811.161.2.06.373

Є. А. КАРПІЛОВСЬКА, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

Л. П. КИСЛЮК, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: larysa.kysluiuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3766-3305>

Ю. В. РОМАНЮК, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ju.romaniuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8854-3592>

ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПОЧАТКУ ХХІ ст.¹

¹ Статтю підготовлено за результатами виконання планової теми «Система та структура сучасної української мови у функціонально-стильовому вимірі» групи структурно-математичної лінгвістики відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (керівник теми — доктор філол. наук, проф. Є. А. Карпіловська, провідні виконавці — доктор філол. наук, проф. Є. А. Карпіловська, доктор філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України, п. н. с. Н. Ф. Клименко (до 30.08.2018 р.), доктор філол. наук, с. н. с. Л. П. Кислюк, канд. філол. наук, с. н. с. В. І. Критська (до 01.09.2018 р.) і канд. філол. наук, с. н. с. Ю. В. Романюк, термін виконання теми — 2016—2020 рр.). До обґрунтування висновків залучено також багаторічні напрацювання колективу виконавців теми з вивчення динамічних процесів у лексиконі та граматичному ладі української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.

У статті проаналізовано активні тенденції розвитку лексики та граматичного ладу сучасної української мови — формально-семантичну стратифікацію та функціонально-стильову диференціацію їхніх одиниць. Обґрунтовано роль цих тенденцій у творенні нових ідіомів різної будови, що засвідчують зростання когнітивної та комунікативної потужності мови. Особливої уваги надано функціям словотворення, узуального та оказіонального, у стратифікації вербалізаторів певних понять та їхній функціонально-стильовій диференціації.

Ключові слова: стратифікація, диференціація, когнітивна потужність мови, комунікативна потужність мови, мовний ідіом.

Удержавлення української мови, розширення сфери її вживання та її функцій закономірно сприяли й зростанню її когнітивної та комунікативної потужності. Необхідність забезпечити повноцінне функціонування української мови в усіх сферах діяльності суспільства, задоволення нових когнітивних і комунікативних потреб мовців у нових обставинах життя української держави спонукали до творення нових мовних засобів — лексичних, граматичних і стилістичних — для концептуалізації світу, категоризації та аспектуалізації позначень нових і вже відомих, але наділених новими аспектами й оцінками понять, для висловлення суджень про реалії та процеси дійсності, виявлення нових смаків мовців. Ці процеси спричинюють кількісні та якісні зміни у складі системи сучасної української мови, її лексики та граматичного ладу. Такі зміни, викликані розвитком мови в нових суспільно-політичних, економічних, виробничих, ідеологічних і культурно-освітніх обставинах побутування, неминуче спричинюють переорганізацію мовних одиниць, зміни у способах їхнього впорядкування, а отже, зміни у структурі мовної системи. Дослідити прояви динаміки в системі та структурі української мови в сучасних обставинах її функціонування, встановити спектр і питому вагу змін в її лексиконі й граматичному ладі, з'ясувати передумови, чинники та ресурси формування нових системно-структурних утворень — мовних ідіомів різного змісту та призначення — гостроактуальні теоретичні та практичні завдання сучасного українського мовознавства. Їхнє розв'язання не лише забезпечує мовне будівництво в сучасній Україні, піднесення престижу української мови в суспільстві й у світі, дає основу та способи усунення «больових точок» у мовній ситуації в Україні, удосконалення мовної політики держави, а й уможлиблює випрацювання механізмів захисту самобутності української мови, її конкурентоздатності зі світовими мовами, насамперед англійською, у нинішніх інтенсивних глобалізаційних процесах. Результати таких досліджень стають основою для створення нового комплексу засобів забезпечення повноцінного функціонування української мови як державної: словників, граматик, підручників та посібників, правопису, довідників і порадників з культури української мови, як загального, так і професійного вжитку.

Саме на виконанні цих завдань зосередив свої зусилля колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики (з 2017 р. — групи в складі об'єднаного відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики) Інституту української мови НАН України на початку 1990-х рр. У центрі їхніх наукових пошуків насамперед перебували

лексикон та граматичний лад мови, тенденції їхнього розвитку, створення моделей їхнього реального стану наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., вплив суспільних змін на систему та структуру мови, динаміка лексичної, словотвірної та граматичної норми. Результатом розв'язання таких теоретичних і практичних дослідницьких завдань стали колективні та індивідуальні праці науковців, опубліковані на початку ХХІ ст.: монографія Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (Клименко та ін., 2008), колективна монографія «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» за ред. Є. А. Карпіловської (Карпіловська, 2017), монографії Н. Ф. Клименко «Українська біологічна термінологія кінця ХХ — початку ХХІ ст.» (Клименко, 2017а) і Л. П. Кислюк «Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку» (Кислюк, 2017), словники: «Кореневий гніздовий словник української мови; Гнізда слів з вершинами — омографічними коренями» Є. А. Карпіловської (Карпіловська, 2002), «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк (Клименко та ін., 2008), «Грамматичний словник сучасної української літературної мови. Словозміна» за ред. Н. Ф. Клименко (ГС), «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики» за ред. Є. А. Карпіловської (АРСУН), а також численні статті в українських і зарубіжних наукових виданнях з актуальних проблем сучасного функціонування української мови, її лексикографічного моделювання та комп'ютерного опрацювання. З'ясуванню спільного й відмінного в тенденціях розвитку сучасної української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами сприяло виконання міжнародного дослідницького проєкту «Лексичні, словотвірні та фразеологічні інновації в сучасних слов'янських мовах» у координації зі співробітниками Інституту славистики Польської Академії наук у рамках Угоди про наукове співробітництво між НАН України та ПАН (терміни виконання 2015—2017 і 2018—2021 рр., координатор від української сторони Є. А. Карпіловська, від польської — З. Е. Рудник-Карватова і П. Ковальський). Напрацювання цього дослідницького проєкту викладені в публікаціях Н. Ф. Клименко (Клименко, 2017), Є. А. Карпіловської (Карпіловська, 2017), Л. П. Кислюк (Кислюк, 2018) та Ю. В. Романюк (Романюк, 2018).

Вивчення чинників і ресурсів посилення когнітивної та комунікативної потужності сучасної української мови закономірно передбачало розгляд її системи та структури у функціонально-стильовому вимірі, у різних сферах та ситуаціях її вживання. Результатом такого дослідження мали стати моделі угруповань лексичних, словотвірних і граматичних одиниць, об'єднані спільним призначенням, стильовими та функціональними ознаками, або мовні ідіоми, покликані до життя новими когнітивними та комунікативними потребами українських мовців.

Центр ваги в новому науковому пошуку колективу в межах планової теми «Система та структура сучасної української мови у функціонально-стильовому вимірі» було перенесено з опису окремих типів кількісних та

якісних змін у лексиконі й граматичному ладі мови на вивчення їхньої систематизувальної сили, ролі у формуванні нових мовних ідіомів, їхньої взаємодії з уже наявними в системі загальнонаціональної і професійної мови. Мета такого вивчення — довести роль системи та структури як основи стійкості мови в нових обставинах її функціонування, дослідити чинники активізації внутрішніх ресурсів української мови (питомих і давно засвоєних іншомовних) як запоруки збереження типологічних рис її номінації та предикації, як механізмів захисту її самобутнього «обличчя» перед напливом нових запозичень у нинішніх інтенсивних глобалізаційних процесах.

Для досягнення поставленої мети було передбачено розв'язати такі дослідницькі завдання: 1) визначити передумови та чинники посилення когнітивної і комунікативної потужності української мови на початку ХХІ ст.; 2) обґрунтувати статус формально-семантичної стратифікації лексикону та граматичного ладу мови як чинника посилення її когнітивної потужності; 3) з'ясувати значення функціонально-стильової диференціації лексикону та граматичного ладу для посилення комунікативної потужності мови; 4) вивчити роль словотворення як одного з провідних способів української номінації у стратифікації та диференціації українського лексикону, зокрема проаналізувати взаємодію узувальних (регулярних) та okazіональних (нерегулярних) новотворів, причини їхньої появи та перспективи усталення в системі мови, співвідношення питомих та іншомовних ресурсів сучасної української словотвірної номінації, стабільність і динаміку лексичної, словотвірної і граматичної норми мови; 5) встановити типологічні риси української дієслівної словозміни як основи української предикації та з'ясувати характер впливу дієслівних інновацій — новотворів і новозапозичень — на систему сучасного українського дієслова, структуру його словозмінних і словотвірних класів.

В основу концептуального апарату здійсненого дослідження покладено ідеї функціональної лінгвістики, обґрунтовані в працях представників Празького лінгвістичного гуртка, а також здобутки українських і зарубіжних мовознавців у вивченні еволюції мови, процесів соціо- і лінгводинаміки, мовної синергетики, неології та неографії. Зокрема, у «Тезах» Празького лінгвістичного гуртка, підготовлених до I Міжнародного з'їзду славістів у Празі в 1929 р., серед іншого було проголошено засадничу роль змісту мовного знака в розвитку мови. Для характеристики сучасного словника мови, на переконання празьких лінгвістів, слід вивчити його «обсяг і точність значень у лінгвістичній номінації загалом і в різних категоріях номінації зокрема, визначити поняттєві сфери, фіксовані в елементах цього словника; указати, з одного боку, роль емоційних чинників, а з іншого, неухильне зростання інтелектуалізації мови; встановити, яким чином поповнюють словник (наприклад, запозичення та кальки), тобто дослідити явища, зазвичай належні семантиці» (Тезиси, 1960, с. 74)¹.

¹ Переклади іншомовних джерел належать авторам.

Мовна концептуалізація світу, потреба в спеціальному позначенні нового поняття або в уточненні, поглибленні поняття, уже відомого, вербалізованого, виділенні його нового аспекту становлять першопочтових мовних змін, що спричинюють формально-семантичну стратифікацію і функціонально-стильову диференціацію системи та структури мови. У нашому дослідженні терміни *стратифікація* та *диференціація* трактуємо як позначення різноспрямованих тенденцій розвитку словникового складу та граматичного ладу мови. Перша спрямована на їхню ієрархізацію, розгалуження «вглиб», яке відображає деталізацію позначуваних понять, формування стратумів одиниць різних рівнів їхньої вербалізації. Стратифікація засвідчує наслідки процесів конкретизації vs. генералізації понять, вербалізованих словом, словоформою або словосполученням, і є засобом посилення когнітивної потужності мови. Сукупність мовних одиниць зі спільною підставою стратифікації (формальною та/або семантичною) вважаємо стратумом (стратою) у складі загальної структури лексики та граматичного ладу мови. Такі стратуми можуть формуватися на різних рівнях конкретизації vs. генералізації поняття, спільного для їхніх складників.

Розвиток певних сфер суспільного життя, а отже, тенденцію до структурування, деталізації позначень певних понять, їхньої формально-семантичної стратифікації можна проілюструвати позначеннями осіб, які діють (працюють, спілкуються, розважаються) у комп'ютерному середовищі. Під гіперонімом *користувач* (жаргонні *юзер*, *нетизен*) зібралось вже чимало гіпонімів різного рівня конкретизації цього поняття, що позначають користувачів певних мереж або інших комп'ютерних ресурсів: *інтернетівець*, *інтернетник*, *інтернет-користувач*, *мережник*, *мережевик*, *мережани* (*мережанин* і *мережанка*), *гугляни* (*гуглянин* і *гуглянка*), *чатяни* (*чатянин* і *чатянка*), *форумчани* (*форумчанин* і *форумчанка*), *блогер*, *блогівець*, *блоговик*, *фейсбуківець*, *інстаграмник*, *твіттерівець* тощо. У сучасній українській різностильовій (насамперед розмовній фаховій і нефаховій) практиці та в інтернет-комунікації наявні й такі деривати, як *мінусувальник*, *паскалік*, *нисильник*, а також запозичення *неттер*, *ламер*, *програмер*, *кіберпанк*, *нік* чи неосемантизми на зразок *монстр* «висококваліфікований персонал» (СКС). Окрему досить численну групу складають найменування осіб, деривати та адаптовані запозичення, що в ставленні до інтернету виявляють надмір захоплення ним чи його несприйняття: *інтернетоман*, *нетоман*, *інтернетоголік*, *інтернетзалежний*, *інтернет-фан*, *геймер*, *ігроман*, *квaker*, *нетофоб* (Карпіловська, 2016). Обсяг таких гіперо-гіпонімічних угруповань номінацій, або стратумів підтверджує соціальну вагу позначуваних понять. Подані приклади доводять, що внаслідок формально-семантичної стратифікації можуть утворюватися складні ієрархічні структури, об'єднання стратумів.

Друга тенденція розвитку мови — функціонально-стильова диференціація — скерована на розширення її системи та структури на одному рівні вербалізації понять. Її наслідком стає збільшення спектру вербалізаторів тих самих понять з різним стилістичним або прагматичним ореолом,

належних до різних сфер і ситуацій уживання мови, різних реєстрів комунікації як сукупностей мовних засобів для різних типів комунікативних ситуацій. Ідіоми таких функціонально-стильових варіантів позначення поняття можуть на противагу ієрархічним структурам стратумів мати фасетну або кластерну структуру. Перша становить сукупність позначень поняття за спільною ознакою його вербалізації, друга — це об'єднання кількох таких фасет. Функціонально-стильова диференціація системи та структури мови становить засіб посилення її комунікативної потужності. Наприклад, спільнокореневі слова можуть демонструвати диференціацію за ознакою належності до різних функціональних стилів мови: нейтральне *мережа* (також в написанні *Мережа* стосовно глобальної комп'ютерної мережі “Інтернет”) і не кодифіковані в нормативних словниках *мережжя*, *Всемережжя*, *Міжмережжя*, *Мереживо*, які формують у цьому ідіомі фасету варіантів позначення поняття з функціональною ознакою розмовності, а то й жаргонності. Функціонально-стильової диференціації можуть зазнавати не лише номінації зі спільним, а й з різними коренями, пор.: нейтральне *електронна пошта* (у текстах, пов'язаних із цим засобом зв'язку та текстах повідомлень у комп'ютерній мережі також *пошта*), розмовні *емейл*, *мейл*, *електронка* та жаргонні *мило*, *мейлик*.

Знання про принципи та тенденції стратифікації мови відкривають перспективи для створення її стратифікаційної граматики, тобто зведення правил структурування вербалізаторів певного поняття з різним ступенем його конкретизації чи генералізації. Найбільш загально, на наш погляд, суть стратифікаційного підходу до аналізу та моделювання системи мови визначив американський лінгвіст С. М. Лем. Граматика, на його думку, є стратифікаційною, якщо «в основі її лежить розуміння мовної структури як утворення, що складається з кількох структурних шарів, або стратумів» (Лем, 1977, с. 10).

Аналіз лексико-словотвірних і граматичних інновацій в українській мові періоду незалежності доводить, що вихідним пунктом для стратифікації і диференціації її системи та структури можуть ставати 1) активізовані в сучасній мовній практиці відомі поняття, позначені питомими або адаптованими запозиченими словами; 2) нові поняття, названі словами нової для української мови іншомовної форми та 3) відомі поняття, позначені уже наявними словами (питомими чи іншомовними), у яких виникли нові значення. Такі базові слова нових мовних ідіомів — активізовані номінації, номінації-новозапозичення та неосемантизми — демонструють, відповідно: 1) дальшу мовну категоризацію та аспектуалізацію вже вербалізованих в українській мові понять, 2) концептуалізацію, категоризацію та аспектуалізацію нових понять або 3) повторне використання вже відомої форми для вербалізації нового поняття та його поглибленої мовної категоризації й аспектуалізації. Виділяємо різні типи мовних ідіомів, сформованих внаслідок стратифікації та диференціації лексики й граматичного ладу мови залежно від покладених в їхню основу ознак структурування спільного поняття та систематизування його вербалізаторів:

1) тематичні та словотвірні парадигми і гнізда, 2) гіперо-гіпонімічні об'єднання, 3) групи номінацій-конкурентів і функціонально-стильових варіантів, 4) антонімічні пари та тріади з мезонімами, 5) синонімічні пари та ряди, 6) омпари та оморяди.

Свого часу А. О. Білецький як модель систематизування лексичних одиниць на позначення спільного поняття для зіставлення мов запропонував *лексичну фігуру*, або *схему*. Він розумів її як «групу взаємопов'язаних елементів, взаємне розташування яких характерне для цієї мови і яке можна зіставити чи протиставити семантично паралельній групі інших мов» (Белецкий, 2012, с. 159—160). За чинником спільної форми слів учений розрізняв гомо- та гетерогенні лексичні фігури (схеми), напр.: укр. *світло* ~ *світ*, серб. *светлост* ~ *свет* і укр. *коло* ~ *колесо* ~ *кільце*, угор. *kör* 'коло' ~ *kerék* 'колесо' ~ *kerek* 'круглий', *korong* 'диск', *gyűrű* й *karika* 'кільце' (там само, с. 160). Н. Ф. Клименко, досліджуючи процеси термінування, транстермінування та детермінування в сучасному українському лексиконі, виділила в українській терміносистемі біології загальну лексичну схему — *семіохор* (з дгрец. σημεῖον «знак, ознака» і χώρος «простір»), або *семантичний простір*, створюваний словами зі спільною семантичною ознакою. Як конкретні схеми систематизування і структуривання такого мовного ідіома: вона розглянула *темогнізда* (*тематичні гнізда*) та *композиціюгрупування* (Клименко, 2017а). Підставу для формування темогнізд становить, на думку дослідниці, спільна для слів семантична тема. Наприклад, темогніздо в терміносистемі біології формують аналітичні номінації з прикметником *біотичний* на зразок *біотична еволюція* (*форма*), *біотичне середовище* (*угруповання*), *біотичний потенціал*, *біотичні взаємозв'язки* (там само, с. 47). Прикладом композиціютворення може слугувати ряд складних слів з кінцевою афіксоїдною основою **-генез** *анормогенез*, *дизонтогенез*, *синценогенез* (там само, с. 41).

Схеми будови нових формально-семантичних стратумів та угруповань функціонально-стильових варіантів як результату поглибленої вербалізації певного поняття можна уявити як креслення будови об'єкта. «Креслення» певного мовного ідіома трактуємо як сукупність проєкцій категоризації та аспектуалізації поняття, що вербалізують його складники. Наповнення окремих проєкцій мовного «креслення» залежить від ступеня актуалізації поняття, позначуваного його складниками, у свідомості мовців, його номінаційної і комунікаційної значущості для мовної діяльності сучасного українського суспільства (Карпіловська, 2016).

Поштовхом до активної вербалізації поняття, а отже, й стратифікації та диференціації його номінацій може стати зміна в ставленні суспільства до позначуваного явища, його переосмислення і переоцінка. Така зміна соціального статусу поняття спричинює часом активізацію уже наявної в мові його номінації, переорганізацію її семантики й словотворчої активності. У сучасному українському лексиконі такий процес активізації в мовній свідомості суспільства і як його наслідок — формування нового мовного ідіома зі стратумами та функціонально-стильовими варіантами

в його структурі спостерігаємо на прикладі давно відомого галицизма *еліта*. Вибір для розгляду саме цього нового мовного ідіома обґрунтовано можливістю продемонструвати на його прикладі взаємодію питомих та іншомовних ресурсів у сучасній українській номінації, вплив системи та структури мови на стратифікацію і диференціацію вербалізаторів активізованого поняття, а також складну будову нового ідіома, який вони утворили в системі сучасної української мови. Наслідки формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації позначень поняття «еліта» простежуємо за українськими словниками й текстами від кінця XIX до початку XXI ст.

Українські словники фіксують слово *еліта* з початку XX ст. Прикметно, що «Українсько-російський словник» А. Ніковського 1927 р. подає це запозичення з російським відповідником *сливки общества*. Натомість виданий 1955 р. як переклад 4-го, переробленого і доповненого, російського видання «Словник іншомовних слів» за ред. І. В. Ляхіна і Ф. М. Петрова зареєстрував це слово лише стосовно світу рослин і тварин, у чому можна вбачати дію певних ідеологічних настанов того часу, пор.: *еліта* — найкращі, добірні рослини або тварини, здобуті в результаті *селекції* і призначені для дальшого розмноження (СІС 1955, с. 257). Ширший спектр значень для слова *еліта* засвідчив 1971 р. академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах, усунувши частково таке викривлення реального стану функціонування цього слова в українській мові та місця позначеного ним поняття у свідомості мовців, проте показова черговість розміщення значень і вибір ілюстрації у відповідній статті цього авторитетного джерела: *еліта*, *збірн.* — 1. Найкращі екземпляри яких-небудь рослин, що їх відбирають для виведення нових сортів (ілюстрація з прикладом *еліта картоплі* — прим. авт.); 2. Гарантоване щодо чистосортності, найдоброякісніше сортове насіння, вирощуване селекційно-дослідними установами (приклад в цитаті — *насіння еліти*); 3. Найкращі тварини певної породи, які відзначаються міцністю будови тіла, найвищою продуктивністю і добрим здоров'ям (без ілюстрації) і 4. Про людей, що виділяються серед інших своїм суспільним становищем, розумом, здібностями і т. ін. з прикладом в ілюстрації *еліта польського народу* з авторської передмови І. Я. Франка «Дещо про самого себе» до видання 1897 р. його творів польською мовою (СУМ II, с. 474). Остання ілюстрація доводить значно раніше функціонування в українській мові цього запозичення стосовно соціальної групи людей, хоча й відносить його до іншої культури. Відповідно до тлумачення твірного іменника *еліта* функціонування в мові похідного прикметника *елітний* у цьому словнику проілюстровано сполуками *елітна картопля*, *елітний кнур*, *елітне господарство* (там само, с. 475).

Виданий 3 роки потому академічний «Словник іншомовних слів» за ред. О. С. Мельничука на першому місці подає саме останнє зі значень слова *еліта*, описаних у статті СУМ, проте з відчутним ідеологічним зарядом його семантики як неминучою даниною часу, пор.: 1) Гурток людей з

пануючих верств буржуазного суспільства, мовляв, вибраних, найкращих (СІС 1974, с. 246; підкреслення авт.). Однотомний тлумачний «Словник української мови» 2012 р. подав до слова *еліта* також з ремаркою *збірн.* два значення: 1. *с.-г.* Найкращі екземпляри рослин, сортове насіння, а також породисті тварини, що своїми якостями найбільше придатні для розведення, відтворення (з прикладом *еліта пшениці*) і 2. Найкращі представники суспільства або якої-н. його частини (з прикладом *мистецька еліта* та відтінком цього значення з оцінною ремаркою *ірон.* (іронічне) — Привілейований шар суспільства: обрані з прикладом *курорт для еліти*). У статті до слова *еліта* в цьому джерелі, реєстр якого впорядковано за алфавітно-гніздовим принципом, розміщено й похідні прикметники *елітний* (до 1 знач.), *елітарний* (до 2 знач.) з прикладами *елітне насіння*, *елітне поголів'я*, *елітарний навчальний заклад*, *клуб* та іменник *елітарність* (СУМЖ, с. 270).

Історичну перспективу вербалізації поняття «еліта», змодельовану за словниками, істотно доповнюють корпуси українських текстів. Повернення до кола сучасного читання текстів української діаспори, підзаборонних творів, видань Західної України до 1939 р. дає змогу відтворити реальну картину функціонування нині активного значення слова *еліта* та його похідних стосовно представників суспільства. Публіцистичні та художні твори Є. Маланюка, Катрі Гриневичевої, Ю. Липи, Я. Стецька, М. Сціборського, Я. Оршана та інших авторів, оприлюднені в Генеральному регіонально анотованому корпусі української мови (ГРАК) під керівництвом М. О. Шведової, унаочнюють активну участь слова *еліта* у творенні лексичних стратумів і функціонально-стильових варіантів, що демонструють не лише поглиблену аспектуалізацію цього поняття в мовній діяльності тогочасного українського суспільства, а й розгалужену шкалу його оцінок і сприйняття мовцями. Ось лише дециця прикладів із текстів 20—30-х рр. ХХ ст. з корпусу ГРАК на доведення цього твердження: *галицька (українська, національна, гетьманська, шляхетська, жіноча, козацька і совітська, безгрунтова) еліта, інтелектуалізм, здорова солідарність, духовна еволюція і дегенерування еліти*. Зокрема, в оповіданні «Весілля Карапульки» Катрі Гриневичевої натрапляємо й на метафоризоване, образне вживання прикметника *елітний*, синонімічне значенню прикметників *чудовий, прекрасний, ясний, добірний*, пор.: *Він [Сильвестр] хмарний, як елітний день, зморшки лиця повідмічувані глибокими нарізами болю, зі смішною грізьбою блискає білками очей під ритм своїх таємних думок*.

Відсутність в українському лексиконі, за свідченням словників і текстів, до кінця ХІХ ст. слова *еліта* не означає браку в мовній свідомості українців поняття «найкращі представники, окраса нації, люди високої культури, видатних розуму та здібностей, блискучої освіти». Це переконливо доводять такі вербалізатори опозиції «найкращі представники народу, суспільства : народ, суспільство», як-от *провідна верства суспільства, зверхники, достойники, очільники, проводирі, призвідці, вожді, добірне товариство, громадські мужі, кращі сини та дочки, цвіт народу*, з одного

боку, та *народ, суспільство, простий люд (простолюд, чернь, низи), маси, загал* — з іншого. Зауважимо, що навіть відомий український соціолог, історик і громадський діяч В. Липинський, який чимало зробив для створення сучасної теорії еліт, не вживав слова *еліта* у своїх працях. Наприклад, у «Листах до братів-хліборобів», виданих у Відні 1926 р., він послуговувався позначеннями *народна аристократія, провідна верства, правляча верства*. Так само і Леся Українка, яка багато думала над проблемою обов'язку освіченої верстви, інтелігенції перед своїм народом, над шляхами оновлення та піднесення українського суспільства, краших синів народу називала *лицарями, лицарством*. До речі, і В. Липинський відданість традиціям української землі пов'язував з поняттям «культурного і рицарського між нами» (Липинський, 1926, с. XXXVI).

Прикметно, що дедалі частіше в сучасних текстах натрапляємо на вживання іменника *еліта* у множині, яке підтверджує дальшу активну аспектуалізацію в українській мові цього поняття і стратифікацію його номінацій, напр.: *політичні еліти, владні еліти, технократичні еліти, нові еліти, еліти майбутнього* тощо. Стратифікацію та диференціацію за різними ознаками еліти як певної соціальної групи засвідчує вже досить численне темогніздо. Творення аналітичних (розчленованих, кільकाслівних) номінацій, як вважають дослідники динаміки сучасної української мови (Карпіловська та ін., 2017, с. 19—20), становить прикмету саме професійного лексикону з його тяжінням до прозорості й однозначності номінацій. Зокрема, у професійному лексиконі виділено різновиди політичної еліти і сформовано стратуми номінацій на їхнє позначення за 1) етапами історичного розвитку суспільства та місцем еліти в його соціальній структурі: *аристократична (еліта крові), еліта багатства та успіху, бюрократична еліта, еліта знань*; 2) обсягом простору політичної діяльності: *загальнонаціональна, регіональна, місцева*; 3) сферою діяльності: *адміністративна, комунікаційна, дипломатична, військова, наукова, технічна, мистецька*; 4) ідеологією: *ліберальна, консервативна, соціалістична, націоналістична*; 5) характером політичного режиму в межах якого функціонує еліта: *демократична, авторитарна, тоталітарна* (Гетьманчук та ін., 2010).

Розглядуване слово *еліта* є переконливим доказом того, що ступінь усталення та активності іншомовної одиниці в системі та структурі української мови визначає не лише соціальна запитаність поняття, яке вона позначає, а і її придатність до словотворення. Нова українська лексика доводить, що словотворення є активним способом мовної концептуалізації, категоризації та аспектуалізації світу, що підтримує синтетизм української номінації як її типологічну рису (Вихованець, 2007). Напрямки структування поняття засобами словотворення унаслідують вагу тих чи тих його аспектів, що за влучним висловом О. А. Земської, потрапляють у фокус соціальної уваги (Земская, 2000, с. 92). Словотворення насамперед реалізує протиставлення еліти тому, що не відповідає її ознакам у сприйнятті загалу мовців, з одного боку, та фахівців-політологів і суспільствознавців, з іншого. Таке значення узагальненого протиставника еліти має

новотвір *нееліта*. Приховання в ньому оцінки дає змогу об'єднувати під цим гіперонімом найрізноманітніші гіпоніми-найменування соціальних груп, не належних до еліти, напр.: *керовані (ті, ким керують), пасивні спостерігачі (у боротьбі еліт), маси, низи*. У публіцистичних текстах під дахом «нееліти» (саме в лапках для підкреслення суто класифікувального, а не оцінного характеру цього протиставника) може бути заховано, наприклад, вказівку на менш обдарованих певними здібностями, менш успішних учнів звичайних районних і сільських шкіл на протигагу учням міських елітних навчальних закладів, пор.: *Є й радикальніші пропозиції — припинити розподіл на еліту і «нееліту» й підняти середню температуру якості освіти по країні* (ДТ, 14.04.2017). Приклади, крім корпусів української мови, черпаємо також з текстів джерельної бази Комп'ютерного фонду інновацій в українській мові (КФІ), який колектив створив у 2006 р. й постійно розбудовує за різностильовими та різножанровими друкованими й електронними виданнями (докладніше: АРСУН, с. 9—10).

У цій же проєкції аспектуалізації поняття і стратифікації його номінацій знаходимо префіксальні похідні *антиеліта* і *контреліта* як протиставники еліти з різним прагматичним потенціалом. Якщо *контреліту* в публіцистичних і фахових політологічних та суспільствознавчих текстах потрактовано як *ціннісну еліту*, яка не має влади, то *антиеліта* взагалі не має ознак еліти, це — маргінес суспільства. Таке сприйняття цих новотворів, на нашу думку, підтверджує контекст їхнього функціонування: *Антиеліту від контреліти відрізняє саме принципова нездатність перетворитись у правлячу (формальну) еліту* (Триглав, 12.04.2010).

Крім проєкції протиставлення, відмінності від норми, сучасні українські мовці активно розробляють і проєкцію ієрархії різновидів об'єктів з ознаками еліти, близьких до неї або відмінних від неї в структурі сучасного українського суспільства. Це засвідчують такі новотвори — іменники й прикметники — у складі розглядуваного стратума, як *мезоеліта, субеліта, наделіта, транселіта, позаелітний, біяелітний, міжелітний, внутрішньоелітарний*. Пор. такі приклади їхнього вживання в текстах українських ЗМІ: *Інакше кажучи, середній клас — це позаелітний клас споживачів, тоді як креативний клас подається як прошарок творців, розбудовників нового, деякі представники якого можуть належати до еліти* (Д, 15.06.2010) або *Швидше за все, ми й надалі бачитимемо прецеденти, коли людям, які є економічною наделітою в Україні, будуть доручати ділянки роботи, які потребують інвестування в суспільство — в його інтелект, освіту, створення нових команд* (Д, 16.02.2012).

Розбудовується і проєкція позначення відповідності різноманітних об'єктів поняттю «еліта» в його більш-менш загальноприйнятій суспільній нормі, засвідченій, зокрема, у тлумачних словниках. Це доводять такі раніше не фіксовані композити й афіксальні похідні, як *лжееліта, псевдоеліта (псевдоелітний, псевдоелітарний), недоеліта, протоеліта (протоелітний), переделіта*. У проєкції оцінності, емоційності українські мовці активно використовують ресурси ступенювання ознаки належності

певного об'єкта чи явища до еліти: *високоелітний, елітніший, елітарніший, щонайелітарніший, щонайелітніший, якнайелітарніший*. Посилення оцінки закономірно сприяє й посиленню розмовності таких новотворів, іноді зі свідомим порушенням словотвірної норми української мови в їхній формальній структурі. Наприклад, вираженню посиленої оцінки в розмовному стилі слугує нанизування в складній номінації синонімічних формантів або префіксів з їхніми «відзвуками» — ігровими римованими компонентами на зразок *супермегаелітарний, супер-пупер-еліта*.

Спостерігаємо активне функціонування в номінаціях — членах нових лексичних стратумів як самого слова *еліта*, так і його основи **еліт-** у функції категоризатора різновидів еліт та об'єктів, належних до неї. Це доводять такі потужні композитоутворення у складі розглядуваного семіохору (семантичного простору), як *адмінеліта, партеліта, політеліта, бізнес-еліта, арт-еліта, музеліта, євроеліта, госпеліта, кіноеліта*. Поява таких композитів доводить усталеність їхніх базових словосполук — аналітичних номінацій у свідомості сучасних українців, яка й уможлиблює згорнення таких конструкцій в однослівні номінації — композити та мішані аббревіатури. Зріс і словотвірний потенціал слова *еліта* у функції ономасіологічної ознаки простих і складних похідних: *елітизм, елітизувати, елітистський, елітність, елітно, елітаризація, елітарник, елітник* (особа), *елітарка* (*елітна гра*), *елітничати, елітологія, елітологічний, елітонакопичувач, елітоутворення, еліткафе*. Таких похідних поки що не засвідчують загальномовні словники, проте вони побутують у наукових суспільствознавчих, філософських, політологічних текстах, а також у розмовному мовленні, напр.: *...декому очі затьмарено вигодами від еліткафе і ще казна-яких атракціонів* (УМ, 15.11.2016); *...еліти собі елітничують окремо від держави, оскільки самі собі подобаються, а чужих не пускають* (ДТ, 24.02.2012). У словнику А. М. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991—2011» натрапляємо й на продукти гри зі словом *еліта* на зразок *елітобратія, «високочолі елітисти», елітар* на противагу *пролетарю* (СНУ, с. 152—153). Такі оказіоналізми накреслюють можливі шляхи дальшого структурування поняття «еліта» в мовній свідомості українців. Отже, активізація певного поняття дає імпульс до його поглибленої аспектуалізації і формування нових сукупностей його позначень.

Проаналізована нова українська лексика доводить незмінність провідної ролі словотворення в поповненні сучасного українського лексикону. Потужним ресурсом для його розвитку, посилення образного й оцінного потенціалу слів, джерелом виникнення нових словотвірних моделей для мовної категоризації сучасної дійсності залишається оказіональне словотворення. На відміну від словотворення узуального, або регулярного, нормативного, воно виявляє нереалізовані когнітивні та комунікативні спроможності української мови, ті аспекти понять або їхні оцінки, що не закріпила норма літературної мови, але в разі потреби мовців вони мають ресурси й способи творення таких позначень. Найчастіше оказіональні одиниці вважають явищем художнього стилю, ознакою мовотворчості

письменників, що характеризує їхню індивідуальну манеру світосприйняття і перебуває поза літературною, а часто й поза загальнонаціональною мовою, а отже, потребує опису за межами нормативної дериваційної граматики мови (Земская, 2000; Земская, 2009; Колоїз, 2015; Колоїз, 2007; Лопатин, 1973; Фельдман, 1957; Янко-Триницкая, 2001; Belentschikow, 2003; Buzássyová, 2003). Оказіоналізми трактують як слова, що належать до мовлення, а не до системи мови, як одиниці створювані, а не відтворювані. На відміну від узуальних, стилістично нейтральних новостворів, які не порушують мовної норми, okazіоналізми створюють з порушеннями мовної норми, з виразним експресивно-оцінним забарвленням у конкретній ситуації. З огляду на свою прив'язаність до певної події або життєвої ситуації okazіоналізми залишаються на периферії мови, а то й зникають з неї разом з позначуваними поняттями (Пустовіт & Клименко, 2007).

Основними критеріями okazіональності мовної одиниці є: 1) структурний — порушення формальної структури (будови) деривата, передбаченої в нормі словотвірною моделлю, чи утворення похідного слова за унікальною моделлю — словом-зразком (слово може нагадувати звичайне або ж бути унікально-незвичним); 2) функціональний — «прив'язаність» okazіоналізма до контексту чи до конкретної ситуації, події — обмеженість функціонування в часі та просторі; 3) прагматичний — okazіоналізми створюють і для оцінки (насамперед), і для номінації поняття, не категоризованого в словотвірній нормі мови (Карпіловська, 2008). Застосування цих критеріїв уможливорює, зокрема, виявлення причини формування перехідних явищ між узуальними (нормативними) і незузальними (okazіональними, ненормативними) одиницями.

Перехідні явища у функціонуванні узуальних та okazіональних одиниць пов'язані зі зміною статусу слова (з okazіонального на узуальний) і розширенням сфери його функціонування (з індивідуальної на колективну мовну практику (узус)). Вони виникають унаслідок дії соціальних чинників: потреби у вербалізації того чи того поняття, відсутності в нормативному лексиконі позначення певного поняття чи його аспекту. З'ясувати можливості узуалізації okazіоналізмів допомагає запропонована О. А. Земською (Земская, 2009) градуальна шкала ступеня порушення ними словотвірної норми. З одного боку такої шкали — слова, утворені за допомогою високопродуктивних афіксів з порушенням правил словотвірного типу; їх можна розглядати як вияв розширення можливостей реалізації такого словотвірного типу через залучення нових одиниць до його твірної бази. До таких новостворів належать іменники, утворені за словотвірними типами із суфіксами **-изм / -ізм, -изаці(я) / -ізаці(я)** (*жебракізація, тінізація, футболізація*), з префіксами **супер-, анти-** (*суперконтр-роль, антилюдина*). Це словотвірні okazіоналізми першого ступеня (Попова, 2005, с. 40). Okazіоналізми другого і третього ступенів виявляють істотні порушення словотвірної норми мови, що ускладнює їх розуміння. Наприклад, okazіоналізм *портторбіо*, який є результатом контамінації

іменників *портфоліо* і *торба*, або *футболітика* — результат контамінації іменників *футбол* і *політика*. Саме група okazіоналізмів першого ступеня має перспективи узуалізації, або входження до нормативного лексикону, до системи дериватів, регулярно відтворюваних за активними і високопродуктивними словотвірними моделями, оскільки такі okazіоналізми створено з мінімальними порушеннями словотвірної норми мови. Наприклад, слова *гібридизація*, *комп'ютеризація*, *роботизація* О. А. Земська 1992 р. розглядала серед групи похідних, які перебувають на межі okazіональних чи потенційних слів. Натомість Додатковий том до СУМ 2017 р. засвідчив їх як факти системи мови. Як нормативні він зафіксував і новотвори *бартеризація*, *глобалізація*, *мінізація*. Щоправда, гібридні експресивно-оцінні новотвори, на зразок *мінізація*, цей академічний нормативний словник подав з ремаркою *розм.* (розмовне) (СУМД II, с. 453). Останнє Н. Ф. Клименко вважала okazіоналізмом, який порушує дериваційне правило взаємного тяжіння іншомовних компонентів, а модель творення дієйменників на **-изаці(я) / -ізаці(я)** — активною для побудови нових okazіоналізмів (Клименко та ін., 2008, с. 152—155). Не всі з одиниць, утворених за цією моделлю, претендують на кодифікацію, але таким словом, безперечно, є *інтернетизація*, наближене до терміноодиниць, які не мають прагматичного ореолу (АРСУН, с. 146—147). Засвідчені Ж. В. Колоїз 2003 р. як okazіональні дієслова *піарити*, *піаритися*, *спікерувати*, *спонсорувати* (ТССО) упродовж останнього десятиліття впевнено увійшли в колективну мовну практику та словники нової лексики як цілком нейтральні одиниці. Багаторазове порушення моделі словотворення стає сигналом формування нової словотвірної моделі. Її активність дає підстави сподіватися, що вона з okazіональної може стати узуальною. Таким чином, перехідна група дериватів утворюється внаслідок розширення твірної бази певних активних словотвірних типів, сфери їх функціонування та спектру сполучуваності певного словотворчого форманта.

Модель творення композитів із кінцевою основою **-кратіј(а)** (від грец. *κράτος* — сила, влада) зі сфери суспільно-політичної термінології: *демократія*, *охлократія* (РУСНТ, с. 113, 319) активізувалася в okazіоналізмах *бандократія*, *баблократія*, *кумокротія*, *шутократія*, *хамократія*, яких дослідники вже налічують понад тридцять (Кислюк, 2019). Поєднання основи **момент-** «дуже короткий проміжок часу, мить» і основи **-кратіј(а)** стало підставою для формування значення композита *моментократія* «короткострокова, тимчасова, скороминуща влада, влада моменту, на мить, яка прагне жити інтересами одного дня, найближчої перспективи». Новотвір *моментократія*, за різними джерелами, авторства Тараса Кузьо або Євгена Головахи, функціонує в публіцистичних і медійних текстах: *Знакування політичного простору: символи «моментократії»* (М. Рябчук «Дві України: реальні межі, віртуальні війни», 2003, с. 96); *Колись пан Головаха сказав про режим Кучми, він дуже влучно його назвав «моментократією»* (Радіо Свобода, 27.03.2005); *Проте в нас панує парадигма*

«*моментократії*», за висловом знаного соціолога Євгена Головахи, здатність ухвалювати рішення тільки «*тут і тепер*» (Тиждень, 02.09.2016). Цей наближений до терміноодиниць композит як нейтральний уже зафіксували словники нової лексики (СНУа, с. 248). Нейтралізація семантики слова уможливорює його входження до активного словника сучасної української мови.

Активізацію словотвірної моделі з кінцевою основою-категоризатором *-пад*, яку в словотвірній нормі мови використовують для позначення природних явищ (*зорепад, листопад, снігопад*), засвідчено в оказіоналізмах *батонопад, вождепад, комунопад, лєнінопад, міністропад, прокуроропад, тітушкопад, тушкопад* (СНУа). Із поданих прикладів *лєнінопад* має перспективу бути узуалізованим і кодифікованим як нейтральна номінативна одиниця, що називає «масове явище повалення пам'ятників Леніну в процесі декомунізації» (Кислюк, 2017, с. 147).

Явище оказіонального творення термінів у нових або стрімко оновлюваних терміносферах (інформатики, суспільствознавства, політології) є поновленням традиції «кування слів» в українській мові на заміну, зокрема, запозичень. У такому термінотворенні виявлено двоспрямовані процеси: а) оказіональне авторське творення вдалої номінації, яка набуває поширення в узусі, стає термінодом і має шанси увійти до кодифікованих терміносистем та б) свідоме творення терміна на питомій основі на противагу поширеному інтернаціоналізму, яке в системі української мови вже сформувало розгалужене словотвірне гніздо. Прикладом першого процесу є новостворений термін інформатики *застосунок* як питомий відповідник до англійського *application* у значенні «прикладна програма, додаток». Другий процес можемо проілюструвати низкою пропонованих українських відповідників до англізма *спам*, на зразок *шкул (дошкул), непотріб, сміття, причепя, відпадки, побічнина* та інші, запропоновані учасниками проекту «Перекладаємо слово» на сайті «Словотвір» (www.slovotvir.org.ua). Мовна практика доводить, що такі новотвори через свою образність або асоціації, спричинені семантикою відомих слів, не мають шансів узуалізуватися як терміни. У термінотворенні часто перемагають саме запозичення через затемненість для українського мовця їхньої внутрішньої форми. Це підтверджує словотворча активність таких новозапозичень, як *спам* і *спамер*, пор. похідні від них на українському мовному ґрунті: *спамити, антиспам, спамерський, антиспамерський* (Карпіловська та ін., 2017, с. 146–147).

Прикладом активної вербалізації поняття, що потрапило у фокус соціальної уваги, набуло значущості для суспільства, є поява в сучасному комунікаційному просторі — інтернет-комунікації (соцмережі, форуми, блоги), засобах масової інформації словотвірних гнізд, мотивованих недавніми неологізмами *ковід* і *коронавірус*. Ці терміни разом із оцінно-оказіональними синонімами *лоховірус, фейковірус, кармановірус* побутують у сучасній мовній практиці і сформували стратум із фасетною структурою на підставі ознаки «негативна оцінка неправдивої або свідомо ви-

кривленої інформації про коронавірус, самого вірусу як явища нашої дійсності». Новозапозичення *ковід* і *коронавірус* «розгортають», аспектуалізують свою семантику за типовими словотвірними категоріями: «ознака» (*ковідний* і *доковідний*, *коронавірусний* і *докоронавірусний*); «особа» (*ковідник*, *коронавірусник*), а також утворюють антонімічні й синонімічні пари: *ковідоборець*, *ковідоентузіаст* — *ковідопанікер*, *ковіддисидент* та *коронаборець* — *коронаскептик*, *коронадисидент*, *коронапанікер*. Оказіональними з експресивною оцінкою є назви особи *ковідіот*; ознаки *ковідлянський*; дії *сковідитися*; стану *коронаістерія*, *коронапсихоз*, *коронафобія* та інші, які профілюють значення словотвірних категорій, формують прагматичний потенціал таких новотворів. Проте неподоланим бар'єром на шляху узуалізації подібних okazіоналізмів залишається їхнє створення всупереч мовній нормі, як словотвірній, так і лексичній.

Аналіз сучасних різностильових текстів виявив двоспрямовану взаємодію узуальних (регулярних) та okazіональних (нерегулярних) новотворів: 1) авторський okazіоналізм може набувати ознак узуальної одиниці й поширюватися в узусі, текстове слово переходить до системи мови, усталюється в загальномовному лексиконі та 2) узуальна одиниця трансформується окремим автором / мовцем з прагматичною метою для конкретної мовної ситуації, стає okazіональною. Прозора межа між групами стабільно узуальних та okazіональних дериватів дає підстави розглядати okazіоналізми, створені за активними словотвірними моделями, як можливий ресурс посилення когнітивної та комунікативної потужності мови, стратифікації та диференціації її лексикону за допомогою способів і засобів словотворення.

Стабільними залишаються ознаки okazіонального словотворення: свідоме порушення дериваційного правила з прагматичною метою; ненормативність деривата, його створюваність на потребу мовця в конкретній ситуації і прив'язаність його семантики до неї. Рівновага узуальних та okazіональних новотворів у сучасному українському лексиконі плінна, що й доводить активне творення нових слів із порушенням чинної словотвірної норми. Їхня активність засвідчує можливість змін у структурі словотвірної системи, деталізацію наявних моделей словотворення та формування нових моделей. Проте лексична, словотвірна й граматична норма регулює цей процес, не дає мовній практиці радикально змінювати структуру системи мови, зокрема структуру її словотвірної підсистеми, типологічні риси української словотвірної номінації.

Формально-семантичну стратифікацію та функціонально-стильову диференціацію своїх ресурсів демонструє не лише лексикон української мови початку ХХІ ст., а й її граматичний лад. У системі словозміни українського дієслова як основного засобу української предикації ці тенденції її розвитку демонструють насамперед показники чисельності й активності в текстах різних парадигматичних (словозмінних) класів дієслів. Вони можуть різнитися на кілька порядків: від високопродуктивних регулярних з десятьма тисячами дієслів у їхньому складі до унікальних класів з

одним дієсловом. Високопродуктивних класів у системі сучасного українського дієслова три: 1) дієслова з постійним наголосом на основі й без змін у ній під час дієвідмінювання на взір *прохати*, *відшукати*; 2) дієслова з переходом наголосу в основі та чергуванням у ній тематичного суфікса на зразок *любуватися*, *намалювати* та 3) дієслова з чергуванням в основі, але з постійним наголосом на ній на кшталт *милувати*, *побалувати*. У середньопродуктивні класи потрапляють дієслова на зразок *зурочити*, *напружити*, *тулити*, *заполонити*, *грубнути*, *шелєснути*. Їм властиві постійний наголос на основі, а для однократних дієслів — чергування в суфіксі **-ну-**. У цьому класі спостерігаємо значне переважання префіксальних дієслів доконаного виду, які не формують видові пари. Наприклад, клас дієслів із суфіксом **-ну-** в основі інфінітива охоплює лише 10 дієслів недоконаного виду і 535 дієслів доконаного виду: *квітнути*, *прагнути*; *гупнути*, *замёрзнути*, *угрузнати* тощо. У цьому парадигматичному класі і в усіх класах дієслів із суфіксом **-ну-** в інфінітиві кількість дієслів доконаного і недоконаного виду залежить не лише від можливості / неможливості утворювати префіксальні похідні, але також від їхньої семантики: дієслів зі значенням однократної завершеної дії значно більше, ніж дієслів зі значенням незавершеної, протяжної в часі дії.

Тенденція переважання дієслів доконаного виду зберігається й у непродуктивних парадигматичних класах дієслів. Так, твірне дієслово недоконаного виду *лізти* збирає в клас ще 17 префіксальних похідних доконаного виду: *вилізти*, *злізти*, *залізти*, *облізти*, *полізти* та ін. Загалом, кількість дієслів у трьох високопродуктивних класах становить 61,83% від кількості дієслів у реєстрі «Грамматичного словника української літературної мови. Словозміна» (34 500 слів). У реєстрі цього словника налічується 41 унікальний парадигматичний клас з одного дієслова, зокрема *війняти*, *проклясти*, *ревти*. До унікальних класів потрапляють дієслова з особливою словозміною, описуваною відмінною від інших слів того самого словотвірного гнізда схемою наголошування (*війняти*). Те, що більше половини дієслів згаданого словника, який на сьогодні найповніше моделює українську дієслівну словозміну, становлять дієслова трьох найпродуктивніших класів, підтверджує дію в цій мовній системі закону семіотичної переваги. Згідно з ним невелика кількість найпродуктивніших одиниць системи виявляє найвищу активність у мовній практиці суспільства.

Активна й розмаїта мовна діяльність суспільства, повноцінне функціонування української мови в усіх сферах його життя потребують розвитку, зокрема формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації засобів і способів не тільки номінації та оцінки, а й предикації, побудови судження про явища, реалії та процеси дійсності. Динаміку в системі сучасного українського дієслова спостерігаємо, зокрема, у десемантизації, або граматицізації певних префіксів для творення дієслів доконаного виду. Префікси **за-**, **з-** / **с-**, **по-** та **про-** останнім часом активізувалися в дієслівному словотворенні, продукуючи одиниці, які руйнують підсистему двовидових дієслів. Це дієслова з іншомовними

основами на зразок *атакувати, активізувати, ліквідувати*, здатні залежно від контексту реалізувати обидва видових значення. Явище руйнації двовидовості таких дієслів не нове для української мови: воно виникло й активно розвивалося в ній ще на початку ХХ ст. Згортання українізації та процеси русифікації 1930-х рр. загальмували на довгий час формування видових опозицій таких дієслів. У нових обставинах функціонування української мови цей процес відновлено, пор. контексти вживання дієслів з обговорюваними префіксами: *...в засадах публічності й диспозитивності, слід **закцентувати** на еволюції кримінально-процесуального законодавства, яка являє собою закономірний результат непростого пошуку* (Віче, 2011, № 1—2); *Звідси неминучий висновок — усі слова, які використовують у тлумачному словнику, не можна **здефініювати*** (Вісник ЛПНУ, 2015, № 817); *Треба буде обов'язково **здефініювати**, які воєнні злочини будуть підпадати під карну санкцію так, щоб поправки в кодексі охоплювали минулі й майбутні воєнні злочини* (Журнал «Вісті комбатанта», 1987, rus.org). Дієслова *закумулювати, змодернізувати, сконсолідуватися* зафіксовані в «Російсько-українському словнику» 1924—33 рр. за ред. А. Кримського і С. Єфремова, а отже, їх можна вважати реактивованими. Дієслово *скритикувати*, крім згаданого словника, є і в інших словниках періоду українізації 1920—1930-х рр.: «Українсько-російському словнику» 1927 р. А. Ніковського, «Правописному словнику» 1929 р. Г. Голоскевича. Ще раніше їх зафіксовано у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка. Надання двовидовим дієсловом з іншомовними основами значення доконаного або недоконаного виду засвідчує тенденцію до вирівнювання структури української дієслівної системи, усунення з неї одиниць із синкретичним видовим значенням. Новостворені або повернені до активного вжитку префіксальні та суфіксальні видові кореляти на зразок *зліквідувати* та *ліквідовувати* становлять нові стратуми в граматичному ладі сучасної української мови.

Динаміку в системі сучасного українського дієслова засвідчує також формування, зокрема в інтернет-комунікації, діловому й професійному мовленні нових функціонально-стильових ідіомів. Активізації термінування значень дієслів і, навпаки, їхнього детермінування, розширення сфери функціонування сприяють інтенсивні глобалізаційні процеси, контакти української мови з іншими мовами, насамперед англійською як мовою сучасної глобалізації. Про внутрішньомовну і міжмовну міграцію термінів як імпульс до змін у семантиці лексем, зокрема дієслів, писала Н. Ф. Клименко. Внутрішньомовну міграцію вона вбачала в міжстильовому використанні лексики, а міжмовну — у різних типах адаптування нових запозичень, у творенні формально-семантичних і семантичних калькогібридів (Клименко, 2018).

Процеси функціонально-стильової диференціації дієслова в системі сучасної української мови засвідчуємо серед нових термінів сфери фінансових технологій (фінтеху). У розмовній практиці працівників цієї сфери та її клієнтів уже закріпилися прямі запозичення з англійської

мови *майнінг*, *майнер* та словотвірно адаптоване запозичення *майнити*, утворене за допомогою питомого дієслівного тематичного суфікса **-и-**. Крім процесу прямого запозичування термінології цієї сфери діяльності з англійської мови, засобами розвитку терміносистеми фінтеху стали метонімія та спеціалізація семантики питомих термінів гірництва на зразок *добувати* і *видобуток*. Вони почали означати накопичення криптовалюти як різновиду цифрової валюти.

Н. Ф. Клименко зазначала, що взаємопроникнення різних стилів, особливо публіцистичного, художнього, науково-технічного і розмовного, яке характеризує сучасний етап розвитку української мови, впливає на словотвірну систему, активізуючи взаємодію різних засобів і способів створення нових позначень (Клименко, 2018, с. 20). Такі номінації засвідчують не лише появу функціонально-стильових варіантів вербалізації певних понять, а й формально-семантичну стратифікацію дієслівної лексики. Вони часто позначають поняття, не вербалізовані в лексичній і словотвірній нормі сучасної української мови. Прикладом може слугувати нове дієслово-жаргонізм *смартувати* (з англ. smart «кмітливий, розумний»), вживане в текстах у лапках і без них. Пор. такий контекст його вживання: *Нам варто вчитися не просто «смартувати» цілі, а регулярно переглядати їх, аналізувати, чи не змінилося оточення, умови, очікування* (Онлайн-журнал «The Point». Поради для пошукачів — thepoint.robota.ua, 08.08.2019). Значення цього новотвору можна дефініювати як «чітко продумати дії, спланувати виконання певного завдання».

Подібні дієслівні жаргонізми не термінуються і залишаються у своєму стильовому реєстрі (Романюк, 2020). До таких розмовних okazіоналізмів належить і дієслівний англізм *пейнтити*. Його можна потлумачити як «намалювати за допомогою графічного редактора Paint». Однак спостерігаємо й функціонування дієслова *пейнтити* і в загальному значенні як стилістично забарвлений синонім дієслів *малювати*, *рисувати*, *креслити*.

Чи ввійдуть дієслова-жаргонізми на зразок *апгрейдити*, *смартувати*, *зресетувати*, *пейнтити*, *геймити* до нормативного лексику та граматичного ладу сучасної української мови, покаже час, їхня стабільність і вага у свідомості мовців, їхня запитаність мовною діяльністю суспільства. Сьогодні навряд чи хто з молоді знає значення дієслів *ЄЕПитися* і *тузлитися*. Відійшли в минуле події і реалії, яких вони стосувалися, і зникла потреба в них. Однак поява таких okazіоналізмів підтвердила активність певних ресурсів дієслівного словотворення. Сьогодні її демонструють новотвори на зразок *ковіднутися*, які доводять роль процесів формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації дієслівної лексики в розвитку української предикації, формування нових, а також поповнення та переорганізацію уже наявних дієслівних ідіомів.

Творення вербалізаторів нових і вже відомих понять доводить зростання когнітивної потужності мови, наявність у ній засобів для позначення різних граней понять, різних їхніх оцінок. Водночас вагу поняття в мові підтверджує широкий спектр стилістичних і стильових його вер-

балізаторів, які забезпечують різні реєстри комунікації. Побутування функціонально-стильових варіантів найменування певного поняття засвідчує посилення комунікативної потужності мови. Формування нових системно-структурних утворень — лексичних стратумів ієрархічної будови та фасет і кластерів функціонально-стильових варіантів позначень є наслідком розвитку лексикону й граматичного ладу мови як вглиб завдяки деталізації семантики номінацій, так і вшир за рахунок формування їхнього різного стилістичного та прагматичного потенціалу. Нові мовні ідіоми не руйнують усталені способи систематизації лексичних і граматичних одиниць, сформовані структури їхніх об'єднань, а копіюють їх, доповнюють або переорганізують. Завдяки цьому система української мови зберігає свою стійкість у нових обставинах функціонування, як внутрішніх, так і зовнішніх. Поява нових системно-структурних утворень, а також оновлення і переорганізація уже наявних свідчать про реакцію української мови на нові когнітивні та комунікативні потреби суспільства, про її здатність ці потреби задовольняти. Далі поглиблене вивчення процесів формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації одиниць лексикону та граматичного ладу сучасної української мови закладає надійну основу для моделювання її реального стану на початку ХХІ ст. Воно уможливує встановлення провідних тенденцій розвитку української мови та активізації засобів збереження типологічних рис її номінації і предикації в обставинах інтенсивних контактів з іншими мовами.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АРСУН — Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирева, Т. К., Романюк, Ю. В. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ».
- ГРАК — Генеральний регіонально анотований корпус української мови. <https://www.uacorp.us.org.ua>
- ГС — Критська, В. І., Недозим, Т. І., Орлова, Л. В., Пуздирева, Т. К., & Романюк, Ю. В. Н. Ф., Клименко (ред.). (2011). *Граматичний словник української літературної мови. Словозміна*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Д — *День*. <https://www.day.kyiv.ua>
- ДТ — *Дзеркало тижня*. <https://www.dt.ua>
- КТУМ — Корпус текстів української мови. <https://www.mova.info>
- Ніковський, А. (1927). *Українсько-російський словник*. Київ: Гроно.
- РУСНТ — Андерш, Й. Ф., Воробйова, С. А., Кравченко, М. В. Т. К. Черторизька (ред.). (1994). *Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки*. Київ: Наукова думка.
- СІС 1955 — Льохін, І. В., & Петров, Ф. М. (уклад.). (1955). *Словник іншомовних слів*. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР.
- СІС 1974 — Мельничук, О. С. (уклад.). (1974). *Словник іншомовних слів*. Київ: Українська радянська енциклопедія.
- СКС 2016 — *Словник українського комп'ютерного сленгу*. <https://www.univer-sity.com/index.php/20.05.2016>.
- СНУ — Нелюба, А. (уклад.). (2012). *Словотворчість незалежної України (1991—2011)*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.
- СНУа — Нелюба, А., & Редько, Є. (уклад.). (2017). А., Нелюба (ред.). *Словотворчість незалежної України. 2012—2016*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

- СУМ — Білодід, І. К. (ред.). *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.
- СУМД — *Словник української мови. Додатковий том: у 2 кн.* (2017). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- СУМЖ — Жайворонок, В. В. (упор., уклад.). В. В., Німчук (ред.). (2012). *Словник української мови.* Київ: ВТС «Просвіта».
- Триглав — *Триглав, газета для свідомих людей.* <https://www.gazeta.triglav.pro>
- ТССО — Колоїз, Ж. В. (2003). *Тлумачно-словотвірний словник okazionalizmів.* Кривий Ріг.
- УМ — *Україна молода.* <https://www.umoloda.kiev.ua>
- УП — *Українська правда.* <https://www.pravda.com.ua>

ЛІТЕРАТУРА

- Белецкий, А. А. (2012). Из наблюдений над морской лексикой венгерского языка. В А. О. Білецький, *Вибрані праці* (с. 159—163). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Вихованець, І. Р. (2007). Синтетизм. У В. М. Русанівський & О. О. Тараненко (ред.), *Українська мова: Енциклопедія* (с. 619). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Гетьманчук, М. П., Гришук, В. К., & Турчин, Я. Б. (2010). *Політологія.* Київ: Знання.
- Земская, Е. А. (2000). Активные процессы современного словопроизводства. У В. Л. Воронцова, М. І. Гловинская, Е. И. Голанова, *Русский язык конца XX столетия (1985—1995)* (с. 90—141). Москва.
- Земская, Е. А. (2009). *Словообразование как деятельность.* Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ».
- Карпіловська, Є. А. (2002). *Кореневий гніздовий словник української мови; Гнізда слів з вершинами — омографічними коренями.* Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Карпіловська, Є. А. (2008). Динаміка лексичної та словотвірної норми мови. У Н. Ф. Клименко (ред.), *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі* (с. 49—59). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Карпіловська, Є. А. (2009). Роль словотвірних інновацій у стратифікації сучасного українського лексикону. *Словообразуване и лексикология*, 227—236. Софія.
- Карпіловська, Є. А. (2009а). Семантико-прагматична диференціація словотворчих ресурсів мови: своє та засвоєне. В Е. В. Петрухина (ред.), *Новые явления в славянском словообразовании: Система и функционирование* (с. 228—244). Москва.
- Карпіловська, Є. А. (2016). Словотворення в українськомовному «кресленні» Інтернету. У В. Тошовіч, А. Wonisch, *Wortbildung und Internet* (с. 125—134). Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität.
- Карпіловська, Є. А. (2017). Варіанти термінів мовознавства у сучасній науково-освітній практиці і в часовій перспективі. У Z. Rudnik-Karwatowa (red.), *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej* (s. 9—26). Warszawa: IS PAN.
- Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. & Клименко, Н. Ф. та ін. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови.* Є. А., Карпіловська (ред.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Кислюк, Л. П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Кислюк, Л. П. (2018). Розбудова парадигматики лінгвістичної термінології в інформаційно-пошуковій системі iSybislaw: погляд користувача. У P. Kowalski (red.), *Z zagadnień informacji naukowej, terminoznawstwa i językoznawstwa* (s. 181—190). Warszawa: IS PAN; Fundacja Slawistyczna.
- Кислюк, Л. П. (2019). Термін в авторській публіцистиці. *Термінологічний вісник*, 5, 163—170.
- Клименко, Н. Ф. (2014). Взаємодія функціональних стилів літературної мови і вплив її на словотвірну систему. У Н. Ф. Клименко, *Вибрані праці* (с. 20—21). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Клименко, Н. Ф. (2017). Термінування й детермінування лексики в сучасних українській, російській та новогрецькій мовах. У Z. Rudnik-Karwatowa (red.), *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej* (s. 27—45). Warszawa: IS PAN.
- Клименко, Н. Ф. (2017а). *Українська біологічна термінологія кінця XX — початку XXI ст.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Клименко, Н. Ф. (2018). Внутрішньомовна і міжмовна міграція термінів як джерело поповнення лексиконів слов'янських мов. *Слов'янські обрії*, 9, 94—107.

- Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., & Кислюк, Л. П. (2005). *Шкільний словотвірний словник сучасної української мови*. Київ: Довіра.
- Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., & Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Колоїз, Ж. В. (2007). *Українська окказиональна деривація*. Київ: Акцент.
- Колоїз, Ж. В. (2015). *Неузуальне словотворення*. Кривий Ріг: НПП Астерікс.
- Липинський, В. (1926). *Листи до братів-хліборобів*. Відень.
- Лопатин, В. В. (1973). *Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования*. Москва: Наука.
- Лэм, С. М. (1977). *Очерк стратификационной грамматики*. Минск: Вишэйшая школа.
- Попова, Т. В. (2005). *Русская неология и неография*. Екатеринбург: Изд-во УГТУ УПИ.
- Пустовіт, Л. О., & Клименко, Н. Ф. (2007). Окказионалізм. У В. М. Русанівський & О. О. Тараненко (ред.), *Українська мова: Енциклопедія* (с. 451—452). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Романюк, Ю. В. (2015). Словотвір і словозміна дієслів-окказионалізмів у творах сучасних українських письменників. У О. Novikova, P. Hilkes, U. Schweier (Hrsg.), *Jahrbuch der V. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen»* (р. 160—169). München — Berlin: Verlag Otto Sagner.
- Романюк, Ю. В. (2018). Категорія роду дієслівної дії в слов'янських мовах. У P. Kowalski (red.), *Z zagadnień informacji naukowej, terminoznawstwa i językoznawstwa* (s. 253—262). Warszawa: IS PAN; Fundacja Slawistyczna.
- Романюк, Ю. В. (2020). Функціонально-стилістичний потенціал дієслів-жаргонізмів у інтернет-комунікації. В А. Arkhanhelska, R. Merzová, & O. Taran (Eds.), *Ucrainica X. Současná Ukrajnística. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník vědeckých článků z mezinárodní konference «X Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy» (Olomouc, 09—10.09.2020)* (с. 114—118). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Тезиси Пражского лингвистического кружка. (1960). У В. А. Звегинцев, *История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях* (ч. II, с. 69—85). Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.
- Фельдман, Н. И. (1957). Окказиональные слова и лексикография. *Вопросы языкознания*, 4, 64—73.
- Янко-Триницкая, Н. А. (2001). Окказиональное словообразование. У Н. А. Янко-Триницкая, *Словообразование в современном русском языке* (с. 462—482). Москва: Индик.
- Belentschikow, R. (2003). Неузуальное словообразование: Восточнославянские языки. В I. Ohnheiser (red.), *Słowotwórstwo / Nominacja* (s. 249—261). Innsbruck, Opole.
- Buzássyová, K., & Martinová, O. (2003). Neuzuální slovtvorba v západoslovanských jazycích. В I. Ohnheiser (red.), *Słowotwórstwo / Nominacja* (s. 262—275). Innsbruck, Opole.

LEGEND

- ARSUN — Karpilov's'ka, Ie. A., Kysliuk, L. P., Klymenko, N. F., Kryts'ka, V. I., Puzdyrieva, T. K., Romaniuk, Iu. V. (2013). *Aktyvni resursy suchasnoi ukrains'koï nominatsii: Ideohrafichniy slovnyk novoï leksyky*. Kyiv: TOV "KMM" (in Ukrainian).
- HRAK — Heneral'nyi rehional'no anotovanyi korpus ukrains'koï movy. <https://www.uacorpus.org.ua> (in Ukrainian).
- HS — Kryts'ka, V. I., Nedozyim, T. I., Orlova, L. V., Puzdyrieva, T. K., & Romaniuk, Iu. V. (2011). *Hramatychnyi slovnyk ukrains'koï literaturnoi movy. Slovozmyna*. Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- D — Den'. <https://www.day.kyiv.ua> (in Ukrainian).
- DT — Dzerkalo tyzhnia. <https://www.dt.ua> (in Ukrainian).
- KTUM — Korpus tekstiv ukrains'koï movy. <https://www.mova.info> (in Ukrainian).
- Nikovs'kyi, A. (1927). — *Ukrains'ko-Rosiis'kyi slovnyk*. Kyiv: Horno (in Ukrainian and Russian).
- RUSNT — Andersh, I. F., Vorobiova, S. A., Kravchenko, M. V., Maksymenko, M. T., Mishchuk, R. S., Fomenko, V. M. (1994). *Rosiisko-ukrains'kyi slovnyk naukovoi terminolohii: Suspil'ni nauky*. Kyiv: Naukova dumka.
- SIS 1955 — L'okhin, I. V., & Petrov, F. M. (Eds). (1955). *Slovnyk inshomovnykh sliv*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury Ukraïny (in Ukrainian).

- SIS 1974 — Mel'nychuk, O. S. (Ed.). (1974). *Slovník inšomovnykh sliv*. Kyiv: Ukraïns'kaadians'ka entsyklopediia (in Ukrainian).
- SKS 2016 — *Slovník Ukraïns'koho komp'uternoho slenhu*. <https://www.univer-sity.com/index.php/20.05.2016> (in Ukrainian).
- SNU — Neliuba, A. (Ed.) (2012). *Slovotvorchist' nezalezhnoï Ukraïny (1991—2011)*. Kharkiv: Kharkivs'ke istoryko-filolohichne tovarystvo (in Ukrainian).
- SNUa — Neliuba, A., & Red'ko, Ie. (Eds.). (2017). *Slovotvorchist' nezalezhnoï Ukraïny. 2012—2016*. Kharkiv: Kharkivs'ke istoryko-filolohichne tovarystvo (in Ukrainian).
- SUM — Bilodid, I. K. (Ed.). (1970—1980). *Slovník Ukraïns'koï movy* (Vols. 1—11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- SUMD — Hrytsenko, P. I., Vynnyk, V. O., Hnatiuk, I. S., Horodens'ka, K. H., Didun, L. I., Iermolenko, S. Ia. ... Tymbaliuk-Skopnenko, T. V. (Eds.). (2017). *Slovník Ukraïns'koï movy movy v 11 tomakh. Dodatkovyi tom*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- SUMZh — Zhaivoronok, V. V., & Nimchuk, V. V. (Eds.). (2012). *Slovník Ukraïns'koï movy*. Kyiv: VTS "Prosvita" (in Ukrainian).
- Tryhlyav — *Tryhlyav, hazeta dlia svidomykh liudei*. <https://www.gazeta.triglav.pro> (in Ukrainian).
- TSSO — Koloïz, Zh. V. (2003). *Tlumachno-Slovotvirnyi slovník okazionalizmiv*. Kryvyi Rih (in Ukrainian).
- UM — *Ukraïna moloda*. <https://www.umoloda.kiev.ua> (in Ukrainian).
- UP — *Ukraïns'ka pravda*. <https://www.prawda.com.ua> (in Ukrainian).

REFERENCES

- Belentschikow, R. (2003). Neuzual'noe slovoobrazovanie: Vostochnoslavianskie iazyki. In I. Ohnheiser (Ed.), *Słowotwórstwo / Nominacja* (pp. 249—261). Innsbruck, Opole (in Russian).
- Beletskii, A. A. (2012). Iz nabliudeniï nad morskoi leksikoi vengerskogo iazyka. In A. O. Bilets'kyi, *Vybrani pratsi* (pp. 159—163). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Buzássyová, K., & Martincová, O. (2003). Neuzuální slovo tvorba v západoslovanských jazycích. In I. Ohnheiser (Ed.), *Słowotwórstwo / Nominacja* (pp. 262—275). Innsbruck, Opole (in Czech).
- Fel'dman, N. I. (1957). Okkazional'nye slova i leksikografiia. *Voprosy Iazykoznanii*, 4, 64—73 (in Russian).
- Het'manchuk, M. P., Hryshchuk, V. K., & Turchyn, Ia. B. (2010). *Politolohiia*. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2002). *Korenevyyi hnidzovyyi slovník Ukraïns'koï movy. Hnidza sliv z vershynamy — omohrafichnymy koreniamy*. Kyiv: Ukraïns'ka entsyklopediia im. M. P. Bazhana (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2008). Dynamika leksychnoï ta slovotvirnoï normy movy. In N. F. Klymenko (Ed.), *Dynamichni protsesy v suchasnomu Ukraïns'komu leksykonu* (pp. 49—59). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2016). Slovtvorennia v Ukraïns'komovnomu 'kreslenni' Internetu. In B. Tošović, & A. Wonisch, *Wortbildung und Internet* (pp. 125—134). Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2017). Várianty terminiv movoznavstva u suchasniï naukovy-osvitniï praktytii i v chasovii perspektyvi. In Z. Rudnik-Karwatowa (Ed.), *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej* (pp. 9—26). Warsaw: IS PAN (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2009). Rol' slovotvirnykh innovatsii u stratyfikatsiï suchasnoho Ukraïns'koho leksykonu. In V. Radeva, T. Avramova, & I. Baltova (Eds.), *Slovoobrazuvane i leksykologhiia* (pp. 227—236). Sofia: Sv. Klyment Okhrydsky (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2009a). Semantyko-Prahmatychna dyferentsiatsiia slovotvorchykh resursiv movy: Svoie ta zasvoiene. In E. V. Petrukhina (Ed.), *Novyye iavleniia v slavianskom slovoobrazovanii: Sistema i funkcionirovanie* (pp. 228—244). Moscow: Izdatel'stvo russkogo universiteta (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A., Kysliuk, L. P., Klymenko, N. F. et al. (2017). *Vplyv suspil'nykh zmin na rozvytok Ukraïns'koï movy*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Klymenko, N. F. (2014). Vzaiemodiia funktsional'nykh styliv literaturnoï movy i vplyv ii na slovotvirnu systemu. In N. F. Klymenko, *Vybrani pratsi* (pp. 20—21). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

- Klymenko, N. F. (2017). Terminuvannia i determinuvannia leksyky v suchasnykh ukrains'kii, rosiiskii ta novohrets'kii movakh. In Z. Rudnik-Karwatowa (Ed.), *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej* (pp. 27—45). Warsaw: IS PAN (in Ukrainian).
- Klymenko, N. F. (2017a). *Ukrains'ka biolohichna terminolohiia kintsia XX — pochatku XXI st.* Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Klymenko, N. F. (2018). Vnutrishn'omovna i mizhmovna mihratsiia terminiv iak dzherelo popovnennia leksykoniv slov''ians'kykh mov. *Slov''ians'ki Obrii*, 9, 94—107 (in Ukrainian).
- Klymenko, N. F., Karpilovs'ka, Ie. A., & Kysliuk, L. P. (2008). *Dynamichni protsesy v suchasnomu ukrains'komu leksykonii*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Klymenko, N. F., Karpilovs'ka, Ie. A., & Kysliuk, L. P. (2005). *Shkil'nyi slovotvirnyi slovnyk suchasnoi ukrains'koi movy*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
- Koloiz, Zh. V. (2007). *Ukrains'ka okazional'na deryvatsiia*. Kyiv: Aktsent (in Ukrainian).
- Koloiz, Zh. V. (2015). *Neuzual'ne slovotvorennia*. Kryvyi Rih: NPP Asteriks (in Ukrainian).
- Kysliuk, L. P. (2017). *Suchasna ukrains'ka slovotvirna nominatsiia: Resursy ta tendentsii rozvytku*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Kysliuk, L. P. (2018). Rozbudova paradyhmatyky linhvistychnoi terminolohii v informatsiino-poshukovii systemi iSybislaw: Pohliad korystuvacha. In P. Kowalski (Ed.), *Z zagadnień informacji naukowej, terminoznawstwa i językoznawstwa* (pp. 181—190). Warsaw: IS PAN; Fundacja Slawistyczna (in Ukrainian).
- Kysliuk, L. P. (2019). Termin v avtors'kii publitsystytsi. *Terminolohichniy Visnyk*, 5, 163—170 (in Ukrainian).
- Lem, S. M. (1977). *Ocherk stratifikatsionnoi grammatiki*. Minsk: Vysheishaia shkola (in Russian).
- Lopatin, V. V. (1973). *Rozhdenie slova. Neologizmy i okkazional'nye obrazovaniya*. Moscow: Nauka (in Russian).
- Lypyns'kyi, V. (1926). *Lysty do brativ-khliborobiv*. Viena (in Ukrainian).
- Popova, T. V. (2005). *Russkaia neologii i neografii*. Ekaterinburg: GOU VPO UGTU-UPI (in Russian).
- Pustovit, L. O., & Klymenko, N. F. (2007). Okkazionalizm. In V. M. Rusanivs'kyi & O. O. Taranenko (Eds.), *Ukrains'ka mova: Entsyklopediia* (pp. 451—452). Kyiv: Ukrains'ka entsyklopediia im. M. P. Bazhana (in Ukrainian).
- Romaniuk, Iu. V. (2015). Slovotvir i slovozmyna diiesliv-okkazionalizmiv u tvorakh suchasnykh ukrains'kykh pys'mennykiv. In O. Novikova, P. Hilkes, & U. Schweier (Eds.), *Jahrbuch der V. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen"* (pp. 160—169). München — Berlin: Verlag Otto Sagner (in Ukrainian).
- Romaniuk, Iu. V. (2018). Katehoriia rodu diieslivnoi dii v slov''ians'kykh movakh. In P. Kowalski (Ed.), *Z zagadnień informacji naukowej, terminoznawstwa i językoznawstwa* (pp. 253—262). Warsaw: IS PAN; Fundacja Slawistyczna (in Polish).
- Romaniuk, Iu. V. (2020). Funktsional'no-Stylistychnyi potentsial diiesliv-zharhonizmiv u internet-komunikatsii. In A. Arkhanhelska, R. Merzova, & O. Taran (Eds.), *Ucrainica X. Současna Ukrainistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sbornik vědeckých článků z mezinárodní konference "X Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy," September 09—10* (pp. 114—118). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci (in Ukrainian).
- Tezisy Prazhskogo lingvisticheskogo kruzhka. (1960). In V. A. Zvegintsev, *Istoriia iazykoznaniiia 19—20 vekov v ocherkakh i izylecheniakh* (Vol. 2, pp. 69—85). Moscow: Gosudarstvennoie uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo Ministerstva prosvescheniia RSFSR (in Russian).
- Vykhoanets', I. R. (2007). Syntetyzm. In V. M. Rusanivs'kyi & O. O. Taranenko (Eds.), *Ukrains'ka mova: Entsyklopediia* (p. 619). Kyiv: Ukrains'ka entsyklopediia im. M. P. Bazhana (in Ukrainian).
- Ianko-Trinitskaia, N. A. (2001). Okkazional'noe slovoobrazovanie. In N. A. Ianko-Trinitskaia, *Slovoobrazovanie v sovremenom russkom iazyke* (pp. 462—482). Moscow: Indrik (in Russian).
- Zemskaiia, E. A. (2000). Aktivnye protsesy sovremenno slovooproizvodstva. In V. L. Vorontsova, M. I. Glovinskaia, E. I. Golanova, *Russkii iazyk kontsa 20 stoletiiia (1985—1995)* (pp. 90—141). Moscow: Iazyki russkoi kultury (in Russian).
- Zemskaiia, E. A. (2009). *Slovoobrazovanie kak deiatel'nost'*. Moscow: Knizhnyi dom "LIBROKOM" (in Russian).

Статтю отримано 25.08.2021

Ievheniia Karpilovs'ka, Doctor of Sciences in Philology, Full Professor, Head of the Department of Lexicology, Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

Larysa Kysliuk, Doctor of Sciences in Philology, Senior Researcher of the Department of Lexicology, Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: larysa.kysliuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3766-3305>

Iuliia Romaniuk, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher of the Department of Lexicology, Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ju.romaniuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8854-3592>

FORMAL AND SEMANTIC STRATIFICATION AND FUNCTIONAL AND STYLISTIC DIFFERENTIATION IN THE EARLY 21ST CENTURY UKRAINIAN LANGUAGE

This paper discusses the active trends in the Modern Ukrainian vocabulary and grammar development, i.e., formal-semantic stratification and functional-stylistic differentiation of their units. The authors reinterpret stratification as aspectualization structuring a certain concept active in a speaker's mind to meet their new cognitive needs. It results in new language idioms, that is, grouping of language units of different levels of verbalization of the same concept, namely stratum. Differentiation is found in the creation of nominations of the same level of concept verbalization but with different pragmatic and stylistic potential designed for different language registers and communicative situations. A number of new and modified language idioms signals of an increase in cognitive and communicative power of language.

The paper pays particular attention to the role of usual and occasional word-formation in the stratification of verbalizers of certain concepts and their functional and stylistic differentiation. The application of structural, functional, and pragmatic criteria of occasionality made it possible to identify the cause of the formation of transients between usual (normative) and occasional (non-normative) units. Occasionalism created according to active word-forming models is a resource for strengthening the cognitive and communicative power of language, stratification, and differentiation of its lexicon with the help of word-formation methods and means.

The dynamics in the system of Modern Ukrainian verbs is marked by the formation of new functional and stylistic idioms. Intensified globalization processes contribute to the elimination of some meanings of a verb and the expansion of the sphere of functioning of other meanings of the verb.

Keywords: *stratification, differentiation, cognitive power of language, communicative power of language, language idiom*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.049>

УДК 811.161.2'374: 2:46

І. А. КАЗИМИРОВА, кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу граматики і наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: kazymyrovai@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6309-0363>

Л. А. ХАЛІНОВСЬКА, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу граматики і наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: lhalinovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5156-2896>

Н. О. ЯЦЕНКО, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу граматики і наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: n.yats@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8393-4615>

НАУКОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМАТИКА, ПОШУКИ, ПЕРСПЕКТИВИ *

У статті проаналізовано напрями роботи відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України за 30 років діяльності установи. Описано теоретичні напрацювання науковців у системно-структурному галузевому термінознавстві, зокрема в ономасіологічному, семасіологічному та історико-генетичному аспектах. Закцентовано увагу на крос-парадигмальних працях структурно-функціонального спрямування. Відзначено напрями наукових пошуків у царині когнітивного (гносеологічного) термінознавства. Показано особливості прикладного напрямку в царині термінографічної, довідково-інформаційної та дидактичної роботи. Наголошено, що вектори традиційних наукових пошуків термінознавців корелюють із сучасними перспективними дослідженнями, що їх проводять фахівці Інституту.

Ключові слова: наукова термінологія, системно-структурне галузеве термінознавство, крос-парадигмальне структурно-функціональне термінознавство, когнітивне (гносеологічне) термінознавство, перекладна, тлумачна, неографічна термінографія.

Цитування: Казимирова, І. А., Халіновська, Л. А., Яценко, Н. О. (2021). Наукова термінологія: проблематика, пошуки, перспективи. *Українська мова*, 4(80), 49—59. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.049>

Питання термінології в контексті сучасних глобалізаційних тенденцій постають не лише національно-історичною, а й інтернаціональною проблемою історії світової науки, історії цивілізації та пошуків взаєморозуміння між народами. Необхідною передумовою співпраці між термінологами різних країн є трансфер знань, який успішно здійснюється завдяки належному рівню розвитку термінології, що відображає основні поняття тієї чи тієї галузі. На сучасному етапі, що характеризується інтенсивним розвитком багатьох галузей науки й виробництва, процесами глобалізації, міжнародної координації та стандартизації терміносистем, зокрема, у новітніх галузях, термінознавчі пошуки набувають особливої актуальності, оскільки дають змогу підсумувати уже здобуті за певний зріз часу результати, порівняти їх із наявними та окреслити на основі цього підґрунтя завдання та напрями діяльності на майбутнє.

У розвитку термінології як науки в незалежній Україні увиразнено дві тенденції: 1) звернення до української національної спадщини, поглиблення теорії термінознавства, вивчення історії його розвитку та становлення, з'ясування ролі раніше замовчуваних фактів у розвитку термінознавства; 2) бурхливий розвиток термінографії — науки й практики створення термінологічних словників.

Упродовж тридцятьох років термінологи працюють над розв'язанням теоретичних і прикладних проблем термінознавства. Відповідаючи на запити українського суспільства, фахівці підпорядковують теоретичні пошуки практичним завданням, зумовленим народногосподарськими потребами, зокрема недосконалістю окремих галузевих терміносистем, подекуди відсутністю національних державних стандартів, болісними відцентровими процесами, пов'язаними з децентралізацією виробництва й відтак намаганнями позбутися в терміносистемах чужомовних впливів.

Теоретичні напрацювання науковців у традиційному системно-структурному галузевому термінознавстві, зокрема в ономасіологічному, семасіологічному та історико-генетичному аспектах, доповнюють крос-парадигмальні дослідження структурно-функціонального спрямування, а нові підходи до аналізу терміносистем представлено науковими пошуками в царині когнітивного (гносеологічного) термінознавства.

Системно-структурна парадигма, що в термінознавстві оприявлена в терміноцентричних дослідженнях, зорієнтована на проблеми таксономії та класифікації термінів та їхньої структурної і семантичної характеристики. Розвідки цього спрямування започатковано монографією Л. О. Симоненко «*Формування української біологічної термінології*» (Київ, 1991), у якій подано опис одного з найдавніших шарів термінологічного фонду нашої мови — біологічної термінології та показано шляхи розвитку й особливості формування цієї терміносистеми на ґрунтовній джерельній базі — термінологічних словниках і фахових наукових працях. Подальше розпрацювання теорії галузевого термінознавства ілюструють численні дисертаційні дослідження учнів Л. О. Симоненко, у яких проаналізовано військову (Мурашко Л. В. «*Українська військова лексика в її історичному розвитку*»:

військові звання та посади», Київ, 1997; Яценко Н. О. «Назви військової форми одягу в українській мові», Київ, 2007); медичну (Місник Н. В. «Формування української медичної клінічної термінології», Київ, 2003); бібліотечну (Сташко М. В. «Формування і розвиток української бібліотечно-бібліографічної термінології», Київ, 2008); граматичну (Ярошевич І. А. «Українська морфологічна термінологія ХХ — початку ХХІ ст.: терміни на позначення частин мови», Київ, 2008); економічну (Чорна О. В. «Українська термінологія податкової сфери: структура, функціонування, формування», Київ, 2009); археологічну термінологію (Локайчук С. М. «Сучасна українська археологічна терміносистема (структурно-семантичний аспект)», Луцьк, 2009); термінологію журналістики (Гонтар М. О. «Українська терміносистема журналістики: формування, структурна організація та функціонування», Київ, 2011) та бджільництва (Шматко І. В. «Формування та системно-словотвірна організація української бджільницької термінології», Київ, 2018) та ін. Досліджено геологічну термінологію під керівництвом В. О. Винника (Годована М. П. «Формування сучасної української геологічної термінології», Київ, 1994).

Структурно-семантичне дослідження терміносистеми землеустрою і кадастру проведено в дисертації Тур О. М. «Українська термінологія землеустрою та кадастру» (Київ, 2008; науковий керівник — Л. В. Туровська). Терміноцентричний підхід до опису галузевої терміносистеми застосовано в одній із останніх за часом виходу монографій (Халіновська Л. А. «Українська авіаційна термінологія: формування і функціонування», Київ, 2017), у якій комплексно досліджено шляхи виникнення, становлення та функціонування на різних етапах новітньої авіаційної термінології української мови із зануренням в історію становлення галузі та описом поширення цієї термінології в профільних галузевих, лексикографічних та наукових працях.

Онома- та семасіологічні аспекти вивчення терміносистем із поглибленням історико-генетичного аспекту представлені в монографіях Л. В. Туровської «Військові звання та посади в Україні: історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології» (Київ — Ірпінь, 2005) та Н. О. Яценко «Формування назв військової форми одягу в українській мові» (Київ, 2009). Проведений у цих працях синхронійно-діахронійний аналіз військової терміносистеми сприяє збереженню самотності досліджуваних термінологічних одиниць, відтворює їхній гармонійний розвиток упродовж тривалого хронологічного відтинку й слугує надійним підґрунтям подальших розвідок у царині історії галузевих терміносистем, зокрема в працях Ю. А. Чернобров (дисертація «Формування синтаксичної термінології в українському мовознавстві ХІХ — І пол. ХХ ст.», Київ, 2017; науковий керівник — І. А. Казимилова; монографія «Історія синтаксичних термінів української мови: ХІХ — перша половина ХХ ст.», Київ, 2019), у яких уперше в україністиці докладно схарактеризовано стан випрацювання синтаксичної термінології української мови в контексті історичного термінознавства й уведено до наукового обігу поняття *моделі історичного паспорта синтаксичного терміна*, що дає змогу деталізувати формальні та семантичні

варіанти досліджуваних термінологічних одиниць на всіх етапах їхнього побутування.

Один із важливих напрямів теоретичних досліджень із термінології — встановлення рівноваги в процесах запозичання з інших мов і характеристика інтернаціональних термінів. Ця проблематика актуальна й сьогодні, коли українська термінологія, з одного боку, позбавляється обтяжливої спадщини зрусифікованого радянського періоду, а з другого, — протистоїть агресивній навалі новітніх англіцизмів. Саме пошукові відповіді на позачасові проблеми іншомовних запозичень присвячена наукова колективна монографія *«Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах»* (Л. О. Симоненко, С. О. Соколова, І. В. Коропенко, М. П. Годована, В. С. Марченко; відп. ред. Л. О. Симоненко; Київ, 1993), у якій інтернаціональну сутність і національну специфіку термінів розкрито на семантичному, лексичному та словотвірному рівнях. Автори демонструють інтернаціональну природу терміна на матеріалі різних за походженням мов, до яких органічно увійшли грецькі й латинські словотвірні компоненти. Оскільки процес термінотворення здебільшого піддається конвенційному регулюванню, у ньому яскраво виявляється взаємодія національних та інтернаціональних компонентів.

Поряд із традиційними підходами до аналізу галузевих терміносистем спростерігаємо появу термінознавчих крос-парадигмальних праць структурно-функціонального спрямування, у яких уточнено метамову сучасної теорії варіантності й піддано ревізії погляди мовознавців на природу варіативних явищ (дисертація О. І. Васецької *«Формальна та семантична варіантність синтаксичних термінів»*, Київ, 2018; науковий керівник — І. А. Казимирова; наукова монографія цього ж автора *«Полілексія синтаксичних термінів»*, Київ, 2020) та проаналізовано функції мови спеціального призначення у сфері туризму (дисертація Л. В. Півньової *«Лексика туризму в українській мові: формування та функціонування»*, Київ, 2017; науковий керівник — Л. В. Туровська).

Новітні підходи до аналізу мовних явищ, зокрема в царині дослідження галузевих термінологій, спираються на досягнення когнітивного, або гносеологічного термінознавства. Теоретичні положення наукової лінгвоконцептології з укладанням механізмів концептуалізації науково-мистецьких (мистецтвознавчих) концептів та їхніх концептосфер у контексті загальнотеоретичних проблем когнітивної лінгвістики й термінознавства викладено в науковій монографії В. Л. Іващенко *«Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу [на матеріалі української мистецтвознавчої термінології]»* (Київ, 2006). Теорію когнітивного термінознавства розпрацьовують у дисертаціях Н. А. Ляшук (*«Лексична та концептуальна багатозначність лінгвістичної термінології в українській мові»*, Київ, 2014; науковий керівник — В. Л. Іващенко); Н. Г. Лозова (*«Ідеографічна репрезентація когнітосемного простору назв суб'єктів культурної діяльності в українській мові»*, Київ, 2016; науковий керівник — В. Л. Іващенко) та О. О. Коляденко (*«Лексико-семантична репрезентація*

концепту «страх» в українській наївній та науковій картинах світу», Київ, 2018; науковий керівник — І. А. Казими́рова).

Прикладний напрям наукової роботи термінологів зреалізовано в таких різновидах: термінографічний (укладання та редагування термінологічних словників); довідково-інформаційний (укладання покажчиків) та дидактичний (написання навчальних посібників із курсу термінознавства).

Науковий доробок відділу наукової термінології за роки незалежності поповнили словники, що репрезентують сучасний стан та історію галузевих терміносистем. Інтенсивний розвиток технічних, природничих та суспільних наук на межі ХХ—ХХІ ст. у контексті прогресивного розвитку термінології викликав реструктуризацію термінопростору української мови, що зумовило потребу кодифікації термінологічних одиниць, які функціонують на рівні узусу, але ще не закріплені в лексикографічній практиці, та перегляду вже наявних назв із метою їхньої адаптації до сучасних вимог термінотворення.

Створені у відділі тлумачні термінологічні словники репрезентує «Словник назв осіб за видом діяльності» (уклад.: М. П. Годована; ред. Л. В. Туровська; Київ, 2009), реєстр якого охоплює широкий спектр нормативних назв — від лексичного позначення давніх традиційних занять українців до новотворів та запозичень, що відбивають досягнення науково-технічного прогресу. Словник-довідник містить лексеми, що належать до таких груп: 1) найдавніші традиційні назви, збережені до нашого часу, пов'язані з певними ремеслами, розвитком промисловості, із виготовленням народних музичних інструментів (*вугляр, маляр, столяр*); 2) назви, що виникли з появою нових професій (*авіатор, біолінгвіст, культуролог*); 3) неологізми-запозичення на позначення назв осіб за видом діяльності (*кліпмейкер, провайдер, трейдер*). Наведено назви традиційних суто жіночих професій (*друкарка, нянька*) та професій, що стали не тільки чоловічими, а й жіночими, і навпаки, професії, які з часом стали й чоловічими (*манікюрниця — манікюрник; пакувальниця — пакувальник*).

Жанр тлумачно-перекладної термінографії представлено передусім «Словником української біологічної термінології» (уклад.: Д. М. Гродзинський, Л. М. Василькова, М. П. Годована, С. В. Овсейчик, Л. В. Туровська, Н. О. Яценко; ред. Л. О. Симоненко; Київ, 2012), у якому розглянуто біологічну лексику української мови з наведенням англійських та російських відповідників. Усебічне охоплення лексем, зокрема й таких, що відбивають новітні здобутки науки, дозволяє виділити цю працю з-поміж галузевих словників минулих років. Словник є важливою ланкою в практиці створення лексикографічних праць, видання яких залишається актуальним на всіх етапах розвитку суспільства. Його завдання полягає в охопленні терміноодиниць, що відтворюють систему знань, набутих у процесі науково-практичного пізнання світу. Він містить близько 80 тис. термінів, зафіксованих у сучасних енциклопедичних, загальномовних тлумачних і перекладних словниках, державних стандартах на терміни та визначення, у науковій, навчальній, науково-популярній та інформативно-реферативній

літературі. Нормативність словника забезпечено лексикографічною фіксацією лише усталених у мові лексичних одиниць і граматичних форм та орфоепічних варіантів терміна, що відповідають вимогам сучасного правопису. «Українсько-російський словник наукової термінології» за заг. ред. Л. О. Симоненко (уклад.: М. П. Годована, В. С. Марченко, О. І. Нечитайло, Л. О. Симоненко, Є. Д. Турчин, Л. К. Часник, Н. І. Шило; Київ; Ірпінь, 2004) — реалізація поглядів термінографів на уніфікування та внормування еквівалентних одиниць близькоспоріднених мов. До реєстру Словника залучено не тільки новітні терміни, що позначають сучасні поняття науки й техніки, а й відроджені номінації, які тривалий час за певних обставин були вилучені з наукового вжитку. Одним із здобутків термінографічної праці є чітка визначеність щодо адекватності кореляційних зв'язків між еквівалентними терміноодинацями російської та української мов на основі того самого наукового поняття, що знаходить вияв у доборі влучного для тієї чи тієї галузі наукового знання відповідника як нормативного за наявності кількох можливих термінологічних варіантів. «Російсько-український та українсько-російський словник військової справи» (уклад. Л. В. Туровська; Київ — Ірпінь, 2018) систематизував сучасну українську термінологію військової сфери.

Праця «Нові слова та значення: словник» (уклад.: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова; ред.-лексикограф Л. О. Симоненко; Київ, 2008) належить до неографічних творів і містить новітню лексику першого десятиліття ХХІ ст. Серед лексем, уміщених у словнику, є однослівні-неоніми (*форекс, лізинг, маклер*), складні слова (*екобезпека, соціоекологія, магазин-квартира*), аббревіатури (*УМГ — Українська маркетингова група, МВФ — Міжнародний валютний фонд* тощо), запозичені номінації (*саміт, ремікс, копірайт*), словотвірні неологізми (*інтернет — інтернетник; квота — квотування; ініціатива — ініціювати*). Словник, крім загальнонавчаних слів, охоплює нормативну загальнонаукову, міжгалузеву термінологію різних галузей знань, зафіксовану в сучасній пресі та науковій і науково-популярній літературі, що не набула масового поширення. Особливістю цієї праці є те, що фіксація нових термінів відбувається з урахуванням кількох критеріїв: час появи, характер зумовленості (мовна чи позамовна), вживання, лексичне та словотвірне значення.

Усвідомлюючи важливість співпраці з ученими й практиками у відповідних галузях знань, відділ провадить велику за обсягом роботу з редагування перекладних словників, укладених ними. Здебільшого це українсько-російські та російсько-українські термінографічні праці. «Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина» (уклад.: С. П. Вассер, І. О. Дудка, В. І. Єрмоленко, М. Д. Зерова, А. Я. Єльченко; ред. О. Д. Бельгард; ред.-лексикограф Л. О. Симоненко; Київ, 1996) — перший в українській лексикографічній практиці полінауковий словник із біології, хімії та споріднених із ними галузевих наук. Прикметним у праці є те, що реєстр словника містить не тільки терміни, зафіксовані в енциклопедичних, загальномовних тлумачних та перекладних словниках,

а й широко вживані у сучасній науковій, науково-популярній, навчальній та науково-реферативній літературі.

Результатом термінографічного опрацювання українських галузевих терміносистем став вихід у світ «*Російсько-українсько-англійського тлумачного словника з надійності газотранспортного обладнання та систем. Основні терміни: понад 2500*» (уклад.: М. Д. Гінзбург, Н. І. Азімова, М. В. Чернець та ін.; за заг. ред. А. А. Рудніка; Харків, 1999); «*Російсько-українсько-англійського тлумачного словника з протикорозійного захисту газопроводів. Основні терміни: близько 2800 термінів*» (уклад.: М. Д. Гінзбург, М. В. Чернець, І. М. Корніловська та ін.; за заг. ред. А. А. Рудніка; ред.-лексикограф Л. О. Симоненко; Харків, 2000); «*Ілюстрованого медичного словника Дорланда*» у 2-х томах, Л. О. Симоненко (літери М, N, Q, R, S, U, W, X, Z) та Л. В. Туровська (Т) — співредактори двох видань: англо-українського (2003) та українсько-англійського (2007); «*Російсько-українського будівельного словника*» (уклад.: Гордєєв В. М., Зельцер Р. Я., Кожан Є. А., Полторацька Е. О., Резниченко І. Ю; за ред. Горбачовського О. П.; науковий ред.-лексикограф Симоненко Л. О.; Київ, 1994); «*Російсько-українського словника для працівників цукрової промисловості*» (уклад.: Гербут А. Я., Головняк Ю. Д., Кряквіна С. П., Лагода В. А., Рева Л. П., Сергієнко В. І., Штангеева Н. І.; ред.-лексикограф Л. О. Симоненко; Київ, 1996); «*Тлумачного російсько-українсько-англійського словника з енергетики. Основні терміни: понад 3500 термінів*» (уклад.: М. Д. Гінзбург, Н. І. Азімова, М. В. Чернець та ін.; за заг. ред. А. А. Рудніка; ред.-лексикограф Л. О. Симоненко; Харків, 1999); «*Тлумачного російсько-українсько-англійського словника з екології. Основні терміни: близько 3500 термінів*» (уклад.: М. Д. Гінзбург, Н. І. Азімова, І. О. Требульова та ін.; за заг. ред. А. А. Рудніка; ред.-лексикограф Симоненко Л. О.; Харків, 2000); «*Англо-українського та українсько-англійського словника зварювальної термінології*» (уклад.: Осика О. С., Хоменко Н. Г., Філоненко Л. С., Симоненко Л. О.; ред.-лексикограф українського реєстру слів Симоненко Л. О.; Київ, 2001); «*Словника основних термінів землевпорядкування та кадастру*» (уклад.: Тур О. М., Туровська Л. В.; Кременчук, 2012).

Сьогодні у відділі завершено проєкт «*Словником суспільно-політичної лексики доби Незалежності України*» (уклад.: О. І. Васецька, Л. В. Туровська, Л. А. Халіновська, Н. О. Яценко; за наук. ред. І. А. Казимирової). Словник є реакцією на зміни, що відбулися в науковому і суспільно-політичному лексиконі за останні роки й узагальнює практичний досвід попередніх наукових пошуків та фіксує новітню лексику в українській суспільно-політичній галузі. У цій праці запропоновано стислу характеристику термінів, концепцій, найпоширеніших у суспільних науках (філософії, етиці, екології, естетиці, політології, соціології, соціології права, конфліктології, міжнародних відносинах, психології, культурології). Подано не лише традиційні для української терміносистеми назви суспільно-політичних понять і реалій (*абсолютизм, авторитаризм, адміністрація, амністія, безробіття, бюрократизм, волюнтаризм* тощо), а й нові, які набули узуального статусу останнім часом (*валютування, ваххабізм, геополітика,*

глобалізація, денацифікація, дефляція, дефолт, ізоляціонізм, істеблішмент, меритократія та багато ін.). Ці одиниці складають ядро досліджуваного корпусу номінацій. До периферії увійшли терміни економіки, фінансів, історії, релігій: *бонус, бюджет, квотум, госпітальєр, дебітор, девальвація, демпінг, дивіденд* тощо. Значна частина термінів відображає політичні реалії, що характеризують життя сьогоденного суспільства. До таких номінацій належать, зокрема, *ІМПІЧМЕНТ* — *особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності та усунення з посади за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну повноважень, одержаних ними внаслідок виборів; ЕКЗИТ-ПОЛ* — *громадське опитування виборців на виході з виборчої дільниці після голосування про їхні результати для оперативного прогнозування загальних результатів виборів.*

Фіксуючи новітні запозичення, укладачі пропонують віддавати перевагу, де це можливо, питомим лексемам: *АБ'ЮЗ* див. *насі́льство*; *АБ'ЮЗЕР* див. *насі́льник*; *АБ'ЮЗІВНІ СТОСУНКИ, ВЗАЄМИНИ* див. *насі́льницькі стосунки, взає́мини*; *БУЛІНГ* див. *цькува́ння* тощо.

Словник відтворює розвиток семантики суспільно-політичного терміна в засвідчених засобами масової інформації термінологічних сполученнях із цим терміном у ролі головного компонента: *ДЕМОКРА́ТІЯ*: *д. анархі́стська, д. ба́зисна, д. безпосере́дня, д. виробни́ча; д. ге́ндерна, д. дефе́ктна, д. економі́чна, д. електронна, д. еліта́рна, д. імітаці́йна, д. комуніта́рна, д. мітінго́ва, д. наро́дна, д. перехі́дна, д. плебісцита́рна, д. плюралісти́чна, д. предстативни́цька, д. пряма́, д. рефлексува́льна, д. розмірковува́льна, д. ринкова, д. соціалісти́чна, д. субсидіа́рна, д. це́нзова* тощо.

Розпочато роботу над «*Історичним словником лінгвістичних термінів*» — термінографічним проектом, що представлятиме діяхронійний аспект вивчення термінологічних одиниць на позначення понять лінгвістики. З огляду на те, що традиційний опис терміна в сучасних термінознавчих дослідженнях усе частіше поступається аналізу його гносеологічної природи, актуалізовано проблему вираження знань у терміні. Сучасні дослідницькі пошуки зосереджені на пошукові такого формату, який би найповніше відбивав роль терміна в передаванні еволюції мовознавчого знання. Саме історичний словник лінгвістичних термінів здатен відтворити складний шлях розвитку наукової думки й показати вплив на неї мовних і позамовних чинників. Метою укладання словника постає реалізація ідеї сучасної лексикографії про створення словників активного типу, орієнтованих не лише на фіксування семантики, а й на відображення динаміки слова в процесі його функціонування. Такий словник повною мірою втілюватиме завдання інтегрального опису мови, коли слово постає не лише як лексична одиниця, а також як елемент, пов'язаний із духовною та матеріальною культурою етносу.

До опису залучено понад 400 джерел — граматик, підручників, словників та наукових праць зазначеного періоду. Важливий складник підготовчої роботи над словником — створення діяхронійного корпусу лінгвістичних текстів *ISTLING*, що стане джерелом відомостей про історію лінгвістич-

них термінів української мови, проте до нього входитимуть також джерела польською, німецькою, російською тощо мовами з огляду на їхню роль у формуванні й становленні лінгвістичної термінології української мови. У формуванні реєстру словника, крім суто лінгвістичних, враховано культурні, історичні, етнографічні та інші критерії добору та опису слова.

Одним із напрямів прикладного термінознавства є довідково-інформаційна робота відділу, що узагальнює та систематизує напрацювання термінологів в Україні й у слов'янському світі. Бібліографічний покажчик *«Термінознавство в Україні»* (російською мовою; уклад.: М. П. Богущька та А. В. Лагутіна; Київ, 1982) охоплює період від 1947 до 1980 року, представляючи термінологічні видання з лінгвістичних проблем термінознавства, термінознавства окремих сучасних мов, історії становлення сучасних термінологій, діалектного термінознавства, порівняльно-зіставного термінознавства та термінознавства окремих стилів. Покажчик — цінне джерело систематизованої інформації про видані на теренах України словники: двомовні російсько-українські та українсько-російські, тлумачні, енциклопедичні, оригінальні та перекладні. Важливе джерело інформації про здобутки термінознавства на слов'янських теренах, зокрема в українському, білоруському, болгарському, польському, російському, сербському, словацькому, хорватському та чеському мовознавстві, — *«Слов'янське термінознавство: бібліографічний покажчик»* (уклад.: І. А. Казимирова, Л. В. Туровська, Н. О. Яценко; Луцьк, 2016).

Популяризація термінологічної роботи в дидактичних працях засвідчена виданням навчального посібника Л. О. Симоненко *«Біологічна термінологія: формування та функціонування»* (Умань: РВЦ «Софія», 2006), присвяченого висвітленню основних етапів розвитку біологічної термінології, описові її системної організації, притаманних їй лексико-семантичних процесів та словотвірної структури найпоширеніших груп термінів.

Дискусії з проблем теоретичного і прикладного термінознавства (теорія та історія термінознавства, слов'янське термінознавство, термінологія лінгвістики та суміжних наук, термінологія суспільних та економічних наук, термінологія природничих наук, промислового та сільськогосподарського виробництва; теорія термінографії і практика укладання галузевих словників) висвітлено на шпальтах періодичних видань, підготовлених у відділі — у 8 збірниках наукових праць *«Українська термінологія і сучасність»* (Київ, 1996–2013) і 5 випусках *«Термінологічного вісника»* (2011–2019), а також у виступах на наукових конференціях *«Українська термінологія і сучасність»*, які з 1996 р. що два роки проводять наукові співробітники відділу наукової термінології.

Серед термінознавчих праць, виконаних співробітниками Інституту за межами відділу наукової термінології, варто зосередитись на монографії Н. Ф. Клименко *«Українська біологічна термінологія кінця ХХ — початку ХХІ ст.»* (Київ, 2017), де розглянуто ономасіологічні аспекти термінотворення в біології, зокрема показано використання словотвірних способів української мови, звернуто увагу на особливу продуктивність

основоскладання, перифрастичного та семантичного словотворення. Окреслено співіснування та конкуренцію питомих і запозичених одиниць, наслідки мовної інтерференції в біологічній терміносистемі, особливості функціонування лексико-семантичної категорії демінутивності, взаємодоповнюваність процесів окниження та орозмовлення термінів, а також своєрідність оформлення універбів у розгляданій терміносистемі.

Значними є й термінографічні здобутки колег з Інституту. Здебільшого це галузеві термінологічні словники: «*Русско-український словарь для деловых людей*» (Київ, 1992; укл. О. О. Тараненко, В. М. Бріцин); «*Російсько-український словник для військовиків*» (Київ, 1995; укл. А. А. Бурячок, М. Т. Демський, Б. З. Якимович); «*Російсько-український словник з електроенергетики*» (Київ, 1998; ред. С. Я. Меженний, Н. Ф. Клименко); «*Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери*» (Київ, 1998; укл. В. І. Єрмоленко, С. Я. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт); Бибик С. П. «*Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*» (Київ, 2001; співавтори: С. Я. Єрмоленко, О. Г. Тодор); «*Бізнес-словник: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити. Англо-український: Понад 12500 термінів*» (Київ, 2002; укл. С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко); «*Український тлумачний словник театральної лексики*» (Київ, 2002; укл. В. В. Дятчук, В. В. Барабан); «*Українсько-англійський словник: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити. Англо-український: Понад 12500 термінів*» (Київ, 2003; укл. С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко).

Фаховий доробок термінознавчих праць гідно представляє неперервну академічну традицію та засвідчує широку палітру наукових пошуків у царині теорії і практики структурно-семантичного, функціонального та когнітивно-дискурсивного термінознавства.

Статтю отримано 14.09.2021

Iryna Kazymyrova, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: kazymyrovai@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6309-0363>

Liudmyla Khalinova, Candidate of Sciences in Philology,
Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: lhalinova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5156-2896>

Nina Iatsenko, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: n.yats@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8393-4615>

SCIENTIFIC TERMINOLOGY: ISSUES, THE SEARCH, AND PROSPECTS

This article analyzes the direction of the Department of Scientific Terminology of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine within the last 30 years.

It reviews theoretical studies in systemic-structural terminology, the methodological dominant in scientific terminology for a long period. In particular, the authors focus on onomasiological, semasiological, and historical-genetic studies presented in monographs. The paper highlights cross-paradigmatic research done on the intersection of structural and functional branches of terminological studies. An excursus marks the scientific research areas in cognitive/epistemological terminology and shows the peculiarities of the applied branch in the field of terminography alongside background information and didactic work. There are different types of terminological dictionaries compiled and edited in the Department for various purposes. During 1991–2021, explanatory, translational, and nongraphic dictionaries were created in the Department. An important aspect of the applied terminology is writing references and educational books. It is emphasized that the previous terminological studies' vector correlates with the vector of modern researches accomplished by the specialists of the Institute of the Ukrainian Language.

Keywords: *scientific terminology, systemic-structural terminology, cross-paradigmatic and structural-functional terminology, cognitive/epistemological terminology, translation, explanatory and nongraphic terminography*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.060>

УДК 811.161.2:374.26

Т. О. ПЕТРОВА, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри мовних дисциплін, Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва
Харківська область, Харківський район, п / в «Докучаєвське–2», 62483
E-mail: t.petrova.science@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9534-9891>

УКРАЇНСЬКА НАВЧАЛЬНА (ШКІЛЬНА, ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА) ТЕРМІНОГРАФІЯ: РЕТРОСПЕКТИВА Й ПЕРСПЕКТИВА

У статті схарактеризовано навчальну термінографію як самостійний лінгводидактичний розділ українського словникарства, у межах якого виокремлено шкільний, професійно-технічний, університетський напрями діяльності. З'ясовано, що шкільна термінографія, порівняно з професійно-технічною, набула більшого розвитку, має значні напрацювання. Спостережено, що навчальна термінографічна критика активізується спорадично й несистемно, рецензії на термінологічні словники публікують час від часу.

Ключові слова: навчальна термінографія, навчальна термінографічна критика, термінологічний словник, рецензія.

... у словниках скупчено неоціненний запас людських знань та різноманітна інформація, ... ці лексикографічні праці таять у собі глибинні джерела освіти та пізнання

(Л. М. ПОЛЮГА)

Кожне лексикографічне джерело, безперечно, можна вважати навчальним виданням. Принцип навчальності з урахуванням необхідності й комунікативної методичної доцільності властивий усім видам довідкових праць. Учені кваліфікують словники як тексти дидактичного жанру (Дюбуа, К. & Дюбуа, Ж., 1977, с. 38; Симоненко, 2014, с. 25). У початках лексикографії закладено «педагогічні завдання: пояснення малозрозумілих слів та навчання мові» (Симоненко, 2014, с. 25). Це зазначає і Л. М. Полюга, пояснюючи, що «навчальна функція слова розпочинається не зі ство-

Цитування: Петрова, Т. О. (2021). Українська навчальна (шкільна, професійно-технічна) термінографія: ретроспектива й перспектива. *Українська мова*, 4(80), 60–75. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.060>

рення самих словників, а з пояснень окремих слів і виразів у середині або на полях відповідного тексту, які називалися глосами, тобто від початку здійснювалася основна функція словникарства збагачувати знаннями читачів» (Полюга, 2000). В українській лексикографії відомі найстаріші глосарії, наприклад, до «Кормчої книги» (1282) подано глосарій, що нараховує 174 слова, до «Тълкованиіе неоудобъ познаваємомъ въ писаныхъ рѣчехъ» (1431) уміщено 334 слова та ін.

Освітні заклади популяризують здобутки науки, порівн.: «будування й розвиток національної школи цілком зв'язані з національною наукою і її розвитком»; «вона іде поруч з рухом науковим, користуючи з нього те, що він дає, як щось закінчене, об'єктивне, загально визнане»; «без національної школи майже не було місця і національній науці» (Яната, 1917, с. 26). Українській школі понад 1000 років. Перші школи були засновані Володимиром Великим, у XIV—XVII ст. функціювали братські школи, що відкрили світові Памву Беринду, Сильвестра Косова, Кирила Транквіліона-Ставровецького та ін. (Захлюпана & Кочан, 2000, с. 285). Головним принципом навчання в Україні протягом усієї її історії є *принцип навчання рідною мовою*. Відоме міркування О. Курило: «Народ у своєму розвитку твердим ступає кроком тільки тоді, коли має за підставу ту живу рідну мову, що її віками викохала собі народня психологія» (Курило, 2005, с. 96).

У межах навчальної лексикографії виокремлюється *навчальна термінографія* (що є одночасно й напрямом термінологічної лексикографії), яка пов'язана зі *шкільною, професійно-технічною, університетською словникарською* діяльністю, і її критика.

Під час вибору принципів побудови навчальних словників надають перевагу дидактичному принципові зрозумілості й доступності, а терміноодиноці пропонують такі, що утворюють на питомій основі.

Концептуальне осмислення українськомовної навчальної термінографії досить активно відбувається протягом останніх 20-ти років, однак вона «залишається “попелюшкою”, хоч потенціал навчального термінологічного словникарства майже невичерпний» (Філіппова, 2020, с. 50): його лінгвістична спроможність дає змогу показати структури терміносистем, семантичні відношення між компонентами їх структур, їх граматичні, лексичні, жанрові особливості, привернути увагу до різних аспектів реального функціонування термінів як одиниць фахових словників. Утім сьогодні не всі потреби інтелектуального поступу національної освіти й науки забезпечені навчальними словниками.

Дослідженню різних аспектів української навчальної термінографії присвячують наукові розвідки О. Ф. Мусійовська (Мусійовська, 2005), Г. С. Онуфрієнко (Онуфрієнко, 2016), В. І. Перебийніс, Т. В. Бобкова (Перебийніс, 2004), А. Ю. Полуктова (Полуктова, 2012), Л. М. Полюга (Полюга, 2000), Л. О. Симоненко (Симоненко, 2014), Н. М. Філіппова (Філіппова, 2020) та ін. Попри широке вивчення проблем навчальної термінографії потребують уваги питання щодо висвітлення етапів розвитку, досягнень,

перспектив і критики шкільного та професійно-технічного напрямів спеціального словникарства. Указане й визначає актуальність цієї наукової студії.

Мета статті — ретроспективно окреслити здобутки й визначити перспективи української навчальної термінографії, зокрема її самостійних напрямів — шкільного й професійно-технічного, а також їх критики. Завдання ж розвідки такі: а) розкрити зміст поняття *навчального термінологічного словника*, з'ясувати особливості й функції такого типу термінографічних джерел; б) висвітлити специфіку функціонування критики навчальних словників і схарактеризувати наявні типи рецензій.

Для проведення дослідження використано такі бібліографічні покажчики: «Українська лексикографія XIII—XX ст.: Бібліографічний покажчик» Т. Ю. Кульчицької (1999); «Українська термінографія (1948—2002): Бібліографічний покажчик» М. В. Комової (2003); «Словники української мови: 1956—2018: бібліографічний покажчик» Д. П. Пилипчука (2020). Розпорошеність рецензій на навчальні термінологічні словники по різних часописах спонукала авторку до огляду розділу «Рецензії» в українських періодичних наукових, науково-методичних виданнях, як-от: «Вісник Інституту української наукової мови», «Дивослово», «Мовознавство», «Українська мова», «Біологія і хімія в рідній школі», «Математика в сучасній школі» та ін. Таке спрямування в окресленні перспектив окремої галузі знань через призму ретроспективного аналізу її поступу й напрацювань, як видається, є важливим підходом у новітній науці, порівн.: «сучасна лінгвістична методологія, ... повинна базуватися на ретроспективному, синхронному, порівняльному й проспективному аспектах. Саме така єдність підходів забезпечує всебічність, комплексність, багатогранність і послідовність дослідження» (Космеда та ін., 2014, с. 46).

Навчальна лексикографія відрізняється від академічної меншими формами, але більшою навчальною спрямованістю (Бархударов & Новикова, 1971, с. 46). Навчальними можуть бути, як відомо, словники різних типів: тлумачні, перекладні, тематичні, ідеографічні, словотвірні, комплексні тощо. *Навчальний словник* — це «лінгводидактичне поняття, що розповсюджується на всі без винятку види словників» (Дубичинский, 2018, с. 33); «витвір-конгломерат лексикографічного й дидактичного» (там само, с. 26—27); «це словники короткі, вузького призначення, добре структуровані, прості за будовою, щоб забезпечити ефективність їх використання учнями чи студентами, які не набули ще міцних навичок користування словником» (Перебийніс, 2004, с. 73). У науковій літературі навчальні словники називають *педагогічними, лінгвометодичними, лінгводидактичними, глосодидактичними* (Денисов & Скопина, 1978, с. 65—66).

Навчальний термінологічний словник — важливий навчальний ресурс, обов'язковий компонент методичного забезпечення (Філіппова, 2020, с. 53). Такі словники як вид спеціальних джерел активно розробляють заклади початкової, середньої, професійно-технічної, вищої освіти для створення в навчальному процесі довідкової бази, відображення термі-

нології певної навчальної дисципліни, спеціальності, курсу, наукової теми тощо (Комова, 2008, с. 146).

Суттєвими ознаками навчального словника є (1) методична спрямованість, (2) орієнтування на тип, мету й завдання навчання (Симоненко, 2012, с. 25—26). Ці ознаки властиві й навчальному термінологічному словнику. Завдання такого типу видання: а) навчити учня / студента працювати з фаховою літературою, б) познайомити його з науковою термінологією, в) допомогти йому зрозуміти зміст конкретного матеріалу (Мусяйовська, 2005, с. 22).

Зумовлені призначенням склад і зміст навчального словника повинні відповідати критерію навчально-методичної доцільності: а) наявність мінімально достатнього для розуміння програмного матеріалу; б) суворе добирання частотних одиниць; в) перевірка забезпечення словником запланованих тем; г) відповідність обраному фаху (Бархударов & Новикова, 1971, с. 47; Симоненко, 2012, с. 26). Навчальний термінологічний словник виконує особливі функції: а) *навчальну* — систематизує програмні знання з дисципліни; б) *нормативну* — кодифікує і рекомендує термінологічну норму у сфері освіти.

Спираючись на періодизацію становлення української термінографії, запропоновану Л. О. Симоненко (Симоненко, 2012, с. 29), та на узагальнення, зроблені Л. М. Полюгою щодо зіставлення результатів поступу українського словникарства з відповідними періодами історії народу (Полюга, 2000), а також з урахуванням складних соціально-політичних умов, виділяємо такі етапи розвитку української навчальної термінографії: 1) друга половина XIX ст. — початок XX ст. (виникнення недільних українських шкіл, друкування книг для дітей попри заборону українського слова); 2) 20—30-ті рр. XX ст. (національне відродження, діяльність Інституту української наукової мови, видання значної кількості навчальних словників); 3) 50—80-ті рр. XX ст. (поодинокі словники за обмеженості сфер використання української мови ніби забезпечують ґрунт для сучасного національного відродження); 4) кінець XX ст. — початок XXI ст. (бурхливий розвиток, що є виявом поступу освіти, культури, інтелектуального потенціалу народу).

Напрацювання шкільної і професійно-технічної термінографії в Україні

Початки національного навчального спеціального словникарства пов'язуємо з опублікуванням І. Г. Верхратським 1892 р. «Спису важніших виразів з руської ботанічної термінології і номенклатури з оглядом на шкільну науку в вищих клясах гімназії» (Львів). 1910 р. Й. Танчаковський упорядковує перекладний словник «Русько-польська термінологія зі збіркою інших слів до шкільної і приватної науки, зладжена на підставі шкільних підручників» (Львів). Ці роботи укладені на терміноматеріалі навчальних дисциплін, що викладали в тогочасних гімназіях і школах. Загалом на початку XX ст. головну настанову фахового словника вбачали в забезпеченні

національною термінологією широкої масової освіти в українській школі, відповідно «в основу реєстру словникового покладено переважно літературу підручничого характеру, проте в міру змоги впорядники намагалися не обминати термінології з тих розділів, що ширше охоплюють виробництво й виходять з обсягу шкільних курсів» (Фаворський, 1032, с. V). Починаючи вивчення навчальної дисципліни, звісно, необхідно познайомити учнів з базовими, опорними термінами, що сформулюють стійкі знання опановуваного предмета.

У 10-х рр. ХХ ст. діяльність словників, термінологів, Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, а також різних комісій Українського товариства шкільної освіти в Києві сприяє виформовуванню певних традицій української навчальної термінографії (див. про традиції термінографії (Петрова, 2020)). Саме в цей період, після політичної відлиги 1905 р., інтенсифікується систематична термінологічна робота. 1917 р. О. А. Яната в статті «Негайна справа в розвитку української науки і школи» (надрукованої у московському часописі «Промінь») наголошує на тому, що «в умовах життя українського національна школа відроджується після довгої летаргії» (Яната, 1917, с. 26—27), «при таких умовах введення реальних наук в українську школу — справа занадто важка, яка потребує ще великої підготовчої праці, найбільш для утворення спеціальної національної школи» (там само, с. 27). Виникає потреба негайного вироблення наукової мови реальних наук і відповідної їй кодифікації у словниках. Комісії Українського товариства шкільної освіти долучаються до цієї проблеми й упорядковують низку праць, як-от: «Географічна термінологія: зложена природничою комісією українського Т-ва шкільної освіти в Києві» (Київ, 1917), «Технічна термінологія, прийнята технічною термінологічною комісією при департаменті професійної освіти МНО» (Київ, 1918—1919) тощо. Пропагуючи норми української мови, названа комісія додає до словників правопис («Граматична термінологія і правопис: ухвалені комісією мови при українському Т-ві шкільної освіти», Київ, 1917), пояснюючи це так: «В правописі ми торкаємося тільки тих пунктів, що досі викликали змагання, і наші правила є наслідком обміркованої згоди ріжних течій у правописі» (Граматична, 1917, с. 2).

Авторами словника ставали й учителі, які були членами педагогічного гуртка, наприклад: «Фізична термінологія (російсько-українська). Уложив пед. гурток слухачів Вінницького Учительського ін-ту» (Вінниця, 1918).

Упродовж 1917—1921 рр. різні комісії підготували й надрукували близько 30 термінографічних джерел. Однак вони не могли забезпечити навчальних потреб шкіл, гімназій, профтехнічних установ і закладів вищої освіти, оскільки «були здебільшого невдалими спробами, а часом і зовсім неграмотними писаннями. Разом із тим цей термінологічний дощ цікавий як виразний показник безперечної і широкої життєвої потреби» (Холодний, 1028, с. 14).

У 20—30-х рр. ХХ ст. для забезпечення користувачів приблизно однакового віку, але різних закладів освіти, базовою навчальною літературою

друкують такі праці: О. Діденко «Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів» (Запоріжжя, 1921); А. Тимковський «Словник радіо-термінологічний російсько-український: для технікумів, трудшкіл, ФЗУ, радіоаматорів» (Миколаїв, 1930) тощо.

Протягом аналізованого періоду для учнів середньої школи активно створюють навчальні словники на основі текстів шкільних підручників, зокрема: Б. П. Александровський «Шкільний медичний словник (за Галлиним)» (Полтава, 1924); «Словник математичної термінології для середньої школи (Наркомос УРСР)» (Харків — Одеса, 1933); «Російсько-український словник біологічної термінології для середньої школи» (Харків, 1935) та ін.

У наступні десятиліття призупинено підготування джерел такого типу. Поновлюють друкування шкільних термінологічних словників лише в 70-х рр. ХХ ст.: А. М. Безуглий, І. Г. Співачевський «Шкільний геологічний словник-довідник» (Київ, 1976; 1978). Від 90-х рр. ХХ ст. починають активно видавати такі словники: П. О. Масляк, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко «Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу» (Київ, 1996); М. М. Шимановський, А. М. Ткачук, Д. М. Гнелиця «Що таке демократія?: словник-посібник для школярів» (Київ, 2002); Н. В. Глейзер «Словник шкільної термінології. Фізика» (Харків, 2010); І. А. Климашин, В. В. Тельнюк-Адамчук «Шкільний астрономічний словник» (Тернопіль, 2014) тощо.

У 90-х рр. ХХ ст. для учнів професійно-технічних закладів також відновлюють діяльність над укладанням довідкових джерел, наприклад: А. П. Верхола «Словник з креслення: навч. посіб. для учнів проф. навч.-вихов. закладів» (Київ, 1994); В. О. Горпинич «Російсько-український професійно-технічний словник = Русско-украинский профессионально-технический словарь: термінол. слов. для учнів профтехучилищ, загальноосвіт. шк., гімназій, ліцеїв, коледжів, технікумів, вузів» (Дніпропетровськ, 1997) та ін.

На початку ХХІ ст. рясно з'являються паперові й електронні українськомовні словники-довідники та енциклопедії юного музиканта («Словник-довідник юного музиканта» А. Є. Величко, 2020), фізика («Довідник юного фізика» А. В. Гринчука, 2007), фотографа («Словник юного фотографа»), художника («Енциклопедія юного художника» В. С. Запаренка, 2010) тощо. Створення для учнів спеціальних енциклопедій підтверджує цілеспрямований намір словниківарів сформувати в них тверді знання з майбутнього фаху.

Протягом 100 років для учнів *початкової школи* надруковано поодинокі термінографічні роботи, зокрема: «Російсько-український словник природничої термінології: для початкової школи», складений на основі текстів підручників з природознавства для початкових шкіл, містить 650—700 термінів (Харків — Київ, 1934); М. Р. Пімон «Життя лісу: довідк. вид.: для мол. шк. віку» (Київ, 2004) тощо.

Фіксуємо незначну кількість праць і для *педагогів початкової* (напр., Г. П. Волошина, Л. М. Роєнко «Методика навчання освітньої галузі “Мови і літератури”»: термінол. словник-довідник вчителя почат. школи: посіб. для студ. та учителів почат. кл.», Умань, 2016) і *середньої шкіл* (напр., В. І. Глазко «Словник сучасних біологічних термінів: навч. вид.: для вчителів біології загальноосвіт. навч. заклад. та студ. біолог. спец. вузів», Харків, 2003) та ін.

В українській навчальній термінографії переважають насамперед *паперові джерела*. Для учнів підготовлені, на жаль, поодинокі електронні спеціальні словники навчального типу, наприклад: «Електронний тлумачний словник, призначений для використання на уроках літературного читання у 4 класі» тощо. З'являються й електронні версії друкованих видань, як-от: «Словник шкільної термінології. Хімія» Т. М. Гранкіної (Харків, 2010). Електронні словники прості у використанні, дають змогу швидко віднайти необхідний термін, відкривати декілька вікон одночасно, але як недолік назвемо необхідність підтримувати його в актуальному стані й можливість вільного доступу для учнів до інтернет-мережі. Отже, наявні шкільні електронні й паперові тлумачні, перекладні, тлумачно-перекладні довідкові видання призначені учням початкової, середньої шкіл, учителям; професійно-технічні словники — учням, учителям.

Ретроспективний огляд діяльності шкільного й професійно-технічного напрямів термінографії засвідчує, що найпродуктивніші їх етапи — 20—30-ті рр. ХХ ст. та 90-ті рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст. Порівняно зі школами, професійно-технічні установи менше забезпечені навчальними фаховими словниками, можливо, у зв'язку з тим, що вони можуть запозичувати джерела, підготовлені для учнів старших класів школи або здобувачів перших курсів університетів.

Критика навчальних термінографічних джерел

Просвітницька роль термінологічних словників для учнів визначає постійну й нагальну потребу з'ясування їх цінності. Критика названого типу джерел, що розвивається суголосно з етапами поступу навчальної термінографії, як окремий напрям термінографічної критики сьогодні ще не виділений.

На початку ХХ ст. активно експертують навчальні словники, що свідчить про підкреслення їх важливої ролі у формуванні якісних знань учнів початкової, середньої шкіл і закладів передвищої освіти. У кінці 20-х рр. ХХ ст. на сторінках «Вісника Інституту української наукової мови» проаналізовано декілька навчальних термінографічних видань.

«Убога наша підручна шкільна література!» (А. В., 1928, с. 96). Так починається текст розлогої рецензії (її автор підписався ініціалами «А. В.») на довідкове джерело «Весняна флора. Визначник весняних рослин. Підручник для лабораторних занять, біологічних екскурсій і для самоосвіти» Б. Ігнат'єва (Харків, 1924). Рецензент, ураховуючи брак українськомовної навчальної літератури в національній школі, припустив, що «не один

учитель-природник радів, довідавшись, що ДВУ видало «Весняну флору» Ігнат'єва», оскільки діти могли б послуговуватися цим корисним джерелом, а педагог тільки керував би їх самостійними вправами (там само, с. 96). Однак експерт висловлює протилежну думку, порівн.: «Та ба! ... аж ніяк неможна у школі вживати. Книжку розраховано на старші гуртки трудшкіл та на профшколи. Тут треба особливо обережному бути з мовою» (там само, с. 96). У словнику для школярів мова повинна «бути чиста, непокалічена, легка, зрозуміла», але в цій праці «рясно і невиправданих граматичних форм, і чудернацьких слів та зворотів, і тяжкий, дуже тяжкий стиль» (там само, с. 96). У підсумку, як бачимо, експерт не рекомендує школярам користуватися цим виданням, але попри виявлені зауваження і брак таких джерел дозволяє застосовувати учням професійно-технічних закладів, які, очевидно, як старші за віком можуть помірковано вживати лише нормативні, зразкові терміни.

«Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів» О. Діденка (1926) ретельно вивчив Ф. П. Калинович (Калинович, 1928). Починаючи аналіз словника із заголовка й передмови, критик не погоджується з упорядником щодо того, кому він призначений — студентам, учням трудових шкіл та профшкіл, оскільки «складаючи цього словника, треба було виходити з потреб двох останніх категорій споживачів», бо учням трудових шкіл та профшкіл не зручно користуватися великим словником (там само, с. 91). Ф. П. Калинович називає низку недоліків у цьому джерелі: 1) його неповнота — відсутність багатьох термінів, що «найчастіше трапляються в їхній практиці»; 2) недоречність уведення одиниць, що «не стосуються безпосередньо до обсягу математики, потрібного для названих шкіл»; 3) хибність перекладу деяких термінів (там само, с. 91); 4) численні мовні порушення (напр., рос. *образующая, образующий* — *утворююча, утворюючий*, а треба *твірна, твірний* (там само, с. 93) тощо); 5) невідповідність назви словника («практичний») його побудові: «розміщення слів, подекуди дуже непрактичні. ... кожную складову частину зложеного терміна подано в окремому рядку» (там само, с. 93), чим ускладнено користування для малодосвідчених читачів. Відповідно, завершуючи оцінювання цього видання, експерт категорично констатує, порівн.: «Рецензований словник що-до змісту невитриманий. Що-до правильності термінів — має аж надто багато хиб. Користи від нього не може бути ніякої. Словник у теперішньому своєму вигляді просто шкідливий» (там само, с. 94). Отже, головна вимога до навчальних термінологічних словників — відповідність практичним потребам користувачів і за змістом, і за формою.

У позитивній рецензії на «Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра. Склала термінологічна Комісія Одеської Науково-дослідчої Катедри Математики» (Одеса, 1927) критик Ф. П. Калинович, турбуючись про підвищення рівня знань з національної наукової термінології в середній школі, рекомендує його вчителям, порівн.: «словник стане у великій пригоді усякому вчителю, необізаному

гаразд з українською математичною термінологією» (Калинович, 1930, с. 65). Адже в усі часи вчитель — це, як відомо, просвітник і взірець, який має авторитет, передає свої досвід і знання учням. Він, по-наставницькому пропагуючи зразкову наукову мову в початковій, середній і професійно-технічній школах, виховує на рідному мовному ґрунті свідому націю.

Українські термінографи, термінологи й критики на початку ХХ ст. також активно цікавилися здобутками закордонної шкільної термінографії, і, як видається, оцінювали напрацювання і тенденції світової навчальної спеціальної словникарської діяльності. Зокрема, С. С. Паночіні рецензує «Назовы живёл Беларуская Науковая Термінолєгія» (Мінськ, 1927), що є тільки проектом і тимчасово відіграє роль довідника для «настаўніка прыродознаўства ў беларускай сярэдняй школе» (Паночіні, 1930, с. 65). У закордонному виданні критик фіксує низку недоліків: 1) коротка передмова; 2) невідомі джерела матеріалів; 3) незручний спосіб розкладання матеріалу в три колонки (латинська, російська, білоруська мови); 4) недоречні переклади; 5) надмірність латинізмів; 6) відсутність наголосів тощо. Водночас окремі з перерахованих відхилень відстежувалися і в українських словниках подібного типу, що свідчить про однакові тенденції і рівень розвитку слов'янської термінографії, а зокрема навчальної. Попри виявлені хиби рецензент визнає, що ця робота ввійшла до скарбниці культури Білорусі (там само, с. 67).

Від 30-х до 90-х рр. ХХ ст. критику українських шкільних, професійно-технічних словників пригальмовано, що зумовлено, як відомо, дією тогочасної мовної політики. Від набуття незалежності України фіксуємо незначну кількість (не претендуємо на точність) рецензій на термінологічні словники навчального характеру на сторінках науково-методичного видання для вчителів «Дивослово», наприклад: публікації Ф. О. Нікітіної на «Російсько-український словник наукової термінології (суспільні науки)» (Нікітіна, 1995), а також Т. П. Беценко на «Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» (Беценко, 2002). У науковому часописі «Мовознавство» також виявляємо, наприклад, рецензію на «Малу філологічну енциклопедію» О. І. Скопненка, Т. В. Цимбалюк (Михальчук, 2008). Аналізовані джерела орієнтовані на освітню сферу, вони частково заповнюють лакуну довідкової літератури в названій галузі. Критичні публікації кінця ХХ — початку ХХІ ст. стислі (рецензії-відгуки), невеликі за обсягом, схвального настрою, з незначними зауваженнями, як-от: у тексті енциклопедичної статті «невиправдані загальні фрази, що не пропонують корисної інформації»; «відсутня інформація про М. Драй-Хмару-лінгвіста, не зазначено псевдонім І. Огієнка»; неоднорідність наведених прикладів; «деякі енциклопедичні статті подані на тлі інших розлогіше» (там само, с. 137) тощо.

Шкільні словники можуть отримати оцінку у вигляді рекламного повідомлення. Наприклад, на сторінці електронної бібліотеки «Books Keer» розміщено *мінірецензію анотаційного характеру* на «Довідник юного фізика» А. В. Гринчука (2007), порівн.: «Довідник вміщує стислий виклад на-

вчального матеріалу з фізики, що вивчається у 7—9 класах загальноосвітньої школи. У ньому дається тлумачення основних фізичних термінів, понять, явищ і законів. Мета довідника — допомогти учням пригадати зміст вивченого матеріалу або попередньо ознайомитись із матеріалом, що вивчатиметься пізніше. Користування довідником сприяє поглибленню знань з фізики, він може бути використаний при підготовці до вступу до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. Розрахований на учнів і учителів загальноосвітніх шкіл».

Крім того, інформування про вихід у світ навчального словника теж можна розглядати як його критику. У науковому журналі «Мовознавство» (2005, № 6), у рубриці «Вийшли з друку», повідомляють про нові праці, наприклад про «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» Н. Ф. Клименко, М. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк (2005). Коротко характеризують його склад, побудову й призначення. Констатувальний опис словника не містить оцінок його якості, але для популяризування та рекламування термінографічних джерел така інформація потрібна й важлива.

Отже, за обсягом і змістом інформації виділяємо такі **різновиди рецензій на навчальні словники для школярів і учнів професійно-технічних закладів**: 1) *розлогі аналітичні статті* (переважно публікації початку ХХ ст.), з рішучими критичними судженнями, категоричними висновками, почасти негативними; 2) *стислі рецензії (рецензії-відгуки)*, поодинокі оцінки сучасних словників (кінця ХХ — початку ХХІ ст.), не містять різких зауважень, більшою мірою позитивні відгуки; 3) *мінірецензії, резюме-анотації*, у яких констатують вихід у світ словника без експертного висновку щодо його цінності.

Названі різновиди рецензій на навчальні словники репрезентують різні типи дискурсів: два перші типи належать до *критичного*, а третій — до *рекламного*. У рецензіях *критичного дискурсу* застосовують оцінювальний підхід до параметрів видання, можливі порівняння з кращими зразками подібних джерел, перераховують його недоліки й переваги, рекомендують / не рекомендують до використання; *функція* рецензії критичного дискурсу — з'ясування якості, значущості словника. У мінірецензіях, що є репрезентантами *рекламного дискурсу*, коротко повідомляють широкі освітні маси про нове видання, привертають увагу до нього; *функція* рецензії рекламного дискурсу — популяризування довідкового джерела.

Зауважмо, що нині спостерігається спад активності критичного оцінювання такого типу праць, що виражається в зменшенні кількості рецензій, а також певною мірою скороченні їх обсягу. І третина наявних навчальних спеціальних словників, на жаль, не отримала критичної оцінки. Водночас відомо, що існує експертиза шкільних підручників, навіть розроблені за участю фахівців різних установ інструктивно-методичні матеріали для оцінки проектів підручників («Експертиза шкільних підручників: інструктивно-методичні матеріали для експертизи проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів», 2016). Цей факт

спонукає актуалізувати експертування шкільних / професійно-технічних термінологічних словників, визнаючи їх потужну навчальну й просвітницьку роль.

Нечисленність критичних публікацій щодо розглядуваних навчальних довідкових праць заохочує авторку цієї статті з'ясувати стан сучасної навчальної термінографічної продукції, узявши за об'єкт аналізу, наприклад, «Словник шкільної термінології. Хімія» Т. М. Гранкіної (2010) (Гранкіна, 2010). Проведене експертування засвідчує такі недоліки цього джерела: 1) на рівні мегаструктури — у передмові не розкрито структури терміностатті, не вказано можливих її компонентів, оскільки, крім параметрів наголосу (почасти він відсутній, порівн.: *Відносна густина газів* (там само, с. 48); *Гутаперча* (там само: 76), перекладу й дефініції, укладач подає (що є цінним) у дужках і варіанти назв терміноодиниць, і синоніми, іноді відсилає («див.») до іншої статті тощо; 2) на рівні мікροструктури — а) у зоні заголовка аналітичного терміна подано синонім до першого елемента після останнього, слід навести його після потрібного складника, порівн.: *Вапняне молоко (технічне)* (там само, с. 45), а доречно *Вапняне (технічне) молоко*; б) порушено дидактичні принципи шкільного словника і як заголовок терміностатті подано аббревіатуру, як-от: «ДДТ — ДДТ ($C_{12}H_{11}Cl_3$)» (там само, с. 77). Доцільно було б репрезентувати повну назву речовини, на основі якої утворено аббревіатуру, — **дихлордифенілтрихлорметилметан**, як це зафіксовано в подібних випадках, порівн.: Дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК) (там само, с. 79); 3) на мовному рівні: а) порушення мовних норм: правописних — уживання літери *г* (*грунт* (там само, с. 8)) замість *г* (*грунт*); граматичних — використання невласливих українській мові активних форм дієприкметника (*Діючих мас закон* (там само, с. 86), слід замінити, виправивши порядок одиниць, на *Закон дієвих /активних/ мас*) та ін. Отже, результати аналізування словника (на жаль, обсяг статті не дає змоги розглянути більше джерел), що раніше не отримав рецензії, підтверджують гостру необхідність ретельного рецензування навчальної термінографічної продукції.

Усупереч викладеному, опубліковані видання мають важливе теоретико-практичне значення: засвідчуючи здобутки навчальної термінографії на певному її етапі, створюють методологічну основу, спираючись на яку, можна поліпшувати якість майбутніх словників для потреб початкової, середньої і професійно-технічної освіти. Утім цього недостатньо без їх усебічного експертування з метою виявлення недоліків, а також пошуку й наслідування кращих традицій репрезентування лексикографічних параметрів для відображення терміноматеріалу навчальних дисциплін.

Отже, навчальна термінографія — самостійний лінгводидактичний напрям спеціального словникарства. Його розділи — шкільна, професійно-технічна словникарська діяльність — розвиваються в тісній взаємодії. Національне піднесення та розквіт навчальної термінографії спостерігаємо в 20—30-ті рр. ХХ ст. та в 90-ті рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст., що пов'язано із загальновідомими політичними умовами поступу нашої

держави. Попри те, що не всі шкільні навчальні дисципліни забезпечені спеціальними виданнями, шкільна термінографія, порівняно з професійно-технічною, набула більшого розмаху й має значні напрацювання. Терміносистеми галузей знань, що вивчаються в закладах передвищої освіти, не отримали належного лексикографічного опису, очевидно, у зв'язку з тим, що цей рівень навчання межує із завершальними сходинками шкільної середньої освіти й початковим етапом університетської. Як наслідок, створюються словники, що одночасно адресовані й учням старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, і профтехучилищ, і студентам закладів вищої освіти.

Вивчення результатів функціонування навчальної термінографічної критики в ретроспекції та синхронії дає змогу стверджувати, що активізується вона спорадично й несистемно, рецензії на опубліковані словники виходять рідко, час від часу. Однак різноманіття їх жанрових форм (що репрезентують критичний і рекламний дискурси) засвідчує потенційне зацікавлення критиками якістю навчальної спеціальної літератури для учнів шкіл, профтехучилищ, технікумів. Сучасна навчальна термінографічна продукція нараховує численні недоліки (щодо обсягу словників, їх призначення, загальної побудови, терміностатей і їх компонентів, порушень мовних норм тощо). Тісна взаємодія навчальної спеціальної лексикографії та навчальної термінографічної критики забезпечить потреби української початкової, середньої та передвищої освіти.

Перспективою української навчальної термінографії, що накопичила значний досвід укладання словників дидактичного типу, можуть бути кваліфікування навчальної термінографії як потужного засобу патріотичної національної освіти; узагальнене осмислення методології створення якісних навчальних словників для середньої, професійно-технічної шкіл з урахуванням сучасного рівня розвитку освіти, науки й потреб користувачів; розроблення універсальної моделі такого словника; створення бібліографічного покажчика українських навчальних термінографічних джерел; вивчення тенденцій унормування терміносистем різних галузей знань тощо.

Перспективи навчальної термінографічної критики розглядаємо в її визнанні як самостійного розділу української термінографічної критики (про ці перспективи див. (Петрова, 2021)); у стимулюванні розвитку підрозділів — шкільного, професійно-технічного, а також університетського експертування термінологічних словників. Сподіваємося, що налагоджене рецензування таких праць сприятиме випрацюванню єдиного алгоритму аналізування навчального термінологічного словника. Для фахівців був би корисним періодичний часопис (можливо, електронний), наприклад «Критика навчальних термінологічних словників», у якому б збиралися всі критичні публікації щодо шкільних, професійно-технічних словників. З метою вивчення історії лексикографічної критики важливе значення має упорядкування бібліографічного покажчика рецензій на аналізовані довідкові джерела.

Перспективу дослідження вбачаємо в необхідності вивчення особливостей розвитку й перспектив іншого напрямку української навчальної термінографії — університетської спеціальної словникарської діяльності, а також її критики.

ЛІТЕРАТУРА

- А. В. (1928). [Рецензія на книжку *Весняна флора. Визначник весняних рослин. Підручник для лабораторних занять, біологічних екскурсій і для самоосвіти*, Б. Ігнат'єв]. *Вісник ІУНМ*, 1, 96—97.
- Бархударов, С. Г., & Новикова, Л. А. (1971). Каким должен быть учебный словарь? *Русский язык за рубежом*, 3, 46—50.
- Бещенко, Т. (2002). Новий скарб у світі словникового царства [Рецензія на книгу *Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*, С. Єрмоленко, С. Бибик, & О. Тодор]. *Дивослово*, 12, 64.
- Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві* (1917). Київ: Друкарня Української Центральної Ради.
- Гранкіна, Т. М. (2010). *Словник шкільної термінології. Хімія*. Харків: Торсінг плюс.
- Денисов, М. П., & Скопина, Н. А. (1978). Учебная лексикография и методика. Стаття вторая. Жанры ориентированных описаний языка Лингводидактические и лингвометодические грамматики и словари. *Русский язык за рубежом*, 2, 65—70.
- Дубичинский, В. В. (2018). Лингвистический и лингводидактический аспекты учебной лексикографии. *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Наукові дослідження. Досвід. Пошуки*, 32, 25—35.
- Дюбуа, Ж., & Дюбуа, К. (1977). *Педагогическая речь словаря. Актуальные проблемы лексикографии*. (С. Я. Ермоленко, пер.). Москва: Русский язык. (Уперше опубліковано 1971).
- Захлопана, Н., & Кочан, І. (2000). Словник методики викладання української мови. *Вісник Держ. університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»: матеріали шостої Міжнар. наук. конф. СловоСвіт 2000 (Львів, вересень 2000 р.)*, 402, 285—288.
- Калинович, Ф. (1928). [Рецензія на книгу *Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів*, О. Діденко]. *Вісник ІУНМ*, 1, 91—94.
- Калинович, Ф. (1930). [Рецензія на книгу *Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра*]. *Вісник ІУНМ*, 2, 64—65.
- Комова, М. (2008). Класифікація термінологічних словників. *Вісник Нац. університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*, 620, 144—147.
- Космеда, Т. А., Карпенко, Н. А., Осіпова, Т. Ф., Саліонович, Л. М., & Халіман, О. В. (2014). *Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика*. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; Дрогобич: Коло.
- Курило, О. (2005). Уваги до сучасної української літературної мови: вступне слово. У Л. Масенко, В. Кубайчук, & О. Демська-Кульчицька (упоряд.). *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*. Київ: Видавничий дім «Києво-могилянська академія».
- Михальчук, О. (2008). [Рецензія на книгу *Мала філологічна енциклопедія*, О. І. Скопненко & Т. В. Цимбалюк]. *Мовознавство*, 4—5, 137—138.
- Мусійовська, О. (2005). Основні принципи укладання навчальних термінологічних словників. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*, 538, 21—25.
- Нікітіна, Ф. (1995). [Рецензія на книгу *Російсько-український словник наукової термінології (суспільні науки)*]. *Дивослово*, 5—6, 62.
- Онуфрієнко, Г. (2016). Галузева термінографія як регулятор наукової комунікації. У *Наукова термінологія нового століття: теоретичні і прикладні виміри: матеріали Міжнародної наукової конференції, 15—16 вересня* (с. 165—169). Рівне: НУВГП.
- Паночіні, С. (1930). [Рецензія на книгу *Назовы живёл Беларуская Науковая Термінолѳія*]. *Вісник ІУНМ*, 2, 65—67.

- Перебийніс, В. І. (2004). Теорія і практика укладання навчальних словників. *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка*, 17, 73—75.
- Петрова, Т. О. (2020). Термінографічні традиції і новаторство в українській термінологічній лексикографії. *Лінгвістичні дослідження*, 53, 209—221. <https://doi.org/10.34142/23127546.2020.53.19>
- Петрова, Т. О. (2021). Перспективи української термінографічної критики. *Лінгвістичні дослідження*, 54(1), 229—242. <https://doi.org/10.34142/23127546.2021.54.1.20/>
- Полукетова, А. Ю. (2012). Теоретичні засади укладання навчального словника-мінімуму лінгвістичної термінології. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Філологія. Мовознавство*, 195(183), 76—80.
- Полуґа, Л. (2000). Проблеми української лексикографії в освітянському процесі. В *Українська мова в освіті: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції* (с. 141—153). Івано-Франківськ. http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Work/TK_poluha_2000_01.htm
- Симоненко, Л. О. (2012). Українська термінографія: стан і перспективи. *Мовознавство*, 4, 28—35.
- Симоненко, Л. О. (2014). Українська термінографія в дидактиці. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Філологічні науки*, 1, 24—28.
- Фаворський, В. В. (1932). *Словник фізичної термінології (Проект)*. Харків.
- Філіппова, Н. М. (2020). Українськомовна прикладна термінографія. *Записки з українського мовознавства*, 27, 50—57.
- Холодний, Г. (1928). До організації термінологічної справи на Україні. *Вісник ІУНМ*, 1, 9—20.
- Яната, О. (1917). Негайна справа в розвитку української науки і школи. *Промінь*, 7—8, 26—27.

REFERENCES

- A. V. (1928). [Review of the book *Vesniana flora. Vyznachnyk vesnianykh roslyn. Pidruchnyk dlia laboratorykh zaniat, biolohichnykh ekskursii i dlia samoosvity*, by B. Ihnat'iev]. *Visnyk IUNM*, 1, 96—97 (in Ukrainian).
- Barhudarov, S. G., & Novikova, L. A. (1971). Kakim dolzhen byt' uchebnyi slovar'? *Russkii Iazyk za Rubezhom*, 3, 46—50 (in Russian).
- Betsenko, T. (2002). Novyi skarb u sviti slovnykovoho tsarstva [Review of the book *Ukrains'ka mova: Korotkyi tlumachnyi slovnyk lnhvistychnykh terminiv*, by S. Iermolenko, S. Bybyk, & O. Todor]. *Dyvoslovo*, 12, 64 (in Ukrainian).
- Denisov, M. P., & Skopina, N. A. (1978). Uchebnaia leksikografiia i metodika. Stat'ia vtoraia. Zhanry orientirovannykh opisaniu iazyka. Lingvodidakticheskie i lingvometodicheskie grammatiki i slovari. *Russkii Iazyk za Rubezhom*, 2, 65—70 (in Russian).
- Diubua, Zh., & Diubua, K. (1977). *Pedagogicheskaiia rech' slovaria. Aktual'nye problemy leksikografii*. (S. Ia. Ermolenko, Trans.). Moscow: Russkii iazyk. (Original work published 1971) (in Russian).
- Dubichinskii, V. V. (2018). Lingvisticheskii i lingvodidakticheskii aspekty uchebnoi leksikografii. *Vykladannia Mov u Vyshchykh Navchal'nykh Zakladakh Osvity na Suchasnomu Etapi. Mizh-predmetni Zv'iazky. Naukovi Doslidzhennia. Dosvid. Poshuky*, 32, 25—35 (in Russian).
- Favors'kyi, V. V. (1932). *Slovnyk fizychnoi terminolohii (Proiekt)*. Kharkiv: URE (in Ukrainian).
- Filippova, N. M. (2020). Ukrain's'komovna prykladna terminohrafiia. *Zapysky z Ukrain's'koho Movo-znavstva*, 27, 50—57 (in Ukrainian).
- Hramatychna terminolohiia i pravopys, ukhvaleni Komisiieiu movy pry Ukrain's'komu t-vi shkil'noi osvity v Kyievi*. (1917). Kyiv: Drukarnia Ukrain's'koї Tsentral'noi Rady (in Ukrainian).
- Hrankina, T. M. (2010). *Slovnyk shkil'noi terminolohii. Khimiia*. Kharkiv: Torsinh plus (in Ukrainian).
- Ianata, O. (1917). Nehaina sprava v rozvytku ukrain's'koї nauky i shkoly. *Promin'*, 7—8, 26—27 (in Ukrainian).
- Kalynovych, F. (1928). [Review of the book *Praktychnyi rosiis'ko-ukrains'kyi slovnyk matematychnoi terminolohii dlia uchniv trudshkil, profshkil ta studentiv*, by O. Didenko]. *Visnyk IUNM*, 1, 91—94 (in Ukrainian).

- Kalynovych, F. (1930). [Review of the book *Rosiisko-Ukrains'kyi slovnychok matematychnoi terminologii ta frazeologii. Algebra*]. *Visnyk IUNM*, 2, 64—65 (in Ukrainian).
- Kholodnyi, H. (1928). Do orhanizatsii terminolohichnoi spravy na Ukraïni. *Visnyk IUNM*, 1, 9—20 (in Ukrainian).
- Komova, M. (2008). Klyasifikatsiia terminolohichnykh slovnykiv. *Visnyk Natsional'noho Universytetu "Lvivs'ka Politehnika"*. *Problemy Ukrains'koi Terminologii*, 620, 144—147 (in Ukrainian).
- Kosmeda, T. A., Karpenko, N. A., Osipova, T. F., Salionovych, L. M., & Khaliman, O. V. (2014). *Henderna linhvistyka v Ukraïni: Istoriia, teoretychni zasady, dyskursyvna praktyka*. Kharkiv: Skovoroda KhNPU; Drogobych: Kolo (in Ukrainian).
- Kurylo, O. (2005). Uvahy do suchasnoi ukrains'koi literaturnoi movy: Vstupne slovo. In L. Masenko, V. Kubaichuk, & O. Dems'ka-Kul'chyts'ka (Eds.), *Ukrains'ka mova u 20 storichchi: Istoriia linhvotsydu. Dokumenty i materialy*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
- Musiiiov's'ka, O. (2005). Osnovni pryntsyipy ukladannia navchal'nykh terminolohichnykh slovnykiv. *Visnyk Natsional'noho Universytetu "Lvivs'ka Politehnika"*. *Problemy Ukrains'koi Terminologii*, 538, 21—25 (in Ukrainian).
- Mykhal'chuk, O. (2008). [Review of the book *Mala filolohichna entsyklopediia*, by O. I. Skopnenko & T. V. Tsymbaliuk, Eds.]. *Movoznavstvo*, 4—5, 137—138 (in Ukrainian).
- Nikitina, F. (1995). [Review of the book *Rosiis'ko-Ukrains'kyi slovnyk naukovoï terminologii (Suspil'ni nauky)*]. *Dyvoslovo*, 5—6, 62 (in Ukrainian).
- Onufriienko, H. (2016). Haluzeva terminohrafiia iak rehuliator naukovoï komunikatsii. In *Naukova terminolohiia novoho stolittia: Teoretychni i prykladni vymiry. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, September 15—16* (pp. 165—169). Rivne: NUVHP (in Ukrainian).
- Panochini, S. (1930). [Review of the book *Nazovy zhiviol Bielaruskaia Naukovaia Terminolohiia*]. *Visnyk IUNM*, 2, 65—67 (in Ukrainian).
- Perebyinis, V. I. (2004). Teoriia i praktyka ukladannia navchal'nykh slovnykiv. *Visnyk Zhytomyr'skoho Derzhavnoho Universytetu Imeni I. Franka*, 17, 73—75 (in Ukrainian).
- Petrova, T. O. (2020). Perspektyvy ukrains'koi terminohrafichnoi krytyky. *Linhvistychni Doslidzhennia*, 54(1), 229—242. <https://doi.org/10.34142/23127546>. 2020.53.19 (in Ukrainian).
- Petrova, T. O. (2021). Terminohrafichni tradytsii i novatorstvo v ukrains'kii terminolohichnii leksykohrafiï. *Linhvistychni Doslidzhennia*, 53, 209—221. <https://doi.org/10.34142/23127546.2020.53.19> (in Ukrainian).
- Poliuha, L. (2000). Problemy ukrains'koi leksykohrafiï v osvitiian'skomu protsesi. In *Ukrains'ka mova v osviti* (pp. 141—153). Ivano-Frankivsk. http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Work/TK_poluha_2000_01.htm (in Ukrainian).
- Poluektova, A. Iu. (2012). Teoretychni zasady ukladannia navchal'noho slovnyka-minimumu linhvistychnoi terminolohii. *Naukovi Pratsi Chornomors'koho Derzhavnoho Universytetu Imeni Petra Mohyly. Filolohiia. Movoznavstvo*, 195(183), 76—80 (in Ukrainian).
- Symonenko, L. O. (2012). Ukrains'ka terminohrafiia: Stan i perspektyvy. *Movoznavstvo*, 4, 28—35 (in Ukrainian).
- Symonenko, L. O. (2013). Ukrains'ka terminohrafiia v dydaktytsi. *Naukovi Zapysky Nizhyn'skoho Derzhavnoho Universytetu Imeni Mykoly Hoholia. Filolohichni Nauky*, 1, 24—28 (in Ukrainian).
- Zakhliupana, N., & Kochan, I. (2000). Slovnyk metodyky vykladannia ukrains'koi movy. *Visnyk Derzhavnoho Universytetu "Lvivs'ka Politehnika"*. *Problemy Ukrains'koi Terminologii*, 402, 285—288. Lviv (in Ukrainian).

Статтю отримано 06.07.2021

Tetiana Petrova, Candidate of Sciences in Philology,
Associate Professor in the Department of Linguistic Disciplines,
V. Dokuchaiev Kharkiv National Agrarian University
Kharkiv region, Kharkiv district, p/o “Dokuchaievs’ke—2”, 62483, Ukraine
E-mail: t.petrova.science@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9534-9891>

UKRAINIAN EDUCATIONAL (SCHOOL AND VOCATIONAL) TERMINOGRAPHY: A RETROSPECTIVE AND PROSPECTIVE

This article focuses on the achievements and prospects of the Ukrainian educational terminography, in particular school and vocational branches and on their criticism. The 1920s and 1930s, 1990s, and early 21st century as most productive period for educational terminography development, and school terminography gained more scope and significant achievements, in comparison to professional and technical terminography.

The author assumes that the recognition of the Ukrainian educational terminography could become a powerful tool of the Ukrainian patriotic education and bring the generalized understanding of the methodology of high-quality terminological dictionary compiling in accordance with the current level of education and science and user needs. Its recognition will benefit the developing a universal model of educational terminology dictionary and creating a bibliographic index of educational terminographic sources.

The educational terminographic criticism prospects provide the following: 1) its recognition as an individual field of the Ukrainian terminographic criticism; 2) stimulating the development of the school, vocational, and university terminographic criticism; 3) developing a unified algorithm for analyzing an educational terminological dictionary; 4) creating a periodical to collect critical publications on educational dictionaries; 5) ordering the bibliographic indexing of reviews on the reference sources analyzed.

Keywords: *educational terminography, educational terminographic criticism, terminological dictionary, review*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.076>

УДК 811.161.2'246.2

М. О. ГОНТАР, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу культури мови, стилістики та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: hontar.m@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1768-2805>

ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНІ

У статті досліджено мовну ситуацію у сфері електронної торгівлі в Україні на сучасному етапі, проаналізовано норми законодавства, які регулюють застосування мов у цій галузі, вивчено співвідношення української та російської мов на сайтах інтернет-магазинів. Зроблено висновок про динаміку мовної ситуації внаслідок чинності норм мовного закону 2019 р.: від майже повної відсутності інтернет-магазинів українською мовою до значного представлення в них державної мови.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна ситуація, двомовність, українська мова, російська мова, електронна торгівля.

Функціонування української мови в суспільному житті України є надзвичайно важливим з огляду на її ключову роль у процесах державотворення, збереження самобутності та єдності українського народу. Тож актуальними є дослідження вживання державної мови в різних царинах діяльності українського суспільства.

Однією з таких ділянок є сфера електронної торгівлі, яка виникла внаслідок застосування сучасних інформаційних технологій в економічній діяльності. Термін «електронна торгівля» кваліфікуємо як «господарську діяльність у сфері електронної купівлі-продажу, реалізації товарів, робіт і послуг дистанційним способом споживачу через вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно-комунікаційних технологій і систем» (Плескач та ін., 2018).

Питання застосування української мови в галузі електронної торгівлі тісно пов'язане із проблемою побутування її в інтернет-просторі, адже

інтернет стає частиною життя все більшої кількості людей: на початку 2021 р. кількість користувачів інтернету в Україні становила майже 30 млн, тобто приблизно 67% населення країни (За рік, 2021). Водночас стрімко зростають обсяги електронної торгівлі у всьому світі та в Україні¹, галузь активно розвивається. На початку 2020 р. в країні функціонує понад 8 тис. магазинів інтернет-торгівлі (Лакіза & Бала, 2020). Згідно з моніторингом Співки споживачів України, здійсненим у липні 2020 р., «19% споживачів постійно купують онлайн, 78% споживачів час від часу купують онлайн» (Співка споживачів України, 2020). За інформацією компанії CBR (Consumer Business Research), що займається маркетинговими дослідженнями, «майже 33% дорослого населення регулярно здійснює покупки в інтернеті. Ця аудиторія зростає поступово, але важливо відзначити, що мова йде саме про регулярні покупки в інтернеті. Практично всі інтернет-користувачі вже мали досвід хоч якихось покупок в інтернеті» (Петрова, 2021).

У зв'язку з активним поступом галузі електронної торгівлі, зростанням кількості інтернет-магазинів, залученням величезної кількості українців до процесів купівлі-продажу товарів та послуг через інтернет, постає проблема мовного забезпечення цих процесів, зокрема й те, якою мовою має надаватися інформація українським споживачам. Актуальності набувають дослідження мовної ситуації сфери електронної торгівлі, особливо співвідношення української та російської мов на сайтах інтернет-магазинів.

Застосування української мови у сфері електронної торгівлі є частиною загальнішої проблеми — представлення державної мови в мережі «Інтернет». Ця проблема привертає увагу багатьох дослідників. А. Недашківська у своїй розвідці ставить за мету відповісти на питання, яка мова є мовою кіберпростору України, як саме вона показує нам мовну ситуацію в Україні загалом. Дослідниця розглядає таку мовну ситуацію через призму теорії мовних контактів (Nedashkivska, 2010). Вивченням застосування української мови в інтернеті також займаються Л. Белей (Белей, 2016) та С. Свідлов (Свідлов, 2018; Свідлов, 2015; Свідлов, 2016), які роблять окремі спостереження щодо вживання мов у сфері електронної торгівлі. Ю. Макарець аналізує функціонування української мови в електронних ЗМІ, проте побіжно порушує й питання української мови на сайтах українських інтернет-магазинів (Макарець, 2018). Усі згадані дослідники вказують на домінування російської мови над українською у всесвітній мережі.

Мовна ситуація в електронній торгівлі тісно пов'язана з мовною ситуацією у сфері торгівлі й послуг. Дослідження мовної ситуації в цій ділянці, а також мовної політики, що вплинула на її формування, здійснено в працях М. Гонтар (Гонтар, 2021; Гонтар, 2019).

¹ Обсяги електронної торгівлі в Україні порівняно невеликі (займає не більше 4% загального ринку роздрібною торгівлі), проте фахівці прогнозують перспективи для її розвитку протягом 2021—2024 рр. на рівні 14% на рік (Маркевич, 2021).

У той час як дослідження інтернет-простору України та використання української мови у сфері торгівлі й послуг загалом вже має певні напрацювання, особливості мовної ситуації в царині електронної торгівлі в нашій державі досі майже невивчені.

У розвідці ставимо за мету дослідити динаміку мовної ситуації у сфері електронної торгівлі України на сучасному етапі, зокрема проаналізувати законодавче регулювання порядку застосування мов у галузі електронної торгівлі, вивчити вживання української та російської мов на сайтах інтернет-магазинів на двох часових зрізах: у 2018 — I пол. 2019 та 2021 рр., з'ясувати, як впливають на мовну ситуацію норми Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.).

Дослідження розпочате у 2018 р. і триває до сьогодні. Матеріал отримано внаслідок аналізу сайтів українських інтернет-магазинів. Вибірки сайтів сформовані та вперше проаналізовані у 2018 — I пол. 2019 р., ці самі групи повторно вивчені у 2021 р. Досліджено найпопулярніші та найвідвідуваніші онлайн-магазини, а також інтернет-магазини різних груп товарів, зокрема товарів українських виробників одягу й аксесуарів, інтернет-крамниці вишиванок, магазини музичних інструментів та студійного обладнання, інтернет-магазини товарів для дітей. Під час аналізу фіксували такі дані: яка мовна версія є основною та завантажується за замовчуванням під час переходу на сайт, його версії іншими мовами, обсяг інформації різними мовами, особливо українською, якість текстів, написаних державною мовою, а також місце розташування головного офісу чи складів інтернет-магазину для відстеження зв'язку цього показника із мовою його сайту.

Поєднуючи аналіз найвідвідуваніших онлайн-магазинів із дослідженням груп інтернет-магазинів, що мають власну цільову аудиторію споживачів, ми намагалися через вивчення конкретних ситуацій отримати загальну картину мовної ситуації у сфері електронної торгівлі. Зіставляючи дані 2018 — I пол. 2019 р. щодо окремих груп магазинів із даними, отриманими на початку 2021 р., мали на меті простежити динаміку застосування української мови в цій царині до ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.) та після його ухвалення.

Упродовж тривалого часу держава ніяк не регулювала порядок вживання мов у галузі електронної торгівлі. Унаслідок цього комунікативно сильніша російська мова, яка вже переважала в інтернет-просторі України, почала домінувати над законодавчо незахищеною українською мовою і в галузі електронної торгівлі.

Сама сфера електронної торгівлі також не мала спеціального закону, а регламентувалася лише документами загального характеру. У 2015 р. був ухвалений Закон України «Про електронну комерцію», призначення якого — регулювати правові аспекти електронної торгівлі в державі. У першій його редакції від 03.09.2015 р. не зазначено вказівку щодо мови інформування споживачів. Лише після ухвалення мовного закону 2019 р. до Закону «Про електронну комерцію» внесено доповнення, зокрема до

ст. 7: «Продавець (виконавець, постачальник) товарів, робіт, послуг в електронній комерції... зобов'язаний забезпечити прямий, простий, стабільний доступ інших учасників відносин у сфері електронної комерції до такої інформації: місцезнаходження юридичної особи або місце реєстрації та місце фактичного проживання фізичної особи-підприємця; адреса електронної пошти та/або адреса інтернет-магазину... Порядок застосування державної та інших мов у електронній комерції визначається Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»» (Про електронну комерцію, 2015). У ст. 8 Закону «Про електронну комерцію» зазначено, що «покупець (замовник, споживач) товарів, робіт, послуг у сфері електронної комерції за обсягом своїх прав та обов'язків прирівнюється до споживача ... відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів»» (там само). Згідно зі ст. 11, «електронний договір, крім визначених Цивільним кодексом України істотних умов для відповідного виду договору, може містити інформацію про... можливість вибору мови, що використовується під час укладення та виконання договору; ...пропозиція укласти електронний договір (оферта), текст електронного договору, електронні повідомлення укладаються державною мовою. За бажанням покупця електронний договір може укладатися іншою мовою за згодою сторін» (там само).

Регулювати застосування мов у сфері електронної торгівлі призначені норми Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», розміщені у ст. 27 «Державна мова у сфері користувацьких інтерфейсів комп'ютерних програм та вебсайтів» та ст. 30 «Державна мова у сфері обслуговування споживачів» (Про забезпечення, 2019).

Частина 6 ст. 27 містить такі вимоги: «*інтернет-представництва* (в т. ч. вебсайти, вебсторінки в соціальних мережах)... суб'єктів господарювання, що реалізують товари і послуги в Україні та зареєстровані в Україні, виконуються *державною мовою*. Паралельно з версією інтернет-представництв, виконаних державною мовою, можуть існувати версії іншими мовами. Версія інтернет-представництва державною мовою повинна мати не менше за обсягом та змістом інформації, ніж іншомовні версії, та завантажуватись за замовчуванням для користувачів в Україні. Для іноземних суб'єктів господарювання, що реалізують товари і послуги в Україні та мають в Україні дочірні підприємства, філії, представництва, версія вебсайту державною мовою повинна містити достатню за обсягом та змістом інформацію для зрозумілої навігації та розкриття мети діяльності власника такого інтернет-представництва. *Версія такого вебсайту державною мовою для користувачів в Україні повинна завантажуватись за замовчуванням*» (там само). Зазначені норми починають діяти через 3 роки з дати ухвалення закону — 16 липня 2022 р.

Водночас ч. 7 ст. 27 передбачає, що «*мобільні застосунки*... суб'єктів господарювання, що реалізують товари і послуги в Україні, повинні мати версію користувацького інтерфейсу *державною мовою*» (там само). Ця норма є чинною з 16 липня 2019 р.

Також сфери електронної торгівлі стосуються норми ст. 30 «Державна мова у сфері обслуговування споживачів»: «1. *Мовою обслуговування споживачів в Україні є державна мова.* 2. Підприємства, установи та організації всіх форм власності, фізичні особи — підприємці, інші суб'єкти господарювання, що обслуговують споживачів., *здійснюють обслуговування та надають інформацію про товари (послуги), у тому числі через інтернет-магазини та інтернет-каталоги, державною мовою.* Інформація державною мовою може дублюватися іншими мовами. 3. На прохання клієнта його персональне обслуговування може здійснюватися також іншою мовою, прийнятною для сторін. 4. Суб'єкт електронної комерції, зареєстрований в Україні, під час своєї діяльності та в разі поширення комерційного електронного повідомлення зобов'язаний забезпечити надання всієї інформації, визначеної Законом України «Про електронну комерцію», в тому числі щодо предмета електронного договору, *державною мовою»* (там само). Норми, викладені у вказаній статті, набирають чинності через 18 місяців із дати ухвалення закону, тобто з 16 січня 2021 р. ця норма вже є чинна.

За порушення мовного законодавства передбачено адміністративну відповідальність, штрафні санкції почнуть застосовувати з 16 липня 2022 р. Контроль за виконанням норм закону покладено на Уповноваженого із захисту державної мови та його Секретаріат. Уповноважений реагує на звернення громадян щодо порушень мовного законодавства у сфері електронної торгівлі.

Ми проаналізували 10 найкращих українських інтернет-магазинів², у 2018 р. 9 із них мали українськомовну версію (один сайт — з інформацією лише українською мовою (pandora.ua), 7 — двомовні з російською та українською мовами на сайті (intertop.ua, eva.ua, bi.ua, yakaboo.ua, mebelok.com, spotrmarket.ua, comfy.ua), один інтернет-магазин мав додатково англomовну версію (karabas.com). Водночас один інтернет-магазин мав сайт лише російською мовою (avtozvuk.ua), сьогодні також є версія українською мовою. Отже, усі 10 проаналізованих інтернет-магазинів у 2021 р. використовують версію державною мовою, проте не завжди ця версія містить усю потрібну інформацію.

Досліджено 30 найпопулярніших українських інтернет-магазинів (список укладено за матеріалами вебстудії «My master»)³ у 2019 та 2021 рр. Станом на 2019 р. усі вони мали версії російською мовою, у 22 із них була додатково українськомовна версія (rozetka.com.ua, allo.ua, citrus.ua, fox-trot.com.ua, eldorado.ua, moyo.ua, makeup.com.ua, leboutique.com, comfy.ua, 27.ua, kasta.ua, intertop.ua, privatmarket.ua, exist.ua, parfums.ua, stylus.ua,

² Ці інтернет-магазини стали переможцями кожен у своїй категорії в номінації «Найкращий Інтернет-магазин» Всеукраїнського конкурсу Інтернет-проектів E-Awards 2018. <https://www.e-awards.com.ua/news>

³ ТОП 10 кращих інтернет магазинів України 2018–2019 рр. <https://my-master.net.ua/ua/top-10-krashhih-internet-magaziniv-ukrayini-2018-2019-roku/> До аналізу ми залучили всі 30 інтернет-магазинів, з-поміж яких фахівці вебстудії обрали 10 найкращих.

brain.com.ua, zolotoyvek.ua, sofino.ua, bodo.ua, watsons.ua, nl.ua), водночас 8 інтернет-магазинів розміщували на своєму сайті інформацію лише російською мовою (lamoda.com, mobilluck.com.ua, f.ua, dok.dbroker.com.ua, bonprix.ua, answeaг.ua, ranama.ua, letu.ua). Отже, серед найпопулярніших інтернет-магазинів у 2019 р. переважали двомовні, але були сайти без української мови.

На початку 2021 р. мовне представлення цих магазинів дещо змінилося. Частина з них, що у 2019 р. мали сайт лише російською мовою, додала версію українською мовою, серед них lamoda.com, f.ua, dok.dbroker.com.ua, answeaг.ua, ranama.ua. І лише 3 магазини з цієї групи поки що не мають версії державною мовою (letu.ua, bonprix.ua, mobilluck.com.ua). Проте стартовою версією майже всіх двомовних сайтів є російськомовна, тобто саме вона завантажується автоматично під час переходу на сайт, а щоб потрапити на українськомовну версію, потрібно знайти кнопку зміни мови сайту. За запитами в пошуковій системі «Гугл» подається саме сайт російською мовою. Інтернет-магазини не поспішають змінювати стартову версію сайту на українськомовну, адже в середовищі фахівців із просування сайтів побутує думка про високу ймовірність того, що зміна початкової версії сайту негативно вплине на показники його відвідуваності. Відвідуваність сайту є основним показником для оцінки популярності ресурсу, тож цілком зрозумілі побоювання власників інтернет-магазинів, адже відвідуваність впливає і на рівень продажів. Інша частина фахівців наголошує на перевагах існування також і українськомовної версії: нижчий рівень конкуренції серед аналогічних магазинів, адже поки що російськомовних магазинів значно більше, ніж українськомовних (Златьєва, 2016, с. 6).

Варто з'ясувати, чи виявлені особливості мовного представлення найвідвідуваніших інтернет-магазинів є універсальними для всієї сфери електронної торгівлі, чи, можливо, різні групи інтернет-магазинів мають власну специфіку.

Насамперед ми звернули увагу на онлайн-платформу «Всі. Свої»⁴. Під гаслом «Made in Ukraine» («Зроблено в Україні») вона об'єднує молодих українських виробників одягу, взуття та аксесуарів і дає змогу придбати їхні товари українським споживачам у себе на сайті. Сам інтернет-магазин «Всі. Свої» послуговується лише версією українською, але цікаво також простежити, яку мову чи мови обирають виробники для представлення своєї продукції на власних сайтах. Результати аналізу у 2018 р. такі: із 67 виробників, які мають власний інтернет-магазин, найбільшу групу становили інтернет-магазини з єдиною російською мовою сайту — 30 магазинів; інформація лише українською мовою подана на 10 сайтах; обома мовами — українською та російською — можна читати 7 сайтів, українською та англійською — 6, російською і англійською — 2. Версії трьома мовами (крім української та російської, ще й англійською) мали 12 інтернет-магазинів. Загалом українська мова була зафіксована на сайтах

⁴ Вебсайт інтернет-магазину «Всі. Свої». <https://vsvoi.ua/>

35 продавців, водночас російська — на 51 сайті. Версії державною мовою не мали 32 магазини. Отже, майже половина з проаналізованих українських виробників вважала саме російську мову найуніверсальнішим засобом свого представлення і взагалі не мала версії державною мовою⁵.

Як бачимо, мовний репертуар інтернет-магазинів українських виробників досить строкатий: засвідчено різні варіанти одномовності й двомовності сайтів, зафіксовано приклади тримовних інтернет-магазинів, наявність яких показує прагнення молодих виробників сформуванати якомога ширше коло партнерів і споживачів не лише в Україні, але й далеко за її межами. Хоч англійська версія іноді є досить умовною, оскільки лише незначна частина інформації на сайті може бути перекладена англійською мовою.

Водночас українська мова інтернет-магазину часто свідчить не лише про орієнтацію на українського споживача, а є способом, у який засновник бренду показує свою активну громадянську позицію. Так керівник компанії «iLand», яка займається продажами та обслуговуванням техніки «Apple» в Україні, Юрій Власюк з 2016 р. почав вести свій бізнес лише українською: «я ще з 2014 весь час вивчав новини й мене вражало, що Росія виправдовує війну тим, що рятує тут російськомовних. Я не хотів, щоби мене чи мій бізнес прийшли «рятувати», тож вирішив зробити лише українську версію магазину.. Була ідея: показати, що україномовна компанія в Києві може існувати і що перехід на українську не обов'язково означає, що всі бізнес-показники впадуть, адже інтегральний показник не постраждав» (iLand, 2018).

Цілком слушно українську мову вважають найдоречнішим засобом представлення певних категорій товарів, зокрема українського традиційного одягу й прикрас, футболки чи светрів із патріотичними написами та національною символікою. Наприклад, лише державною мовою інформують споживачів інтернет-магазини «Barricade» (переклад — барикада) та «Sirko». На сайті останнього пояснено, що «Sirko — це незалежний український бренд одягу, створений в 2015 р. Нашою метою є поєднання вуличного стилю з традиційними українськими цінностями, а саме прагненням до свободи і волі. No place for slaves!»⁶ [Радам тут не місце! — переклад М. Г.]. Яскравим прикладом демонстрування національної позиції слугує бренд «Зерно», який виготовляє свої моделі за зразками традиційного українського одягу з використанням фольклорних мотивів. Інтернет-магазин «Зерно» функціонує українською мовою, а серед моделей і такі, що представляють цікавий проект «Дякую за мову!», призначений перенести історичний досвід української еліти в практики сучасності: «Нашою метою є наповнити масову культуру якісним українським кон-

⁵ Аналіз здійснено в жовтні 2018 р. Отримати аналогічну інформацію у 2021 р. не вдалося через значні зміни у списку сайтів: окремі інтернет-магазини на сьогодні — неактивні, натомість з'явилися нові виробники з власними сайтами.

⁶ Вебсайт інтернет-магазину «Sirko». <http://sirko.com.ua/about/>

тентом. Через візуальні образи на такому демократичному виробі, як футболка, творити нову урбаністичну культуру і генерувати образ України інтелігентної, освіченої і заможної. Портрети людей, що зробили неоціненно багато для збереження української культури в кінці 19-го та на початку 20-го століть та їх висловлювання, що актуальні на сьогодні, будуть спонукати людей до дій та мислення, що ми горді бути українцями! Адже мова і національний одяг — це важливі та дієві чинники, що визначають націю!»⁷. На цих прикладах чітко простежуємо зв'язок між концепцією бренду, його проукраїнською спрямованістю та українською мовою сайту.

Згадану тенденцію підтверджує група інтернет-магазинів вишиванок⁸. Українська мова є на більшості проаналізованих сайтів (82 із загальної кількості 93, з них єдину українськомовну версію мають 38 магазинів). Виробники та продавці вишиванок підкреслюють зв'язок цього виду національного одягу з корінням та традиціями українського народу, його історією та національною ідентичністю, наприклад, бренд «Etnodim» висловлює ідею своєї діяльності так: «Ми вважаємо, що етнічний одяг потрібно розвивати. Це один з важливих елементів української ідентифікації. Створюючи вишиванки, кожен з нас не просто виробляє продукт, а творить українську історію»⁹. Більшість творців та продавців вишиванок усвідомлює, що представляти національний одяг найдоречніше мовою народу, якому належить цей одяг.

Виразна кореляція мови сайтів із територіальним розташуванням майстерні чи фабрики, товар якої продає магазин: більшість інтернет-магазинів, де є лише українська мова, розташовані на Заході України. Загалом 54 з 93 магазинів представляють західний регіон (Львів, Коломия, Луцьк, Івано-Франківськ, Тернопіль), дещо менше їх у Києві та області, поодинокі інтернет-магазини в Полтавській, Сумській обл., Харкові та Запоріжжі.

Продавці вишиванок прагнуть розширити коло своїх споживачів, тому значна частина магазинів має версії іншими мовами, переважно російськомовну — 23 магазини, проте, на відміну від інших груп інтернет-магазинів, версія українською мовою на них здебільшого є стартовою з якісним наповненням інформацією. 1 магазин, крім українськомовної версії, має англomовну; 16 інтернет-магазинів вишиванок дають можливість покупцям обирати товар трьома мовами: українською, російською та англійською. Лише 11 інтернет-магазинів вишиванок — російською мовою, 9 із них розташовані на платформі Prom.ua, яка на час аналізу дала змогу «обрати лише одну мову для організації свого сайту — або російську, або українську. Далі все залежить від національної переконаності

⁷ Вебсайт інтернет-магазину «Зерно». <https://www.zerno.fashion/product/dyakuju-za-movu-5/>

⁸ Аналіз здійснено в 2019 р. Інтернет-магазини цієї групи дібрано методом суцільної вибірки через пошукову систему «Гугл» за запитом «інтернет-магазин вишиванок», «інтернет-магазин вишиванок».

⁹ Вебсайт інтернет-магазину «Etnodim». <https://etnodim.com.ua/>

підприємця» (Мейша, 2018)¹⁰. Неможливість підтримувати дві окремі версії сайту призводить до того, що частина інтернет-магазинів із цієї платформи (5 магазинів), мають на своїх сторінках суміш двох мов, наприклад: *Вишиванки для дівчинки / вышиванки для девочки*, а поряд назва іншої групи товарів російською *Украшения: браслеты, бусы, герданы*, а наступна українською *Крайки та чільце*¹¹. Це є наочним прикладом білінгвізму, що функціонує в українському суспільстві.

Зовсім іншу тенденцію демонструють інтернет-магазини, створені для продажу звичайних споживчих товарів, а не для представлення через товар національної ідеї.

Серед інтернет-магазинів музичних інструментів та студійного обладнання станом на 2018 р. із 90 магазинів¹² на 24 була українська мова, тобто версія сайту державною мовою — лише у 25% магазинів цієї групи (6 інтернет-магазинів інформували покупців лише українською), 17 магазинів — двомовні (19%), більшість із них мала головну версію російською. Один сайт — тримовний. Найбільша група інтернет-магазинів — 67 магазинів (74%) мали лише російську мову сайту. У червні 2021 р. повторний аналіз останньої групи виявив, що 17 магазинів додали також версію українською мовою. Проте на більшості сайтів вона є радше формальною, адже в українськомовній версії подано лише незначну кількість інформації, переважно назви категорій товарів чи елементи меню, а все решта, зокрема опис товарів, подано російською.

Цікаво простежити територіальне розташування магазинів і мову їхнього сайту. 15 інтернет-магазинів із Заходу України, серед них у 2018 р. 3 — лише українською, 6 — лише російською і 6 — двомовні: 3 зі стартовою версією українською і 3 — з російською. Тобто навіть у регіоні, де українською мовою послуговується більшість населення, кількісно переважали сайти з російськомовною версією. У 2021 р. із 6 сайтів, що мали лише російськомовну версію, один сайт неактивний, а 4 додали версію українською. Хоч, безперечно, там ситуація значно краща, ніж в Києві та області, де у 2018 р. із 46 магазинів у 37 був лише російськомовний сайт, у 2021 р. із цих 37 інтернет-магазинів 9 зараз мають і версію українською.

Подібну тенденцію з домінуванням російської мови має і група онлайн-магазинів дитячих товарів¹³. Аналіз 130 сайтів¹⁴ цієї групи інтернет-магазинів у 2018 р. виявив суттєве переважання російської мови:

¹⁰ Спостереження стосується 2018 р., у 2021 р. платформа Prom.ua підтримує дві мовні версії: українською та російською мовами.

¹¹ Вебсайт інтернет-магазину «Соколята». <https://sokolyata.com.ua/p636051053-vishitij-kostyum-borschivska.html>

¹² Інтернет-магазини цієї групи добиралися методом суцільної вибірки за результатами пошуку в системі «Гугл».

¹³ Аналіз був проведений у 2018 р.

¹⁴ Вибірка сформована як результат пошуку в системі «Гугл» за запитом українською мовою «інтернет-магазин дитячих товарів» та російською «интернет-магазин детских товаров».

80 інтернет-магазинів мали лише російськомовну версію, а це майже 2/3 від загальної кількості; 15 містили інформацію лише державною мовою; 34 інтернет-магазини мали одночасно українську й російську версії сайту; 1 сайт — тримовний (крім української та російської, є ще англomовна версія). У 2021 р. із цих 80 магазинів, що інформували покупців лише російською, 23 магазини додали версію українською, 20 магазинів сьогодні неактивні, а 37 інтернет-магазинів так і залишаються з російськомовним сайтом.

Кореляція мови інтернет-магазинів цієї групи з територіальним розташуванням їхніх офісів чи складів у 2018 р. така: наявність сайту лише державною мовою характерна для значної частини інтернет-магазинів Західної України; лише російську версію мали онлайнві магазини Сходу, Півдня, Півночі (зокрема в м. Києві), Центральної України; двомовними були частина інтернет-магазинів Києва й Західної України. У 2021 р. серед магазинів, що додали українську версію, — магазини майже з усіх регіонів України (тут є магазини також із Вінниці, Києва, Харкова). Проте російськомовними і надалі є більшість онлайнвих магазинів передусім Одеси, Чернігова, Дніпра, Запоріжжя, окремі магазини Києва й Харкова.

Отже, на сайтах інтернет-магазинів у 2018 р. переважала російська мова, виняток становили магазини, пов'язані з національною символікою. Подібну тенденцію спостерегла А. Недашківська на матеріалі кіберпростору України: українська мова має символічну роль, вона пов'язана з українськими традиціями, вона, так би мовити, «маркована», натомість російська мова немаркована, загальноживана, мова реальної комунікації в мережі (Nedashkivska, 2010).

Аналіз мовного представлення українських інтернет-магазинів демонструє, що серед них можемо виділити такі групи:

— інтернет-магазини лише з російською версією (здебільшого здійснюють продажі на Півдні та Сході України, а також в столиці);

— сайти інтернет-крамниць з єдиною версією українською мовою (їх значно менше, ніж сайтів з російською мовою, і знаходяться вони на Заході України);

— сайти з двома версіями: російською та українською (сюди належать найпопулярніші магазини, серед них переважають сайти зі стартовою російською, здебільшого це магазини на Заході та в Центрі України);

— інтернет-магазини з двома мовами: українською та англійською;

— сайти з російською та англійською мовами подання інформації;

— тримовні інтернет-магазини мають російську, українську й англійську версії.

Останні три групи представлені невеликою кількістю онлайнвих магазинів.

Узагальнюючи результати аналізу, можемо схарактеризувати мовну ситуацію у сфері інтернет-торгівлі у 2018–2019 рр. (у період перед ухваленням мовного закону) як двомовну із суттєвим переважанням російської мови над українською.

Подібні спостереження знаходимо також в інших дослідженнях. Громадський активіст С. Свідлов у моніторингу «Українська мова в інтернеті» 2018 р., наводить інформацію щодо каталогу українських виробників «Зроблено в Україні»: за їхніми даними українська мова присутня тільки на 38,5% сайтів українських виробників. У 2015 р. ця частка становила 32,5%. На підставі цього автор моніторингу робить висновок, що «без державного примусу, за 3 роки, частка сайтів з українською спромоглася збільшитися тільки на 6%» (Свідлов, 2018), отже, потрібна законодавча допомога з боку держави.

Висновок про домінування російської мови в галузі інтернет-торгівлі дає змогу зробити дослідження Ю. Макарець: «на початок 2018 року з-поміж 55 провідних інтернет-магазинів, послугами яких користуються українці, жоден не підтримує тільки україномовну версію, натомість понад 63% доступні тільки російською, решта двомовні» (Макарець, 2018, с. 39). Дослідниця вказує на те, що «мовне представлення інтернет-магазинів — важливий показник використання мови в бізнес-сфері, її економічної вартості, а також ілюстрація того, що мова справді є дієвим «маркетинговим гачком», вона стає вагомим чинником вибору вебсайту, на якому замовляти продукт» (там само).

Проте зіставлення даних 2018–2019 рр. із даними 2021 р. (Табл.) демонструє тенденцію до ширшого застосування державної мови в цій сфері, про що свідчить поява значної кількості магазинів українською мовою.

Важливе значення для зростання їхньої кількості мала діяльність мовних активістів, які зверталися до власників сайтів із проханнями додати українськомовну версію, привертати увагу суспільства до порушення права громадян на отримання інформації на сайтах державною мовою. Також величезну роль у цьому відіграло обговорення законопроекту № 5670-д та ухвалення на його основі Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 р., який містить норми, що регулюють вживання мов у сфері електронної торгівлі (Про забезпечення, 2019). Щоправда, процес переходу галузі на державну мову не є надто швидким і безпроблемним.

Уповноважений із захисту державної мови в річному звіті своєї діяльності перераховує основні проблеми, пов'язані з використанням державної мови на інтернет-ресурсах, із якими зіткнувся Уповноважений і Секретаріат: «Відсутність комплексного регулювання функціонування мережі Інтернет та її українського сегменту: майже повністю відсутні норми, які визначають вимоги щодо видів інформації, які в обов'язковому порядку мають розміщуватися на сторінках таких інтернет-представництв (дані про власника вебсайту, вебсторінки у соціальній мережі; суб'єкта господарювання, що здійснює господарську діяльність в Україні з використанням такого вебсайту або вебсторінки), порядок здійснення контролю з боку державних органів за діяльністю в мережі Інтернет, яка пов'язана з реалізацією товарів або послуг, розміщенням реклами чи іншої інформації щодо них тощо. Відсутність на інтернет-ресурсах інформації

про суб'єктів, яким вони належать або які здійснюють свою діяльність з їх використанням. Суб'єкти господарювання, які здійснюють реалізацію товарів і послуг з використанням мережі Інтернет, загалом недостатньою мірою поінформовані та ознайомлені з вимогами Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», які визначають порядок застосування державної мови у мережі Інтернет»: на сайтах відсутня версія українською мовою або обсяг її менший за версію російською мовою» (Кремінь, 2021, с. 131).

Проте позитивну тенденцію вживання української мови бачимо вже сьогодні. Вище ми наводили дані щодо 30 найпопулярніших українських інтернет-магазинів (за матеріалами вебстудії «My master»)¹⁵, 27 з яких, окрім російськомовної, мають й українськомовну версію. Якщо порівняти ці результати з даними 2016 р. сайту retailers.ua: з 24 найвідвідуваніших українських інтернет-магазинів лише 5 мали українську версію (Златьєва, 2016), то помічаємо разючу різницю та активне зростання кількості інтернет-кramниць із можливістю обрати українську мову. Окремі фахівці бачили появу українськомовних версій сайтів як «радше іміджевий крок»

¹⁵ ТОП 10 кращих інтернет-магазинів України 2018–2019 рр. <https://my-master.net.ua/ua/top-10-krashhih-internet-magaziniv-ukrayini-2018-2019-roku/>

Таблиця. Інтернет-магазини різних груп із версіями українською та російською мовами, 2018 — 2019 рр. та 2021 р.

Група магазинів	Кількість інтернет-магазинів з версією сайту українською мовою / загальна кількість магазинів цієї групи		Кількість інтернет-магазинів з версією сайту російською мовою / загальна кількість магазинів цієї групи	
	Рік			
	2018 — 2019	2021	2018 — 2019	2021
10 найкращих інтернет-магазинів	9/10	1/10	9/10	9/10
30 найпопулярніших інтернет-магазинів	22/30	27/30	30/30	30/30
Інтернет-магазини українських виробників	35/67	—	51/67	—
Інтернет-магазини вишиванок	82/93	—	55/93	—
Інтернет-магазини музичних інструментів	24/90	42/84	84/90	77/84
Інтернет-магазини дитячих товарів	49/130	72/110	115/130	92/110

(там само), адже законодавчого примусу до застосування української мови не було. «Українськомовні користувачі дуже чутливі до відсутності рідної мови в інтернет-магазині. Поява українських версій інтернет-магазинів веде до збільшення витрат, але сприяє підвищенню лояльності серед клієнтів і розвитку культури української мови в інтернеті» (там само). Ухвалення мовного закону змінило ставлення фахівців сфери електронної торгівлі до української мови, ключовим питанням фахових публікацій стали особливості переходу сайтів на українську мову з мінімальними втратами показників відвідуваності вебсайтів та обсягу продажів в умовах обов'язкового застосування державної мови.

У липні 2020 р. Спілка споживачів України провела моніторинг дотримання онлайн-магазинами норм чинного законодавства, зокрема вимог мовного закону. Згідно з цим моніторингом, «6 компаній (24%) з ТОП-25 продавців ринку E-commerce ігнорують вимоги Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». А саме Lamoda, Bonprix, ELMIR, DOK.ua, F.ua, Аптека 911» (Спілка споживачів України, 2020). Зауважимо, що на момент написання статті ELMIR, DOK.ua, F.ua, Аптека 911 додали на свій сайт версії державною мовою. На сайті Lamoda під час вибору української мови сайту завантажується інформація, перекладена через автоматизовану систему перекладу. Тобто на сьогодні з 25 найпопулярніших інтернет-магазинів лише один не має інформації українською мовою.

Варто зазначити, що двомовні інтернет-магазини здебільшого мають основну російськомовну версію, а українська версія часто є функціонально неповноцінною, якою незручно або й зовсім неможливо користуватися, адже створена вона із застосуванням автоматизованих систем перекладу тексту з основної російськомовної без подальшого редагування, а тому містить безліч помилок. Неякісні тексти можуть сформувати у споживачів хибне уявлення, що українська мова взагалі не придатна для застосування в інтернеті. Така ситуація демонструє ставлення значної частини власників інтернет-магазинів та розробників сайтів до української мови як до другорядної порівняно з російською. Зрештою, саме таке сприйняття формується і в споживачів. Важливо, щоб сайти були якісними та створеними для реального використання, а не для формального виконання вимог закону, щоб ними користувалися споживачі, а не переходили відразу на звичну російськомовну версію. А це залежить передусім від рівня національної та мовної свідомості українців, як виробників товарів та продавців, так і споживачів. Заходи державної мовної політики, окрім законодавчого регулювання вживання мови в конкретних сферах, мають передбачати й заходи, які сприятимуть вихованню національної та мовної свідомості громадян України. Тоді справедливі кроки держави для зміцнення позицій державної мови в суспільстві, зокрема й у сфері електронної торгівлі, будуть адекватно сприйняті та підтримані громадянами. Адже, як слушно зауважив один з учасників дискусії про доцільність чи недоцільність ведення української версії інтернет-магазину, наявність інформації рідною мовою на сайті — «це просто питання са-

моповаги, самоідентичності для всіх нас, українців (навіть російськомовних); нагода побачити українське слово, український прапор та гімн... — надає усвідомлення свого місця на земній кулі, своєї ідентичності в цьому до жаху космополітизованому світі з байками про старших і молодших братів...» (з дискусії на форумі, 2016 р.).

Отже, застосування мов у галузі електронної торгівлі сьогодні регулюють норми Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 р. (ст. 27 та ст. 30) та Закону України «Про електронну комерцію» 2015 р. (зі змінами, внесеними до нього після ухвалення мовного закону). А до 2019 р. держава практично не намагалася впливати на мовне життя галузі, що дозволило комунікативно сильнішій російській мові стати мовою електронної торгівлі в Україні.

Вивчення співвідношення української та російської мов на сайтах інтернет-магазинів на двох часових зрізах: у 2018 — I пол. 2019 та 2021 рр. продемонструвало, що для мовної ситуації у сфері електронної торгівлі характерний українсько-російський білінгвізм із переважанням російської мови: українська мова значно поступається російській, є велика кількість онлайнових магазинів без версії державною мовою. Виняток становлять найпопулярніші та найвідвідуваніші інтернет-магазини, що прагнуть залучити для покупок на своїх сайтах споживачів з усіх регіонів України, а тому підтримують версії двома мовами. Проте на багатьох двомовних сайтах версія українською мовою має формальний характер, є функціонально неповноцінною, з безліччю помилок через застосування автоматизованих систем перекладу тексту з основної російськомовної. Українською мовою найчастіше надають інформацію інтернет-магазини, продукція яких пов'язана з національною ідеєю: магазини вишиванок, одягу із патріотичними написами та національною символікою, або власники яких прагнуть таким чином заявити про свою громадянську проукраїнську позицію.

Водночас спостережено динаміку мовної ситуації в досліджуваній сфері. До ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» мовна ситуація змінювалася на краще лише внаслідок тиску мовних активістів на власників сайтів, зміни відбувалися досить повільно. Набуття чинності норм мовного закону 2019 р. стало справжнім поштовхом до поліпшення мовної ситуації в бік ширшого використання державної мови в електронній торгівлі. Безперечно закріплення обов'язкового вживання української мови на сайтах інтернет-магазинів є надзвичайно важливим, і за умови чинності закону в майбутньому матиме позитивні наслідки: стартові версії українською мовою будуть у всіх інтернет-крамницях, а, отже, українські громадяни зможуть задовольнити своє право на отримання інформації державною мовою.

Здійснене дослідження мовної ситуації у сфері електронної торгівлі на прикладі інтернет-магазинів відкриває перспективи до подальшого вивчення мововжитку в цій царині, зокрема слугує основою для визначення динаміки мовної ситуації в майбутньому, а також може бути доповнене аналізом застосування державної мови під час інтернет-продажів у соціальних мережах.

ЛІТЕРАТУРА

- Белей, Л. (2016, 12 грудня). Українська мова в інтернеті. Торгівля, нерухомість, розваги — тут все російською (інфографіка). *ТЕКСТИ*. https://texty.org.ua/articles/73060/Ukrajinska_mova_v_interneti_Torgivla_neruhomist_rozvagiy-73060/
- Гонтар, М. О. (2019). Мовна ситуація сфери торгівлі й послуг в Україні (територіальний вимір). *Мова і суспільство*, 10, 109–119. <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/ls/article/view/2880>
- Гонтар, М. О. (2021). Мовна політика України у сфері торгівлі й послуг. *Українська мова*, 1(65), 20–35. https://iul-nasu.org.ua/pdf/ukrmova/1_21/3.pdf
- За рік карантину кількість українських користувачів в соцмережах зростає на 7 млн. і досягла 60% населення країни. (2021). *GlobalLogic Ukraine*. <https://www.globallogic.com/ua/about/news/social-media-during-quarantine/>
- Закон про мови: що потрібно знати власникам сайтів? (2020, 30 грудня). *AIN.UA*. <https://ain.ua/2020/12/30/yazykovoij-zakon-i-chto-delat-s-sajtom/>
- Златьєва, Д. (2016, 30 вересня). Языковой вопрос. Украинские интернет-магазины переводят свои сайты на украинский. *Retailers*. <http://retailers.ua/news/management/4916-yazykovoyu-vopros-ukrainskie-mninternet-magazyniy-perevodyat-svoiy-sayty-na-ukrainskiy>
- Кремінь, Т. (2021). Річний звіт про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2020 році. Київ. <https://movaombudsman.gov.ua/richnij-publichnij-zvit-za-2020-rik>
- Лакіза, В. В., & Бала, Р. Д. (2020). Особливості застосування електронної торгівлі суб'єктами господарювання в умовах міжнародної економічної діяльності. *Ефективна економіка*, 11. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8315>
- Макарець, Ю. С. (2018). Українська мова в інтернет-просторі: соціально-правовий та лінгвальний виміри. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 46(159), 38–43. <https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174send-ph2018-159vi46-09.pdf>
- Маркевич, К. (2021, 27 вересня). Куди йде електронна комерція. Мовою цифр. *Новое время*. <https://nv.ua/ukr/opinion/trendi-2021-yak-rozvivayetsya-rinok-elektronnoji-kommercii-apple-ostanni-novini-50185864.html>
- Мейша, С. (2018, 07 лютого). Коли PROM.UA припинить дискримінацію україномовного покупця? *Labprice.ua*. <http://labpri.se.ua/statti/statti-pro-tovari-ta-poslugi/koli-prom-ua-pripinit-diskriminatsiyu-ukrayinomovnogo-pokuptsya/>
- Петрова, В. (2021, 23 лютого). Як змінюються звички українських інтернет-покупців. Результати дослідження СБР. *Retailers*. <https://retailers.ua/uk/news/management/11463-kak-menyayutsya-privyichki-ukrainskii-internet-pokupateley-rezultaty-issledovaniya-cbr>
- Плескач, В., Бородачова, Н., & Олексюк, Л. (2018, 19 березня). Як уряду України розбудувати державну політику у сфері е-торгівлі. Аналітичний документ. *Громадська синергія*. https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/web_E-commerce_civic_synergy_ua_2018.pdf
- Про електронну комерцію: 03.09.2015 (закон) № 675-VIII. (Укр.). Доступ за <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-19/paran2#n2>.
- Про забезпечення функціонування української мови як державної: 25.04.2019 (закон) № 2704-VIII. (Укр.). Доступ за <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
- Свідлов, С. (2015, 17 листопада). Становище української мови в «українському» інтернеті (інфографіка). *Портал мовної політики*. <http://language-policy.info/2015/11/stanovysche-ukrajinskoji-movu-v-ukrajinskomu-interneti/>
- Свідлов, С. (2016, 26 жовтня). Становище української мови в українському сегменті інтернету. *Портал мовної політики*. <https://language-policy.info/2016/10/stanovysche-ukrajinskoji-movu-v-ukrajinskomu-sehmenti-internetu/>
- Свідлов, С. (2018, 8 жовтня). Українська мова в інтернеті. *Портал мовної політики*. <http://language-policy.info/2018/10/ukrajinska-mova-v-interneti/>
- Спілка споживачів України. (2020). *Електронна комерція і фактори ризику для споживачів. Моніторинг 25 найпопулярніших інтернет-магазинів на предмет дотримання вимог чинного законодавства України*. Фейсбук. https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=584473578898662

- iLand. (2018, 2 лютого). Як повний перехід бізнесу на українську позначився на клієнтах та продажах. *ТЕКСТИ*. http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/82595/iland_jak_povnyj_perehid_biznesu_na_ukrajinsku
- Nedashkivska, A. (2010). Language Situation of Cyber Ukraine. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 67(2), 407–440.

REFERENCES

- Belei, L. (2016, December 12). Ukraïns'ka mova v interneti. Torhivlia, nerukhomist', rozvahy — tut vse rosiis'koiu (infohrafika). *ТЕКСТЫ*. https://texty.org.ua/articles/73060/Ukrajinska_mova_v_interneti_Torgivla_nerukhomist_rozvagy-73060/ (in Ukrainian).
- iLand. (2018, February 2). Iak povnyi perekhid biznesu na Ukraïns'ku poznachyvsia na kliientakh ta prodazhakh. *ТЕКСТЫ*. http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/82595/iland_jak_povnyj_perehid_biznesu_na_ukrajinsku (in Ukrainian).
- Hontar, M. O. (2019). Movna sytuatsiia sfery torhivli i posluh v Ukraïni (terytorial'nyi vymir). *Mova i Suspil'stvo*, 10, 109–119. <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/ls/article/view/2880> (in Ukrainian).
- Hontar, M. O. (2021). Movna polityka Ukraïny u sferi torhivli i posluh. *Ukraïns'ka Mova*, 1(65), 20–35. https://iul-nasu.org.ua/pdf/ukrmova/1_21/3.pdf (in Ukrainian).
- Kremin', T. (2021). Richnyy zvit pro stan dotrymanna Zakonu Ukraïny “Pro zabezpechennia funktsionuvannia Ukraïns'koï movy iak derzhavnoï” u 2020 rotsi. Kyiv: K.I.S. <https://mova-ombudsman.gov.ua/richnij-publichnij-zvit-za-2020-rik> (in Ukrainian).
- Lakiza, V. V., & Bala, R. D. (2020). Osoblyvosti zastosuvannia elektronnoï torhivli sub'iektamy hospodariuvannia v umovakh mizhnarodnoï ekonomichnoï diial'nosti. *Efektivna Ekonomika*, 11. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8315> (in Ukrainian).
- Makarets', Iu. S. (2018). Ukraïns'ka mova v internet-prostori: Sotsial'no-Pravovy ta linhal'nyi vymiry. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 46(159), 38–43. <https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174send-ph2018-159vi46-09.pdf> (in Ukrainian).
- Markevych, K. (2021, September 27). Kudy ide elektronna komertsiiia. Movoiu tsyfr. *Novoe Vremia*. <https://nv.ua/ukr/opinion/trendi-2021-yak-rozvivayetsya-rinok-elektronnoji-komerciji-apple-ostanni-novini-50185864.html> (in Ukrainian).
- Meisha, S. (2018, February 7). Koly PROM.UA pryvynyt' dyskryminatsiiu Ukraïnomovnoho pokuptsia? *Labprice.ua*. <http://labprice.ua/statti/statti-pro-tovari-ta-posluzhi/koli-prom-ua-privynit-diskryminatsiyu-ukrayinomovnogo-pokuptsia/> (in Ukrainian).
- Nedashkivska, A. (2010). Language Situation of Cyber Ukraine. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 67(2), 407–440 (in English).
- Petrova, V. (2021, February 23). Iak zmyniuit'sia zvychky Ukraïns'kykh internet-pokuptsiv. Rezultaty doslidzhennia CBR. *Retailers*. <https://retailers.ua/uk/news/menedjment/11463-kak-menyayutsya-privyichki-ukrainskii-internet-pokupateley-rezultaty-issledovaniya-cbr> (in Ukrainian).
- Pleskach, V., Borodachova, N., & Oleksiuk, L. (2018, March 19). Iak uriadu Ukraïny rozbuduvaty derzhavnu polityku u sferi e-torhivli. Analychnyi dokument. *Hromads'ka Synerhiia*. https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/web_E-commerce_civic_synergy_ua_2018.pdf (in Ukrainian).
- Pro elektronnu komertsiiu: 03.09.2015 (L) № 675-8 (Ukr.). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-19/paran2#n2> (in Ukrainian).
- Pro zabezpechennia funktsionuvannia Ukraïns'koï movy iak derzhavnoï: 25.04.2019 (L) № 2704-8 (Ukr.). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (in Ukrainian).
- Spilka spozhyvachiv Ukraïny. (2020, July). *Elektronna komertsiiia i faktory ryzkyku dlia spozhyvachiv. Monitorynh 25 naypopuliarnishykh internet-mahazyniv na predmet dotrymanna vymoh chynnoho zakonodavstva Ukraïny*. Facebook. https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=584473578898662 (in Ukrainian).
- Svidlov, S. (2015, November 17). Stanovyshche Ukraïns'koï movy v “Ukraïns'komu” interneti (infohrafika). *Portal Movnoï Polityky*. <http://language-policy.info/2015/11/stanovyshche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajinskomu-interneti/> (in Ukrainian).

- Svidlov, S. (2016, October 26). Stanovyshche ukraïns'koï movy v ukraïns'komu sehmenti internetu. *Portal Movnoï Polityky*. <https://language-policy.info/2016/10/stanovysche-ukrajinskoi-movy-v-ukrajinskomu-sehmenti-internetu/> (in Ukrainian).
- Svidlov, S. (2018, October 8). Ukraïns'ka mova v interneti. *Portal Movnoï Polityky*. <http://language-policy.info/2018/10/ukrajinska-mova-v-interneti/> (in Ukrainian).
- Za rik karantynu kil'kist' ukraïns'kykh korystuvachiv v sotsmerezkhakh zrosla na 7 mln. i dosiahla 60% naselennia kraïny. (2021). *GlobalLogic Ukraine*. <https://www.globallogic.com/ua/about/news/social-media-during-quarantine/> (in Ukrainian).
- Zakon pro movy: Shcho potribno znaty vlasnykam saitiv? (2020, December 30). *AIN.UA*. <https://ain.ua/2020/12/30/yazykovej-zakon-i-chto-delat-s-sajtom/> (in Ukrainian).
- Zlat'eva, D. (2016, September 30). Iazykovoï vopros. Ukraïnskie internet-magaziny perevodiat svoi saity na ukraïnskii. *Retailers*. <http://retailers.ua/news/management/4916-yazykovoy-vopros-ukraïnskie-mninternet-magazinyi-perevodiat-svoi-sayty-na-ukraïnskiy> (in Russian).

Статтю отримано 18.10.2021

Maryna Hontar, Candidate of Sciences in Philology, Junior Researcher in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: hontar.m@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1768-2805>

THE DEVELOPMENT OF THE LANGUAGE SITUATION IN THE FIELD OF E-COMMERCE IN UKRAINE

This article examines the current development of the language situation in the field of electronic commerce (e-commerce) in Ukraine being impacted by the language legislation which regulates the use of languages in e-commerce. The study focuses on two time periods of the use of Ukrainian and Russian languages in online stores, that is, 2018 — the 1st half of 2019 and 2021.

The language used in the field of e-commerce is regulated by the *On E-Commerce Law* (2015) and the *On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language Law* (2019), and the language situation in e-commerce is characterized by the Ukrainian-Russian bilingualism with a predominance of the Russian language. There is a large number of online stores in Russian which websites will not feature in the official language. The exceptions encompass the most popular and most visited online stores aiming for customers from all regions of Ukraine and, therefore, supporting bilingual websites. The Ukrainian language is most often used by online stores whose products refer either to the national idea, e.g., embroidery shops, patriotic and national symbols clothing or to the owners' civic pro-Ukrainian position manifested. The predominance of Russian was established as an outcome of the long-term non-interference language policy of the state in the e-commerce sector. However, the analyzed data reflect some positive changes in the online stores' linguistic representation, e.g., Ukrainian-language versions added to the significant number of the websites in 2021 and the numbering is rising. Imposing the e-commerce websites in the Ukrainian version, the language law is a major cause of the e-commerce language situation change.

Keywords: sociolinguistics, bilingualism, linguistic situation, e-commerce, Ukrainian, Russian

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.093>

УДК 811.161.2:81-112.2

Р. О. КОЦА, кандидат філологічних наук, науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

РОЗВИТОК КНИЖКОВОЇ ТРАДИЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ

У статті подано загальну характеристику релігійних творів, написаних церковнослов'янською мовою на Закарпатті в XIV—XV ст. (Ужгородський півустав, Мукачівський Псалтир, Королевське Євангеліє 1401 р.), а також пам'яток ділового стилю, написаних староукраїнською мовою (післямова до Королевського Євангелія, дарча грамота Стефана Винца 1401 р., підтвердна грамота синів воєводи Балка 1404 р.). Визначено основні мовні особливості рукописів, встановлено належність релігійних творів до церковнослов'янської мови української редакції, а ділових пам'яток до староукраїнської, яка функціонувала на Закарпатті в згаданий період. Показано, що, незважаючи на більше чи менше висвітлення в науковій літературі, низка питань залишається недослідженою, а мова цих рукописів потребує докладнішого вивчення.

Ключові слова: староукраїнська мова, церковнослов'янська мова, пам'ятки Закарпаття XIV—XV ст., закарпатський діалект.

Потужним чинником розвитку будь-якої мови є суспільно-політичні, економічні, культурні та інші історичні умови, у яких існує народ у той чи той період. Саме вони зумовлюють стан і визначають статус мови на конкретній території. З такого погляду Закарпаття є надзвичайно цікавим регіоном, адже більшу частину своєї історії воно входило до складу іншого, ніж решта українських теренів, політичного утворення. Це зумовило переплетення різних етносів, мов, культур, релігій, що не могло не накласти певний відбиток на мову названого регіону. Свідченням цього є невелика, проте унікальна та своєрідна, книжкова спадщина Закарпаття XIV—XV ст., що зароджувалася та формувалася завдяки діяльності православних монастирів, які на той час стали важливими культурно-освітніми центрами краю.

Цитування: Коца, Р. О. (2021). Розвиток книжкової традиції на Закарпатті. *Українська мова*, 4(80), 93—108. <https://doi.org/10.15407/ukrmova.2021.04.093>

Метою статті є загальний огляд писемної спадщини з території Закарпаття, визначення основних мовних ознак збережених до сьогодні пам'яток, а також спроба показати, що, незважаючи на загальноукраїнське тло, для цих творів характерні риси, непритаманні староукраїнським пам'яткам з інших територій України.

У XIV—XV ст. територія сучасного Закарпаття належала до складу Угорського королівства, до якого ввійшла в кінці XI — на початку XII ст. Після утвердження на цих землях угорських феодалів одразу відбувається поширення католицизму, а з ним і впровадження латинської писемності. Латина стає офіційною мовою Угорського королівства (Гранчак, 1993, с. 158). Нею писали королівські грамоти, видані феодалам і церквам на володіння землею, фортецями, містами; різні акти про утворення та діяльність комітатів тощо. Водночас зростає вплив і поширення угорської культури насамперед через активну діяльність освічених угорських монахів, які вже з XII ст. виголошували в церквах проповіді угорською мовою (там само). Однак станом на XIV—XV ст. провідною на Закарпатті залишалася православна релігія, а Грушівський та Мукачівський монастирі стали знаковими культурно-освітніми осередками краю. Саме там було створено богословські та народні школи, де навчалися священнослужителі, котрі, крім релігійних справ, переписували церковну літературу та розповсюджували її серед населення.

Однак, попри активну діяльність монастирів, від книжкового багатства минулого сьогодні лишилася мізерна частка (Долгош-Сопко, 2008, с. 62—63). Книги були втрачені внаслідок повеней, пожеж, інших стихійних лих, їх знищували різні загарбники, зокрема турецько-татарські. Значну кількість манускриптів знищено під час міжконфесійних непорозумінь та війн. Як зазначав М. М. Лучкай, «все, що можна було вбити і спалити, а також зруйнувати, не уникло жорстокості варварів» (Лучкай, 1999, с. 154). Можна припустити, що багато писемних пам'яток Закарпаття було не тільки знищено, але й вивезено за його межі під час загарбницьких війн та пограбувань (Долгош-Сопко, 2008, с. 62—63).

До рукописів XIV—XV ст. з території Закарпаття, які збереглися до нашого часу, належать Ужгородський півустав кін. XIV — поч. XV ст., Мукачівський Псалтир XV ст. та Королівське Євангеліє 1401 р.

Ужгородський півустав — рукопис найдавнішого «пергаментного» часу. На початку XX ст. пам'ятка перебувала в бібліотеці Ужгородського товариства «Просвіта», куди потрапила як подарунок отця-каноніка Г. Шуби. Саме там її відшукав і дослідив О. М. Колесса. Його праця «Ужгородський “Пол'єстав”», у пергаментній рукописи XIV в.» було надруковано 1926 р. (Колесса, 1900).

На основі докладного палеографічного аналізу О. М. Колесса дійшов висновку, що почерк Ужгородського рукопису — це мішаний тип півустава, який розвинувся на українських землях на давнішій основі у зв'язку із сучасним українським уставом, приймаючи щедро й елементи графіки південнослов'янського півустава XIV ст. (там само, с. 16—17).

З огляду на це дослідник доводив, що книгу переписано наприкінці XIV ст. (там само, с. 54).

На початку рукопису бракує кілька листків, тому оригінальна назва пам'ятки не збереглася. Однак у записці дяка Теодора, на листках 95 β — 101 α, цю книгу названо Полѹставъ, що повністю відповідає її змісту. «Се була підручна книга для щоденних і святочних духовних занять, богослужень і молитв для священників-черців» (там само, с. 20). Рукопис містить багато монастирських приписів, серед яких, зокрема, на л. 68 β читаємо, як потрібно йти до трапези й поводитися на ній: «йдем же изъ ц̄ркви предними дверми. предходить же попъ. слоуживьи во ть д̄нь. по немъ же игоуме(н) по немъ же и прочии попове. по них же и прочии братїа. Адоуѡии же ни какоже да не бесѣдоуютъ. братїа межю собою. Два же врадъ да не ходатъ но єдинъ по єдиномуу. Достигже въ трапе(з)и бл̄гвить игоумень ѡстие и питье. и садоутъ вси каждо ихъ на свое(м) мѣстѣ. и начноутъ ѡсти. чтец же начинає(т). чести. адению же подобає(т) быти со многими молчаніє(м). По преданію ст̄х ѡць наши(х)» (Уж. П., с. 68 β). Отже, книга була призначена для духовних потреб ченців. Проте це не повний монастирський устав, а тільки півустав. За змістом в основних положеннях він відповідає Печерському монастирському уставу 1051 р., який написав ігумен Теодосій.

На думку О. М. Колесси, автором цієї пам'ятки була особа з Київського печерського осередку або сфери його впливів, про що свідчать записки про київського митрополита Олексія та вказівки на київську релігійну традицію в самому тексті Ужгородського півуставу (Колесса, 1900, с. 55), зокрема поетична згадка про Феодосія Печерського (Уж. П., с. 156 β), уступ, присвячений Борисові й Глібові (166 β), тощо. Переписувачем пам'ятки був представник українських говорів Східного Закарпаття (Мараморощини) (там само, с. 51), на що вказує і мова рукопису. Церковнослов'янська у своїй основі мова Ужгородського півуставу містить цілу низку ознак, характерних безпосередньо для староукраїнських пам'яток з інших територій нашої країни, або ж таких, що хоч і виявляються в староболгарських пам'ятках, але найширше представлені в староукраїнських. Зокрема:

1) поширення сполук **ѡа, ѡю, ѡє**, характерних для староукраїнських та староболгарських пам'яток, поряд із **ѡа, ѡю, ѡє**: *смѣрєньи* (Уж. П., с. 2 α), *тѡєславѡа* (7 β), *соудѡа* (12 β), *смертью* (30 β), *питьє* (68 β), *поклананьє* (86 β, 144 β) та ін., однак *радованіє* (4 α), *весєліє* (193 β), *братїа* (9 β), *встанїю* (28 α) та ін.

2) поява, хоч і обмежена, «нового» **ѡ**: *андрѡа* (34 β, 119 α, 139 α, 163 β, 171 α—β), *прилѡжно* (37 α) тощо;

3) **о** замість **є** після шиплячих приголосних: *оутвердишомоу* (93 α), *изведшомоу* (93 β), *оубившомоу* (93 β), однак *створшємоу* (93 α), *отрѡсшємоу* (93 α), *поразившємоу* (93 β);

4) палаталізація шиплячих приголосних та **ц**: *наоучюса* (2 β, 4 β), *чюдєсѣхъ* (3 α), *чєстнѣйшю* (7 β), *нашю* (10 β), *пшєницю* (11 β), *доушю* (12 α,

14 β, 26 β), *притчю* (14 β), *блоудницю* (183 β), *младенець* (95 β), *страдалець* (151 α) та ін.;

6) палаталізоване **р**: *трапє(з)* (67 β), *на трапєзѣ* (130 α) та ін.;

7) поширення сполук **ги, ки, хи**: *на враги моя* (44 β), *телєсныа недоуги исцѣлити* (85 α), *побѣдить враги* (90 β), *в вѣки* (120 β);

8) закінчення **-ови** в давальному відмінку однини та **-ове** в називному множини іменників *ѡ-основи: *мирови* (40 α, 143 α), *грѣхови, гадове* (70 β);

9) форми займенників **тобѣ, собѣ**: *сти(х) испо(в)ѣ(м) тобѣ ги бѣ* (120 β), *слава тобѣ* (91 α, 91 β), *тобѣ кланати са* (142 β), *входи(т) в кѣлью пое(т) собѣ* (181 α), *поклонше са братья пре(д) игоумєно(м) глѣє в собѣ* (9 β);

10) закінчення **-мо**, хоча дуже обмежено, в дієсловах 1 особи множини теперішнього часу: *воздвигнѣмо са* (120 α) та ін.

На діалектно-територіальну належність пам'ятки, а саме на східну частину Закарпатської території, вказують такі риси: 1) широко розвинена палаталізація шиплячих приголосних (*чюдєсѣхъ* (3 α), *нашу* (10 β)); 2) **ги, ки, хи** замість **гы, кы, хы** (*телєсныа недоуги* (85 α), *побѣдить враги* (90 β), *в вѣки* (120 β)); 3) гіпертрофічне епентетичне **л** (*бл҃гословленаа* (75 β, 123 β), *благословєньє* (207), *ѡкровленїє* (75 α)); 4) форма закінчення **-мо** в дієсловах 1 особи множини теперішнього часу (а не **-ме**) (*воздвигнѣмо са* (120 α)); 5) форма **тобє** в родовому та знахідному відмінках (*боаѣимъ са тобе* (2 α), *пѣти тобе* (17 α)) (Колєсса, 1900, с. 51).

Дослідивши мову Ужгородського рукопису, О. М. Колєсса дійшов висновку, що «у мові і правописі Ужгородського Півуставу бачимо помітне консервативне стремління писців — задержати старинну церковно-словянську основу текстів, якими вони користувалися; але се їм часто не вдається, і вони мимоволі піддаються впливови народної мови їх рідних сторін, яка продирається через церковнословянський підклад... У правописі нема (поруч незначних відтінків) — типових прояв середно-болгарської або молдавсько-волоської графіки, — а натомість бачимо чи мало прикмет східнословянської редакції» (там само, с. 50).

Отже, Ужгородський півустав переписав закарпатський писар, очевидно з Мараморощини, з київського або близького до Києва протографу, який не зберігся до наших днів.

Текст пам'ятки містить покрайні записи, виконані румунською та латинською угорською мовами. Румунські записи поч. XVIII ст. свідчать про те, що Ужгородський півустав зберігався там, де українська етнічна територія межує з румунською, тобто на Буковині чи Мараморощині. Однак поряд із румунськими майже одночасними є записи угорською мовою, що вказує однозначно на територію Закарпаття.

Появу пам'ятки вчені пов'язують з діяльністю Грушівського монастиря. Покрайні записи дали підстави Є. Л. Недзельському припустити, що цей статут було прийнято в Грушівському монастирі, заснованому волохом (Недзельський, 1932, с. 33—34). В. Л. Микитась уважав, що напівустав був щоденною підручною книгою ченців саме Грушівського монастиря, оскільки там є записи румунською мовою кириличними буквами

(Микитась, 1966, с. 70). Пізніші записи угорською мовою, на думку дослідника, разом із румунськими «складають географію пересування книги з Грушева через Горінчово, Великі Гейвці, Коритняни до Ужгорода» (там само).

Пам'ятку написано «на тонкім (з виїмкою деяких листків послідної частини), добре виправленім пергаміні» (Колесса, 1900, с. 137). Кодекс має 209 (208 + 1 нумерований листок) сторінок, написаний уставним письмом з елементами півуставу, трьома почерками. Оздоблений цей манускрипт дрібними кіноварними стовпчикоподібними ініціалами. На арк. 119 а намальовано кіноварні пасхальні ключі у формі рук та календарні кола (Запаско, 1995, с. 266). Як зазначає О. І. Сопко, таких пергаментних пам'яток збереглося дуже мало не тільки на Закарпатті, але й в Україні загалом (Сопко, 2014, с. 78). Тому Ужгородський півустав дуже цінний не тільки як джерело з історії писемності, але і як унікальний витвір мистецтва.

На жаль, у 1971 р. Ужгородський півустав разом із Мукачівським Псалтирем викрали з фондів Закарпатського краєзнавчого музею. Вдалося повернути тільки Псалтир, але цінну мініатюру з нього — трифігурну композицію із зображенням Христа, Давида та Іоанна Логофета, яка належить до числа найкращих сюжетних зображень у рукописних книжках України XV ст., — було втрачено (Запаско, 1995, с. 71).

Пергаментна книга **Мукачівський Псалтир**, яку науковці датують XV ст., належить до «особливого книжкового мистецтва, у якому болгарсько-українська творча взаємодія проявилася і розвивалася найяскравіше» (Сопко, 2014, с. 78). Тривалий час книга перебувала в Мукачівському монастирі на Закарпатті. До наукового обігу її ввів у 1874 р. монах Мукачівського монастиря А. Ф. Кралицький (Кралицкий, 1874). Російський славіст І. І. Соколов засвідчив, що бачив цю книгу 1882 р. на виставці в Будапешті (Соколов, 1883, с. 450—468), після якої вона надійшла з Мукачівського монастиря (саме тому й така назва) до Закарпатського краєзнавчого музею, звідки її викрали в 1971 р. Рукопис повернули, і сьогодні він зберігається у фондах Закарпатського краєзнавчого музею.

За змістом Мукачівський Псалтир є частиною старозавітного тексту Біблії. Складається з канонічних псалмів. Такі книги часто використовували в церковній практиці й домашніх умовах. Рукопис має формат 22 × 25 см, складається зі 143 аркушів (без кінця), виконаний на пергаменті, оправа нова, дошки обтягнуті шкірою з двома металевими застібками. Написаний пізнім уставом без поділу на слова, речення в тексті виокремлено червоними крапками. Характер написання шрифту прямий, чіткий, нещільний, із притаманними для періоду XV ст. подовженнями нижніх виступів, текст укомпонований у 20 рядків, висота літер 2,2 мм. Кодекс оздоблений мініатюрою, заставками й узористими ініціалами (Сопко, 2014, с. 80).

Незважаючи на те що пам'ятка потрапила в поле зору науковців ще в XIX ст., питання про її походження й досі актуальне. Перший дослідник цього кодексу І. І. Соколов відніс Мукачівський Псалтир до рукописів

середньоболгарського письма початку XV ст. (Соколов, 1883, с. 450). Це підтвердив і А. С. Петрушевич (там само, с. 452), який навіть дійшов висновку, що його переписано з іще набагато давнішого протографа. На думку вченого, переписувач був жителем Підкарпатської території: «рукопись писана иждивеніємъ какого-то румуна Іоанна Логофета, стоящаго въ службѣ Молдавскаго господаря» (там само, с. 452). І. І. Соколов припускав, що Мукачівський Псалтир волоського походження, «і мініатюра з Іоанном Логофетом наводить на це припущення» (там само, с. 453). В. І. Бірчак (Бірчак, 1993), О. М. Колесса, Є. І. Сабов вказували на закарпатське походження рукопису. Ю. А. Яворський категорично наполягав на молдавських джерелах книги і вважав, що пам'ятка, можливо, була «перенесена ззовні в Закарпатську Русь» (Яворський, 1930, с. 8). В. Л. Микитась описав пам'ятку (Микитась, 1964, с. 21) і висловив думку про те, що цей рукопис належить «безпосередньо до закарпатської писемності» (Микитась, 1966, с. 21). Дослідник припускав, що Псалтир міг бути переписаний у Грушівському монастирі, принагідно зауважуючи, що «...ця рукописна пергаментна книга, прикрашена надзвичайно гарними як на свій час кольоровими орнаментами та заставками, із своїм чітким півуставним письмом користувалася в краї популярністю та належить до кращих здобутків нашої давньої культури» (Микитась, 1968, с. 69).

І. І. Соколов виокремив характерні для Мукачівського Псалтиря XV ст. орфографічні, фонетичні та морфологічні риси, однак не проаналізував їх та не зробив якихось узагальнень щодо мови рукопису. Спираючись на його спостереження, можна говорити про досить відчутний графіко-орфографічний другий південнослов'янський вплив. Це, зокрема, такі риси:

1) використання літери **ь** замість **ъ** після твердих приголосних на кінці слів (*азь, песь, западь, силь, врагь, рабь* та ін.)

2) типове вживання **ъ** замість **о** в префіксах, переважно з початковими **в** та **с** (*сътвори, вѣспита, вѣскрєнѣть, вѣспоемь*);

3) вживання **ъ** та **ь** в коренях слів після плавних (*скрѣби, грѣтань, сѣмрѣть, чрѣтога, плѣкъ*);

4) використання **ж**, який вийшов із ужитку на Русі після XII ст. (*сждь, бждеть, зѣби*);

5) звук [*йа*] передано здебільшого через **а** (*моа, блгаа, грѣхопаніа*) та ін.

Водночас у тексті є чимало рис, типових для староукраїнських пам'яток, серед яких сплутування літер **и** та **ы** (*раби, сждби*), заміни, хоч і нечисленні, **ъ** > **о**, **ь** > **е** (*шоумомь, останокь, крѣпокь, праведень, непорочень, вѣчень*), заміна **е** на **о** після шиплячих, здебільшого в закінченнях (*нищомоу, оубившомоу*) тощо.

На сьогодні цю проблему ще не розв'язано, а правопис та мова пам'ятки потребують докладного наукового вивчення, так само, як і питання походження протографа. Актуальність таких досліджень зумовлена ще й тим, що проведений О. І. Сопко мистецтвознавчий аналіз орнаментальних оздоб Мукачівського Псалтиря засвідчив деякі розбіжності в

датуванні пам'ятки й визначив напрями руху в пошуках протографа. Не вдаючись до подробиць, зауважимо, що, на думку авторки, протографами рукопису могли слугувати волоські та болгарські книги, які зберігалися в монастирях. В оздобленні книги дуже відчутний балканський вплив, водночас «майстру вдалося досягти авторської своєрідності, а згодом поступово віддалитися від традиційних болгарських прототипів», тобто «йдеться про формування власних орнаментальних традицій у місцевих рукописних осередках карпатських земель тодішнього Угорського королівства» (Сопко, 2014, с. 78). Отже, Мукачівський Псалтир було переписано на території Закарпаття, ймовірно, «у книжкових майстернях Грушівського, Мукачівського чи інших монастирів» (там само). Щодо датування пам'ятки, то, враховуючи результати проведеного мистецтвознавчого аналізу, О. І. Сопко вважає, що період написання рукопису припадає не на середину, а, найімовірніше, на кінець XV — поч. XVI ст. (там само).

Іншою видатною пам'яткою, точно датованою та із зазначенням імені переписувача й місця написання, є **Королевське (Нялабське) Євангеліє 1401 р.**, що зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї. Книгу ввів у науковий обіг отець В. Пронін, який назвав її найстарішою слов'янською книгою на папері на Закарпатті (Пронин, 1957, с. 117). Дослідник указав переписувача, котрий на звороті передостаннього аркуша назвав себе «станиславо(м) гр(м)атико(м), мнѠ(г)грѣшны(м)», освіченим представником свого часу, що був не тільки переписувачем, але й коректором, редактором і, можливо, перекладачем (там само, с. 117—123). Імовірно, Станислав приїхав на Підкарпаття в складі дружини Ф. Корятовича в 1393 р. (Німчук, 2015, с. 200). Проте також можливо, що він походив із місцевого люду (там само). Євангеліє переписано в селі Королевому (Виноградівський р-н, Закарпатська обл.) поблизу колишнього замку Нялаб. В. Л. Микитась припускав, що ця книга могла бути «переписана з веління Федора Корятовича для потреб якого-небудь монастиря або церкви» (Микитась, 1968, с. 72). На лицьовому боці дарчого напису є записані імена власника (дарителя) рукопису Стефана Винца та його численних родичів і священника Никити, якому було подаровано цю книгу.

Королевське Євангеліє — це Тетраєвангеліє, або Чотириєвангеліє, у якому послідовно подано одне за одним Євангелія від Матвія, Луки, Марка й Іоана. Тепер такий тип Євангелія для нас цілком звичний. Але в домонгольську добу, як зазначає С. Д. Федака, він був давньоруській книжності майже невідомим. Тоді побутовали Євангелія-апракоси, які давали вперемішку окремі уривки з усіх чотирьох канонічних Євангелій у тій послідовності, як їх тиждень за тижнем читають на церковній службі впродовж року (Федака, 2011). Тип же Чотириєвангелія остаточно утверджується на наших землях тільки в XV ст.

У Євангелії відчутний другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив. П. П. Чучка виявив близько 10 графічних та мовних особливостей, які незаперечно вказують на сильну південнослов'янську писемну традицію писаря (Чучка, 1994, с. 51—52). Серед них: уживання *ї*

замість **і** (*божіи, Марїа, Сїмеон*), пропуск **й** перед голосними (*братїа, сїа*), змішування **ъ** та **ь** (*рабъ, сыновъ, соборъ*) та ін.

Мова пам'ятки церковнослов'янська, але з багатьма елементами української мови. Серед характерних рис В. В. Німчук виокремлював такі:

1) буква **ы** виступає згідно з етимологією і відповідно до фонемі **ы** в сучасних українських закарпатських говорах: *посла рабы* (КЄ, с. 40 зв.), *сырныи* (130 зв.), *быти* (133), *ѡлѡкы* (135), *двѣ рыбѣ* (146) тощо. На місці етимологічного **ы** спостерігаємо **и** в прислівнику *нинѣ* (151; 154 зв.), що, як зазначав В. В. Німчук, характерно для цього слова й у інших староукраїнських пам'ятках, зокрема Четї 1489 р., старобілоруських текстах і в деяких сучасних білоруських говорах (Німчук, 2015, с. 209);

2) перехід редукованих **ъ** та **ь** у сильній позиції в **е** та **о** відповідно: *болень* (46 зв.), *праве(д)ники* (57), *вѣнець* (79 зв.), *ѡмершаго* (158 зв.), *тогда* (45);

3) нечисленні фіксації переходу **е** в **о** після шиплячих перед складом із твердим приголосним: *сѡж(д)ѡцѡмоу* (97), *имѡцѡмоу* (123);

4) букву **ѣ** вжито загалом згідно з етимологією: *слѣнца* (96 зв.), *хлѣбъ* (146), *вѣ грѣсѣ* (152) та ін. Буква **е** на місці **ѣ** засвідчена в слові *недела* (що могло бути в протографі). З протографа, очевидно, перейшло написання **ѣ** замість **ѣ**: *вѣсѣкого* (109), *вышнѣго* (79 зв.);

5) «новий» **ѣ** (**ѣ** на місці етимологічного **е** в новозакритому складі): *ѡбитѣль* (129).

Питання про протограф пам'ятки потребує ще докладного вивчення. Переписав його українець, імовірно, закарпатець, елементи рідної мови якого відображені в книжці (там само, с. 210).

Цей манускрипт є одним із найкращих зразків українського книжкового мистецтва. Книга розкішно оформлена: ініціали, заставки, орнаменти виконано золотом, кіновар'ю, лазур'ю, охрою, зеленню та іншими фарбами, які, незважаючи на велику давність, збереглися до сьогодні. В оформленні застосовано різні стилі — тератологічний орнамент, народну орнаменталістику, нововізантійський стиль. «Усе це свідчить про те, що людина, яка займалася оздобленням книги, була художньо дуже майстерною, а головне — прогресивною. Так, зразки нововізантійського стилю, окрім Королівського Євангелія, серед творів того періоду зустрічаються хіба ще в Київському псалтирі. А використання народних орнаментів — для того часу явище взагалі неймовірно рідкісне й нове», — зазначає О. І. Долгош-Сопко (Тернавська, 2011). Більшість сторінок книги, однак, серйозно пошкоджено вологою та часом, літери розпливлися і майже зникли в розмитих плямах. Відносно чіткими є лише заголовкові написи червоною фарбою. Вони виявилися найбільш стійкими до вологи. Повністю прочитати всі збережені сторінки книги можна лише під інфрачервоним світлом.

Зауважмо, що в XIV—XVI ст. рукописна книга Закарпаття була під значним впливом європейських культур, зокрема — грецької, німецької та італійської. Це пов'язано із запрошенням угорськими королями майстрів з Італії та Німеччини для будівництва як світських, так і духовних споруд, що мало значний вплив на розвиток духовної культури загалом та

рукописного книжкового мистецтва зокрема (Долгош-Сопко, 2008, с. 65). Однак місцеві майстри не сліпо наслідували європейське мистецтво, а вносили до нього свої особливі риси. Таким чином протягом XIV—XVIII ст. у Карпатах витворився особливий тип руської культури, яку в науковій літературі названо карпаторуською (Мишанич, 1994, с. 29).

Отже, релігійні твори, а з ними й церковнослов'янська мова, посідали повноправне місце в культурі й писемності Закарпаття XIV—XV ст.

Важливе значення для вивчення «закарпатського» варіанта староукраїнської мови, а також для глибшого дослідження мовних рис згаданих церковнослов'янських пам'яток мають післямова до Королівського Євангелія 1401 р. та дарча грамота Стефана (Степана) Винца, додана до цього ж Євангелія, а також єдиний офіційний документ із території Закарпаття XIV—XV ст., написаний староукраїнською мовою, — підтвердна грамота синів воєводи Балка про передачу земель у власність Грушівському монастирю від 1 травня 1404 р.

Публікацію післямови до Королівського Євангелія та дарчої грамоти здійснили В. Л. Микитась та П. П. Чучка (Микитась & Чучка, 1968). Давня доля манускрипту пов'язана з родом шляхтича Степана Винца, який, імовірно, купив Євангеліє і подарував його священникові Никиті, доручивши зберігати нащадкам попа. Дарчу грамоту, збережену в кінці Євангелія, написав Станислав Граматик, що скопіював книжку в 1401 р. Напевне, як зазначав В. В. Німчук, цим самим роком треба датувати датаційний документ (Німчук, 2015, с. 198). Грамота відбиває риси південнослов'янської орфографії, як і післямова та саме Євангеліє. Незважаючи на це, у документі «досить відчутний струмінь живої української мови з її специфічними особливостями»: лексичними (*по прозвищѣ, прѣвнѣчѣтѣмъ, полакомитса, добыткѣ*), фонетичними (*сѣперникъ*) чи фонетико-морфологічними (*да служить, кто прѣступить*) (Микитась & Чучка, 1968, с. 65).

У самому кінці Королівського Євангелія під канонічним текстом подано **післямову**:

Съ тетраеу(г)л, исписаса въ нела(б)скѣ(м) гра(дѣ), ѣ
 михалевѣ избѣ, кра(л)хазскои.
 вл(т)ѣ сѣѣ. станисла
 во(м) гр(м)атико(м), мнѣ(г)
 грѣшны(м). ѣ хѣ: +

У графічному та орфографічному аспектах післямова майже нічим не відрізняється від Євангелія (там само, с. 63). На думку В. В. Німчука, лаконічна післямова Станислава Граматика дає мінімальний матеріал для судження про його рідну мову (діалект) (Німчук, 2015, с. 202). П. П. Чучка та В. Л. Микитась зазначали, що вокалізація **въ > у** (*ѣ михалевѣ избѣ*) та наявність початкового **и** в дієслівній формі *исписаса* свідчать хіба що про те, що мовець міг походити десь із півдня східнослов'янської мовної території (Микитась & Чучка, 1968, с. 64).

Мовою і стилем післямова та дарча дуже нагадують закарпатську грамоту 1404 р. **Підтвердна грамота** синів воєводи Балка від 1 травня 1404 р.

зберігається в Національному архіві Угорщини. Документ віднайшов російський учений О. Л. Петров в архіві Народного музею (Nemzeti Muzzeum) у Будапешті в 20-х рр. ХХ ст. і вперше надрукував разом із фотокопією в Празі 1926 р. у «*Filologickém sborníku České Akademie věd a umění*» (VIII, с. 179—184, 234—239). Наступного року в Ужгороді вчений опублікував окреме дослідження «Древнѣйшая церковнославянская грамота 1404 г. о карпаторусской территории» (Петровъ, 1927). Це видання привернуло увагу інших дослідників, серед яких — Н. Йорга (Jorga, 1926), І. А. Панькевич (Панькевич, 1925), Г. Ю. Геровський (Геровский, 1940; Геровский, 1995), Т. Іванчук (Ivanciuc, 2014), А. Золтан (Золтан, 2014), В. Гешев (Гешев, 2017) та ін. Докладний опис грамоти з мовно-історичним аналізом здійснив М. С. Антошин (Антошин, 1955).

Грамоту написано на внутрішньому шорсткому боці щільного пергаментного листка, місцями прорваного і з червоточинами. Зовнішній бік відполірований. Документ слугував раніше як палітурка невеликого рукопису: листок зігнутий удвічі, доволі важко розгинається і в ньому ще збереглася нитка, якою зшивали рукопис. Закарпатська грамота 1404 р. не є оригіналом. Це копія чи переклад (?), який написав одночасно з оригіналом, імовірно, монах Грушівського монастиря для потреб самого монастиря.

Одним із основних і найбільш суперечливих є питання про мову грамоти. Її першовідкривач О. Л. Петров уважав, що документ написав румун церковнослов'янською мовою, яка відбиває змішування румунсько-болгарської та сербської орфографії (Петровъ, 1927, с. 4). Подібної думки дотримувався і Г. Ю. Геровський. На його переконання, мова грамоти — церковнослов'янська, яку в той час румуни використовували в усіх сферах життя і яка в них зберігала південнослов'янські особливості (тобто це була церковнослов'янська мова болгарської редакції). Писар-румун, очевидно, народився в прикордонній смузі, володів руською мовою і вніс у грамоту деякі особливості карпаторуського діалекту та навіть декілька мовних рис, характерних для південноруських грамот. Таким чином, як зазначав Г. Ю. Геровський, у грамоті з'явилася суміш церковнослов'янської мови болгарської редакції з руською мовою, написаною південнослов'янським (сербсько-болгарським) правописом (Геровский, 1995, с. 40). На думку М. С. Антошина, Г. Ю. Геровський дає дуже заплутане визначення мови грамоти — церковнослов'янсько-болгарсько-румунсько-русько-сербська. Такої мови немає, тому це визначення не може бути прийняте (Антошин, 1955, с. 5). Зазначимо, що Г. Ю. Геровський не досліджував фонетику, граматику, лексику, стилістику цього документа й спирався тільки на те, що грамота виходить від румунських дворян, отже, її написав румун. Сам М. С. Антошин відстоював думку про давньоруську мову грамоти (там само, с. 61).

Румунський дослідник Т. Іванчук вважає, що грамоту написав румун для своїх співвітчизників, а мова її церковнослов'янська сербської редакції (Serbian Church Slavonic) (Ivanciuc, 2014, с. 13). У XV ст. румуни справді використовували церковнослов'янську мову, однак болгарської,

а точніше — середньоболгарської, редакції, і риси цієї мови відображені в грамоті. До власне болгаризмів належать слова *азъ, създаше, прѣд, дългополскои* (Гешев, 2017, с. 25). В. Гешев правильно називає їх правописно-фонетичними болгаризмами. Адже названі лексеми відбивають не особливості мови написання грамоти загалом, а тільки правописні традиції (т. зв. другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив), принесені на територію Мараморошу румунами-волохами.

До власне сербських рис можна віднести написання **ь** замість **ъ** після твердих приголосних, здебільшого в кінці слів (*пань, брать*), **е** замість **ѣ** чи **ѧ** (*име, Косте*). Цих ознак, безперечно, не достатньо, щоб визначати мову грамоти як церковнослов'янську сербської редакції.

Наявність діалектизмів та мадяризмів у тексті документа дало підстави дослідникам говорити про те, що переписувач грамоти був представником корінного населення Закарпаття. Чеський дослідник Ф. Тихий іще в I пол. XX ст. вказував на те, що мова найстарішої підкарпаторуської пам'ятки не церковнослов'янська, це мова, яку вживали на початку XV ст. на Південно-Східному Закарпатті, в Марамороші (Tichý, 1938, с. 5—6). Карпаторуською називав її і В. Л. Микитась (Микитась, 1968).

Докладно вивчивши історію написання грамоти, враховуючи результати мовного аналізу тексту документа, вважаємо, що закарпатську грамоту 1404 р. написано староукраїнською мовою з деякими церковнослов'янськими елементами, спричиненими другим південнослов'янським впливом (що характерно і для всіх інших відомих пам'яток Закарпаття XIV—XV ст.), та діалектними рисами, особливо відчутними в лексиці (*немиши, вицашпань, жѣпань, сесь, оурикь* та ін.).

Аналізуючи мову пам'яток із території Закарпаття XIV—XV ст., а особливо відшукуючи в них риси діалектного мовлення, важливо пам'ятати, що населення краю було різнонаціональним (українці, угорці, румуни, словаки, саксонці, які поступово «мадяризувалися»)¹. Власне, навіть українська людність Закарпаття складалася з трьох основних прошарків: 1) давнього населення; 2) переселенців із тієї частини Карпат, які могли приходити з Буковини, Молдавського князівства, Галичини через перевали; 3) окремих груп, які могли приходити з більш віддалених територій України (Дэже, 1967, с. 64). Відповідно пам'ятки відбивають риси староукраїнської мови, характерні для більшості рукописів з різних територій сучасної України.

На жаль, сьогодні через фактичну відсутність пам'яток ділового стилю, у яких найкраще виявляються риси народного мовлення, ми дуже мало можемо сказати про те, якою ж мовою говорили українці Закарпаття XIV—XV ст. Дослідник історії закарпатського діалекту Л. Деже схарактеризував власні назви, виявлені в латинських документах того часу.

¹ Визначити межі розселення різних національностей та їхню кількість досить складно, оскільки з XIV—XV ст. ми не маємо переписів із вказівкою на мову населення (Дэже, 1967, с. 33).

Мовний аналіз матеріалу дав йому підстави визначити деякі основні фонетичні тенденції закарпатських українських говорів. Більшість зафіксованих явищ спостережено по всій тодішній мовній області, і вони сьогодні належать до суттєвих особливостей середньозакарпатських говорів. Це такі, як: $\check{e} > i$ (*Bilke, Lyzkothawa, Ryczka*), у новозакритому складі $o > u$ (за винятком тих говорів, у яких на місці **u** виступило \ddot{u}, i) (*Kuzupathaka, Prysluphege*), $e > o$ перед твердими приголосними (*Chornouada, Mistichow*), тенденція до звуження голосних **o, e** (*Hwrniachjalwa, Lwssok*); $g > h$ (*Herincse, Ihnath*), $l > \ddot{y}$ (*Wewche*) у кінці складу (Дэже, 1967, с. 64). Однак невелика кількість таких фактів не дала дослідникові змоги встановити, чи були діалектні відмінності під час їх поширення на різних територіях (там само).

На думку В. В. Німчука, топоніми українського походження, зафіксовані на Підкарпатті в документах від початку XIII ст., вказують, що предки закарпатців на нинішніх теренах передгір'я і долинах живуть принаймні з XII ст. Збережена мікротопонімія XIV—XV ст. свідчить, що тут спадково мешкало русько-українське населення (Німчук, 2015а, с. 34). Подальші студії над пам'ятками, у яких відображені особливості мовлення закарпатців у XVI—XVIII ст., переконали вченого, що основні відмінності закарпатського діалекту від інших територіально-мовних систем, напевне, сформувалися до кінця XVII — початку XVIII ст., які (системи) теж на цю добу консолідувалися (там само, с. 35).

Отже, офіційною мовою на Закарпатті, яке входило до складу Угорського королівства, у XIV—XV ст. була латинська. Крім того, латину активно пропагувала й використовувала католицька церква. Незважаючи на це, насамперед завдяки діяльності православних монастирів на Закарпатті поширювали й переписували релігійні твори церковнослов'янською мовою. На жаль, через несприятливі історичні умови їх збереглося дуже мало — дві пергаментні книги (Ужгородський півустав, Мукачівський Псалтир) та одна паперова (Королевське Євангеліє). Як би писар не намагався дотримуватися усталених норм, живі розмовні елементи проникали в тексти. Зокрема, спільними для всіх названих пам'яток фонетичними рисами є перехід **e** в **o** після шиплячих; перехід редукованих **ъ, ь** у сильній позиції в **o** та **e** відповідно; поява, хоч і обмежена, «нового» **ѣ**. Це дає підстави говорити про українську редакцію церковнослов'янської мови.

Однак мовні особливості Ужгородського півустава, Мукачівського Псалтиря та Королевського Євангелія вивчено досить мало. І якщо певні графічні, фонетичні, подекуди морфологічні риси хоч якось прокоментували в науковій літературі, то лексика, синтаксис узагалі залишилися поза увагою дослідників.

Маловивченим залишається питання про діалектні особливості всіх закарпатських рукописних текстів, що зумовлено насамперед фактичною відсутністю пам'яток ділового стилю, у яких розмовні елементи відображаються найяскравіше. Окремі дослідження Л. Деже, певні зауваги О. М. Колесси, П. П. Чучки, В. Л. Микитася, В. В. Німчука та ін. наштовхують на

думку про зародження діалектних відмінностей на території Закарпаття тільки в XIV—XV ст.

Привертає увагу спільна як для релігійних творів, так і для ділових документів особливість — досить відчутний другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив. Саме це явище зумовило різні погляди на мову написання закарпатських пам'яток, аж до кваліфікування її як церковнослов'янської сербської чи болгаро-сербської редакції.

Проаналізовані пам'ятки з території Закарпаття XIV—XV ст. більшою чи меншою мірою висвітлено в науковій літературі, однак до сьогодні на низку питань немає остаточної відповіді, а мова цих рукописів потребує докладнішого вивчення в річищі новітніх досліджень і публікацій, враховуючи, зокрема, й свідчення мистецтвознавчого аналізу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Гр. 1404 — *Закарпатська грамота 1404 р.* Q 10 / 1924 60 DIPLOMATIKAI LEVÉLTÁR (Q szekció), Gyűjteményekből (P és R szekcióból és állagtalán fondok), Magyar nemzeti múzeumi törzsanyag (Q 10). DL 42811, Національний архів Угорщини, Будапешт, Угорщина.
- КЄ — Сопко (Долгош), О. І. (упоряд.). (2015). *Королевське Євангеліє 1401 року. Дослідження і матеріали до факсимільного видання*. Ужгород: МПП «Гражда».
- Мук. Пс. — Соколов, И. (1883). Мукачевская Псалтырь XV в. У *Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского* (с. 450—468). Санкт-Петербург.
- Уж. П. — Колесса, О. (1900). Ужгородський «Полѣставъ», у пергаментовій рукописі XIV в. *ЗНТШ*, 141—142.

ЛІТЕРАТУРА

- Антошин, Н. С. (1955). Закарпатская грамота 1404 г. *Научные записки Ужгородского университета*, 13, 3—62.
- Бірчак, В. (1993). *Літературні стремління Підкарпатської Русі*. Ужгород: Патент. (Уперше опубліковано 1921).
- Геровский, Г. (1940). О языке грамоты 1404 года Грушевскому монастырю на Карпатской Руси. *Slavia*, XVII(3), 354—373.
- Геровский, Г. Ю. (1995). *Язык Подкарпатской Руси*. (Перевод с чешского). Москва. (Впервые опубликовано 1934).
- Гешев, В. (2017). Среца на украинския и българския език в средновековна Молдова. *Българска украинистика*, 7, 8—41.
- Гранчак, І. (ред.). (1993). *Нариси історії Закарпаття*. (Том I: *З найдавніших часів до 1918 року*). Ужгород: Гражда.
- Долгош-Сопко, О. (2008). Загальна характеристика манускриптів Закарпаття XIV—XIX ст. *Вісник Львівської національної академії мистецтв. Спецвипуск*, VI, 62—73.
- Дэже, Л. (1967). *Очерки по истории закарпатских говоров*. Будапешт: Издательство АН Венгрии.
- Запаско, Я. (1995). *Українська рукописна книга*. Львів: Світ.
- Золтан, А. (2014). *Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. Москва: Индрик.
- Колесса, О. (1900). Ужгородський «Полѣставъ», у пергаментовій рукописі XIV в. *ЗНТШ*, 141—142.
- Кралицкий, А. (1874). Важная находка. *Слово*, 69, 4.
- Лучкай, М. М. (1999). *Історія карпатських русинів: у 6 т.* (т. 2.). (Ю. М. Сак, дешифрування рукопису, пер.). Ужгород: Закарпаття.
- Микитась, В. (1966). *Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму*. Ужгород: Видавництво Ужгородського університету.

- Микитась, В. Л. (1964). *Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: Опис і каталог* (ч. 2.) Львів: Видавництво ЛДУ.
- Микитась, В. Л., & Чучка, П. П. (1968). Дві закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст. *Мовознавство*, 1, 62–68.
- Микитась, В. Л. (1968). *Давня література Закарпаття: Нариси літератури Закарпаття доби феодалізму*. Львів: Видавництво ЛДУ.
- Мишанич, О. (1994). Український контекст давньої літератури Закарпаття. У *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції, 1–4 вересня 1993 р.* (с. 27–46). Ужгород: Гражда.
- Недзельський, Е. (1932). *Очерк карпаторусской литературы*. Ужгород.
- Німчук, В. В. (2015). Королівське (Нялябське) Євангеліє 1401 року. *Hungaro-Ruthenica*, VII, 195–214.
- Німчук, В. В. (2015а). Причинки до закарпатського діалектогенезу. У В. М. Мойсієнко (ред.), *Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції* (с. 19–38). Житомир: Полісся.
- Панькевич, І. (1925). Найдавніша грамота підкарпаторуська. *Подкарпатська Русь*. Річн., II(7), 114–115. Ужгород.
- Петровъ, А. (1927). *Древнѣйшая церковнославянская грамота 1404 г. о карпаторусской терриоторіи: Къ основанію Грушевскаго монастыря св. архангела Михаила въ Мараморошѣ (съ фотографическимъ снимкомъ)*. Ужгородь.
- Пронин, В. (1957). Закарпатское Евангелие 1401 г. *Православная мысль*, 2, 117–123. Прага.
- Соколов, І. (1883). Мукачевская Псалтырь XV в. В *Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского* (с. 450–468). Санкт-Петербург.
- Сопко, О. І. (2014). Структура рукопису «Мукачівського Псалтиря» XIV–XV ст.: інтерпретація шрифтової форми. *Вісник Закарпатського художнього інституту*, 5, 78–81.
- Тернавська, Н. (2011). Королівське Євангеліє зберігає багато таємниць. *Старий замок*. <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/49524>.
- Федака, С. (2011). Сім загадок Королівського Євангелія. *Голос Карпат*. <https://zakarpattia.net.ua/News/89983-Sim-zahadok-Korolivskoho-IEvanheliia>.
- Чучка, П. (1994). Початки писемності на Закарпатті: гіпотези, вигадки і факти. У *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: матеріали Міжнародної наукової конференції, 1–4 вересня 1993 р.* (с. 47–58). Ужгород: Гражда.
- Яворський, Ю. (1930). *Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности*. Прага.
- Iorga, N. (1926). *O mărturie din 1404: A celor mai vechi "moldoveni"*. București: Cultura nationala.
- Ivanciuc, T. (2014). Acte medievale românești emise la Sighet. *Revista Arhivei Maramureșene*, 7, 13–27.
- Tichý, F. (1938). *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*. Praha.

LEGEND

- Hr. 1404 — *Zakarpats'ka hramota 1404 r.* [Unpublished manuscript]. Q 10 / 1924 60 DIPLOMATIKAI LEVÉLTÁR (Q szekció), Gyűjteményekből (P és R szekcióból és állagtalán fondok), Magyar nemzeti múzeumi törzsanyag (Q 10). DL 42811, the National Archives of Hungary, Budapest, Hungary.
- KIe — Sopko (Dolhosh), O. I. (Ed.). (2015). *Korolevs'ke Evanheliie 1401 roku. Doslidzhennia i materialy do faksymil'noho vydannia*. Uzhhorod: Grazhda.
- Muk. Ps. — Sokolov, I. (1883). *Mukachevskaia Psaltyr' XV v.* In *Sbornik statei po slavianovedeniiu, sostavlenyi i izdannyi uchenikami V. I. Lamanskogo* (pp. 450–468). Saint Petersburg (in Russian).
- Uzh. P. — Kolessa, O. (1900). *Uzhhorods'kyi "Polustav", u pergaminovii rukopysy XIV v.* *Zapsyky Naukovoho Tovarystva Imeni Shevchenka*, 141–142 (in Ukrainian).

REFERENCES

- Antoshin, N. S. (1955). *Zakarpatskaia gramota 1404 g.* *Nauchnye Zapiski Uzhgorodskogo Universiteta*, 13, 3–62 (in Russian).

- Birchak, V. (1993). *Literaturni stremlinnia Pidkarpats'koï Rusy*. Uzhhorod: Patent. (Original work published 1921) (in Ukrainian).
- Chuchka, P. (1994). Pochatky pysemnosti na Zakarpatti: Hipotezy, vyhadky i fakty. In *Kul'tura Ukraïns'kykh Karpat: Tradytsii i suchasnist'*. *Materialy Mizhnarodnoï naukovoï konferentsii, September 1—4, 1993* (pp. 47—58). Uzhhorod: Hrazhda (in Ukrainian).
- Dezhe, L. (1967). *Ocherki po istorii zakarpatskikh govorov*. Budapest: Akadémiai kiadó (in Russian).
- Dolhosh-Sopko, O. (2008). Zahal'na kharakterystyka manuskryptiv Zakarpattia XIV—XIX st. *Visnyk Lvivs'koï Natsional'noï Akademii Mystetstv*, 6, 62—73 (in Ukrainian).
- Fedaka, S. (2011, November 25). Sim zahadok Korolivs'koho Ievanheliia. *Holos Karpat*. <https://zakarpattia.net.ua/News/89983-Sim-zahadok-Korolivskoho-IEvanheliia> (in Ukrainian).
- Gerovskii, G. (1940). O iazyke gramoty 1404 goda Grushevskomu monastyriu na Karpatskoï Rusi. *Slavia*, 17(3), 354—373 (in Russian).
- Gerovskii, G. I. (1995). *Iazyk Podkarpatskoï Rusi*. (Transl. from Czech). Moscow. (Original work published 1934) (in Russian).
- Geshev, V. (2017) Sreshta na ukraïnskaia i bulgarskaia ezik v srednovekovna Moldova. *Bulgarska Ukrainistika*, 7, 8—41 (in Bulgarian).
- Hranchak, I. (Ed.). (1993). *Narysy istorii Zakarpattia*. (Vol. 1: *Z naidavnishykh chasiv do 1918 roku*). Uzhhorod: Hrazhda (in Ukrainian).
- Iavorskii, I. (1930). *Znachenie i mesto Zakarpat'ia v obshchei skheme russkoï pis'mennosti*. Prague (in Russian).
- Iorga, N. (1926). *O mărturie din 1404: A celor mai vechi "moldoveni"*. Bucharest: Cultura nationala (in Romanian).
- Ivanciuc, T. (2014). Acte medievale românești emise la Sighet. *Revista Arhivei Maramureșene*, 7, 13—27 (in Romanian).
- Kolessa, O. (1900). Uzhhorods'kyi "Polustav", u pergaminovii rukopysy XIV v. *Zapysky Naukovo-ho Tovarystva Imeni Shevchenka*, 141—142 (in Ukrainian).
- Kralickii, A. (1874). Vazhnaia nakhodka. *Slovo*, 69, 4 (in Russian).
- Luchkai, M. M. (1999). *Istoriia karpats'kykh rusyniv* (Vol. 2) (I. M. Sak, Trans.). Uzhhorod: Zakarpattia (in Ukrainian).
- Mykytas', V. (1966). *Literaturnyi protses na Zakarpatti doby feodalizmu*. Uzhhorod: Vydavnytstvo Uzhhorods'koho universytetu (in Ukrainian).
- Mykytas', V. L., & Chuchka, P. P. (1968). Dvi zakarpats'ki oryhinal'ni pam'iatky pochatku XV st. *Movoznavstvo*, 1, 62—68 (in Ukrainian).
- Mykytas', V. L. (1964). *Davni knyhy Zakarpats'koho derzhavnogo kraieznavchoho muzeiu: Opys i katalog* (Vol. 2). Lviv: Vydavnytstvo LDU (in Ukrainian).
- Mykytas', V. L. (1968). *Davnia literatura Zakarpattia: Narysy literatury Zakarpattia doby feodalizmu*. Lviv: Vydavnytstvo LDU (in Ukrainian).
- Myshanych, O. (1994). Ukraïns'kyi kontekst davnoï literatury Zakarpattia. In *Kul'tura Ukraïns'kykh Karpat: Tradytsii i suchasnist'*. *Materialy Mizhnarodnoï naukovoï konferentsii, September 1—4, 1993* (pp. 27—46). Uzhhorod: Hrazhda (in Ukrainian).
- Nedzel'skii, E. (1932). *Ocherk karpatorusskoï literatury*. Uzhgorod (in Russian).
- Nimchuk, V. V. (2015). Korolevs'ke (Nialabs'ke) Ievanheliie 1401 roku. *Hungaro-Ruthenica*, 7, 195—214 (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. V. (2015a). Prychynky do zakarpats'koho dialektohenezu. In V. M. Moisiienko (Ed.), *Ukraïns'kyi hlohenez: Materialy Mizhnarodnoï naukovoï konferentsii* (pp. 19—38). Zhytomyr: Polissia (in Ukrainian).
- Pan'kevych, I. (1925). Naidavniisha hramota pydkarpatorus'ka. *Podkarpatska Rus'*, 2(7), 114—115. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Petrov, A. (1927). *Drevneishaia tserkovnoslavianskaia gramota 1404 g. o karpatorusskoï territorii: K osnovaniiu Grushevskogo monastyria sv. arkhangel'a Mikhaïla v Maramoroshe (S fotografi-cheskim snimkom)*. Uzhhorod (in Russian).
- Pronin, V. (1957). Zakarpatskoe Evangelie 1401 g. *Pravoslavnaia mysl'*, 2, 117—123. Prague (in Russian).
- Sokolov, I. (1883). Mukachevskaia Psaltyr' XV v. In *Sbornik statei po slavianovedeniiu, sostavlenyi i izdannyi uchenikami V. I. Lamanskogo* (pp. 450—468). Saint Petersburg (in Russian).

- Sopko, O. I. (2014). Struktura rukopysu “Mukachivs'koho Psaltyria” XIV—XV st.: Interpretatsiia shryftovoï formy. *Visnyk Zakarpats'koho Khudozhn'oho Instytutu*, 5, 78—81 (in Ukrainian).
- Ternavs'ka, N. (2011). Korolivs'ke Ievanheliie zberihaie bahato taiemnyts'. *Staryi Zamok*. <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/49524> (in Ukrainian).
- Tichý, F. (1938). *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*. Prague (in Czech).
- Zapasko, I. (1995). *Ukraïns'ka rukopysna knyha*. Lviv: Svit (in Ukrainian).
- Zoltan, A. (2014). *Interslavica. Issledovaniia po mezhslavianskim iazykovym i kul'turnym kontaktam*. Moscow: Indrik (in Russian).

Статтю отримано 05.10.2021

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Researcher
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

AN EVOLUTION OF THE BOOK TRADITION IN TRANSCARPATHIA

The evolution of language is determined by social, historical, and cultural factors. Over the 14th—15th centuries Transcarpathia was a part of the Kingdom of Hungary with the official Latin language being actively used by the Catholic Church. At that time Orthodox Church dominated in the region, and Mukachevo and Hrushovo monasteries served as the most important cultural and educational centers. Monks copied and distributed religious texts in Church Slavonic within the community. This paper discusses religious and secular written records extant from Transcarpathia, e.g., Uzhhorod Half-Uncial (the late 14th and early 15th century), Mukachevo Psalter (the 15th century), Korolevo Gospel (1401), and the 1401 and 1404 charters.

The author looks into the feature of the language used in the aforementioned documents and argues that religious texts are marked with Ukrainian Church Slavonic properties and non-religious texts with Middle Ukrainian properties. The second South Slavic influence as reflected in spelling alongside vernacular Ukrainian allows to speak not only about the Middle Ukrainian language foundation of the Transcarpathian written records but also about some Transcarpathian dialect features. A lack of secular records, i.e., official documents, reflecting predominately vernacular elements, except for the copy of the 1404 charter, gives, however, a vague idea of Middle Ukrainian language of administration and complicates the study of the history of the Transcarpathian dialect.

Keywords: *Middle Ukrainian, Ukrainian Church Slavonic, the 14—15th century written Transcarpathian records, Transcarpathian dialect*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.109>

УДК 811.161.2'272:323.1(47)

І. Є. РЕНЧКА, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070
E-mail: irenchka2007@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

МОВНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ТА ЕПІСТОЛЯРІЇ ВАЛЕРІЯ МАРЧЕНКА

Стаття присвячена дослідженню публіцистичних праць та листів українського дисидента, журналіста, перекладача і літератора Валерія Марченка з погляду порушення в них актуальних мовних проблем, висвітлення мовної ситуації в Україні з 1950-х до середини 1980-х рр. та аналізу сутності радянської мовної і національної політики. Особливу увагу приділено викриттю в працях В. Марченка політичної кампанії, розгорнутої на початку 70-х рр. минулого століття проти українських перекладачів та мови українських перекладів, а також визначенню причин відмови українців від рідної мови та зниження її суспільної ваги в радянський період. Наголошено, що питання збереження та захисту української мови було чільним у творчій, просвітницькій та правозахисній діяльності учасників національного руху опору.

Ключові слова: українська мова, русифікація, рух опору української інтелігенції, мовна політика, національна політика, мовна ситуація, радянський тоталітарний режим, культурна колонізація, перекладацька справа, В. Марченко.

В умовах наростання ідеологічного тиску радянської тоталітарної держави, посилення процесів русифікації та денационалізації в Україні в 1960—1980-х рр. формується і міцніє рух опору української інтелігенції — літераторів, митців, учителів, журналістів та вчених, що виступили проти політичної системи. За словами О. Забужко, «...вони зажадали відкинути політику радянської влади, що продовжила лінію Валуєвського циркуляра, і творити культуру, спираючись на ту, перервану знищенням українського відродження 1920-х рр.» (Український палімпсест, 2014, с. 168). Як зазначає А. Русначенко, «провідною течією в українському русі початку 60-х років була культурна течія, яка підійшла впритул до політики, а згодом і зайнялася нею» (Русначенко, 1998, с. 145—146). Спрямована на

Цитування: Ренчка, І. Є. (2021). Мовне і національне питання в публіцистиці та епістолярії Валерія Марченка. *Українська мова*, 4(80), 109—126. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.109>

захист мовно-культурних прав українського народу просвітницька та громадська діяльність творчої, освітньої та наукової інтелігенції набула значення національно-визвольного руху проти колоніального становища України, зросійщення українців та поневолення української нації.

Опозиційний рух в Україні останніх десятиліть існування радянської влади став предметом досліджень істориків В. Барана, Ю. Данилюка, В. Деревінського, Б. Захарова, Г. Касьянова, С. Кульчицького, А. Русначенка, Б. Фірсова та ін. Боротьбу представників української інтелігенції та студентства за право української мови на вільний розвиток і функціонування розкриває О. Бажан (Бажан, 2008; Бажан, 2007). Творчість і діяльність учасників визвольного руху щодо захисту української мови розглядає В. Чапленко у праці «Мовна політика більшовиків на Україні в 1950—60-х рр.». Зокрема, автор аналізує розвідку І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та наголошує на її значенні: «...в ній уперше за останні 35 років більшовицької диктатури людина, що перебуває в лабетах цієї диктатури, сказала “прямо в вічі” страшну правду про трагічне становище українського народу» (Чапленко, 1974, с. 151); пише про виступи дніпропетровських письменників та студентів проти русифікації, зокрема висвітлює зміст «Листа творчої молоді міста Дніпропетровського»; розкриває діяльність Б. Антоненка-Давидовича та інших «відважних борців за свій нарід» і мову (там само, с. 160). Л. Масенко в монографії «Мова і суспільство. Постколоніальний вимір» розглядає зміст критичних виступів та статей Б. Антоненка-Давидовича, значення для пробудження національної свідомості українців трактату І. Дзюби, мовознавчу тематику праць таких знакових постатей українського руху, як І. Світличний та С. Караванський (Масенко, 2004). Авторка наголошує, що в «рухові опору української інтелігенції 60—70-х років боротьба за права української мови як основи національного життя становила невід’ємну частину правозахисної діяльності» (там само, с. 67) та підкреслює історичну вагу творчого й наукового доробку діячів руху у справі визволення і відродження України. Водночас на сьогодні в історії українського визвольного руху другої половини ХХ ст. залишається багато питань, які потребують детального дослідження. Такими питаннями є ціннісне ставлення до української мови окремих учасників дисидентського руху, їхній внесок у боротьбу проти русифікації та збереження своєї мови.

Публіцистична й епістолярна творчість представника національного руху опору, київського журналіста, філолога-україніста, перекладача і літератора Валерія Марченка, що охоплює численні статті, нариси, есе, інтерв’ю, заяви, звернення, приватні й відкриті листи, містить спостереження й об’єктивні висновки щодо сутності радянської мовної політики та мовної ситуації в Україні та Києві в 50—80-х рр. ХХ ст. і є цінним джерелом для їх вивчення. Водночас творчий доробок українського правозахисника засвідчує, яке значення діячі руху надавали мовному питанню. Борці проти національної кривди, українські дисиденти виступали на захист української мови, яка в СРСР зазнавала жорстоких утисків

та обмежень, втрачала свою функціональну повновартість та своєрідність під тиском асиміляційних процесів. Питання мови як визначального чинника збереження нації стало провідним у боротьбі за національне звільнення України.

Мета статті — дослідити порушені в публіцистичних творах і листах українського дисидента В. Марченка актуальні мовні питання, висвітлити його погляди на мовну ситуацію в Україні й національну політику в СРСР та діяльність щодо захисту національних вартостей у контексті українського руху опору 1960—1980-х рр.

Матеріалом дослідження стали публіцистичні праці та епістолярні тексти В. Марченка, зібрані в книгах «Листи до матері з неволі» (Марченко, 1994), «Творчість і життя» (Марченко, 2001), а також опубліковані окремими виданнями: «Вірити — і тільки» (Марченко, 2005), «Валерій і Сандра: Листування Валерія Марченка із Сандрою Фапп'яно» (Валерій і Сандра, 2010), «Київський діалог» (Марченко, 2013).

Тема національного гноблення в УРСР, колоніального становища української мови та культури наскрізна в публіцистиці Валерія Марченка. 1970-ті рр. увійшли в історію як період політичної реакції в Україні, епоха так званого «маланчукізму», яка характеризувалася посиленням русифікації, ідеологічного тиску, а також боротьбою з «українським націоналізмом», що вилилася в політичні репресії і масові арешти творчої інтелігенції. Усвідомлюючи, що українців переслідують лише за небажання зрікатися своєї національної ідентичності та прагнення розвивати свою мову й культуру, молодий журналіст В. Марченко відгукується на факти національного гніту у своїх статтях «Київський діалог», «За параваном ідейності» та «Страшний якийсь тягар». Згодом, уже в ув'язненні, в одному з нарисів він скаже про ці статті (які вважав найкращими з написаних до 25 років свого життя) і про свої висловлювання в колі колишніх друзів: «...я заговорив про те, як творчим інтелігентам замкнено вуста, як задихаємося ми за муром брехні, не маючи жодної змоги сказати правду. Адже й зараз в Советському Союзі діється те саме, що в 1937 році. Так, Івана Світличного й Івана Дзюбу заарештовано лише за їхні переконання. Я говорив те, що носив завжди в душі...» (Марченко, 1994, с. 151). Ці статті не були опубліковані, не встигли їх поширити і в самвидавній літературі, але саме їх написання, а ще зберігання, читання і розповсюдження праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» інкримінували В. Марченку на суді 1973 р., звинувативши його в антирадянській агітації і пропаганді, «злісних наклепах» на радянський державний устрій та національну політику Радянської держави. Вироком за викриття правди та небайдужість до становища свого народу стали 8 років неволі.

Але й мовчати про несправедливість влади щодо українців Валерій не міг. Був переконаний, що сваволя, аморальність, лицемірство радянської системи потребують активної протидії. Свої погляди юнак викладає у «Відкритому листі до діда»: «Виступивши проти цілої імперії брехні, я мав одну підпору — свідомість, що ярмо — нестерпне. <...> Зло таки

можна подолати, з ним можна і треба боротися. Заперечення більшовизму для мене не відкриття, а форма існування. Й не мовчазною пасивністю треба йому протиставитися. Нам ніхто не допоможе, крім нас самих. Вимога демократично розв'язати всі проблеми — єдина можливість для кожного українця-громадянина» (там само, с. 170). Досліджуючи епістолярний доробок українських письменників та громадських діячів, з-поміж них і В. Марченка, М. Коцюбинська зазначає, що для українських дисидентів «...свобода, самовизначення нації осмислювалися невідривно від свободи людської індивідуальності» (Коцюбинська, 2009, с. 131). Тому життєвим кредо звучать слова Валерія Марченка, сказані на другому суді 1984 р.: «Як людина вільна, тобто така, що вважає себе вільною, де і в яких умовах вона не перебувала б, я не міг мовчати і писав про те. За це мене зараз судять. Я проти брехні і облуди, беззаконня і фальші. Я за вільну розкуту думку, я захищаю гідність людини, відстоюючи високі моральні принципи...» (Марченко, 1994, с. 444).

У статтях і нарисах В. Марченко торкається теми русифікації в Україні й насамперед у Києві, викриває згубні для народів СРСР наслідки радянської національної та мовної політики, метою якої було злиття націй, створення нової історичної спільноти — радянського народу та формування радянської ідентичності, складником якої визначали російську мову. У статті «Київський діалог» автор наголошує, що політика русифікації в Радянському Союзі є продовженням практики «великодержавного насильства», яку вела Російська імперія — «тюрма народів, звідки розсилалися укази, що “не было, нет и быть не может”» (Марченко, 2013, с. 48). Цю практику, починаючи з 30-х рр., продовжили радянські комуністи, стократно її підсиливши сталінськими репресіями, тотальним винищенням української інтелігенції та геноцидом 1932—1933 рр. Жорстокі злочини проти українців, скоєні й замовчувані радянською владою, стали «сатанинськи нещадним ударом по нації» (Марченко, 1994, с. 120). В. Марченко різко критикує асиміляторську політику, спрямовану на переслідування і знищення всього українського, називаючи її політикою винародовлення та поглинання однією нацією іншої: «Ось воно, справжнє обличчя “братерської допомоги”, така вона — “інтернаціональна” “ленінська” політика Кремля» (Марченко, 2013, с. 52).

Статтю побудовано у формі діалогу, в якому беруть участь двоє юнаків: «Я» — українець-патріот, який утиски українства, загибель української мови та культури вважає національною трагедією і визначає своїм завданням боротьбу «за відновлення забутих традицій, поширення рідної мови, <...> зрештою, за самостійність» (там само, с. 41), та «Алік» — продукт радянської системи, зросійщений українець, який схвалює дії радянської влади в національному питанні, сприймає асиміляцію та втрачає своє національне обличчя. Герой «Я», по суті, полемізує не просто з уявним співрозмовником, а з усім тоталітарним політичним режимом, з радянською пропагандистською машиною, її постулатами й тезами, якими маніпулювали і які насаджували в масовій свідомості: «українці — нація

слаборозвинена», «їй потрібен надійний захисник, опікун», «націям, які входять до Союзу Радянських Соціалістичних Республік, надають всі можливості для розвитку», «необхідність влитися в єдину сім'ю», «злиття націй — процес природний», «націоналістична чванькуватість» — такі аргументи, клішовані казенні фрази радянської новомови формують мовлення опонента — умовного зденационалізованого «гвинтика» системи.

Герой «Я» наводить численні факти дискримінації української мови та культури, зазначаючи при цьому, що на появу великої кількості таких ренегатів, як Алік, вплинула комуністична пропаганда, тогочасна мовна політика та мовна ситуація в різних сферах життя українського суспільства (освіті, ЗМІ, театральному, музичному, кіномистецтві та ін.). Зокрема, від початку 70-х рр. на телебаченні помітно збільшилася частка російської мови; якісний рівень передач республіканської програми став набагато нижчий, ніж центральної («вочевидь, хтось у Москві вельми зацікавлений у тому, щоб республіканська програма була нудною й нецікавою, натомість центральна — якнайкращою» (там само, с. 52)); у концертних програмах українським пісням надавали другорядне місце після російських («Знаній на цілий світ народній пісні України... в концертах відводилося максимум три номери» (там само, с. 54); «За такого становища навіть поширюваний постулат — національне за формою, соціалістичне за змістом... до українського радянського мистецтва не прикладається» (Марченко, 1994, с. 122)), до того ж з-поміж російських пісень добирали сучасні ліричні, естрадні, джазові чи бардівські твори, натомість українською мовою — псевдохудожні «на тракторну чи шахтарську тему»; фільмів українською мовою майже не знімали, дубляж зарубіжних фільмів українською був надто низької якості порівняно з виконаним на центральних кіностудіях російською мовою. Якщо ж з'являлися високомистецькі кінотвори українською мовою, такі як «Пропала грамота» Б. Івченка, які оспівують та поетизують Україну, то вони зазнавали обов'язкового цензурного втручання та обмежень у демонструванні. В. Марченко вбачає головну причину такого «брутального обкрадання нашого народу» в тому, щоб унеможливити плекання в нього патріотизму і пробудження національної свідомості (Марченко, 2013, с. 59) та «не роздмухувати жовтоблакитного вогнища» (Марченко, 1994, с. 122). Натомість насаджувалося захоплення всім російським, формувалося уявлення про його переваги та добровільність вибору людьми російськомовного культурно-інформаційного продукту. Автор висловлює застережну думку, що такі «братні обійми» можуть призвести до загибелі українців як нації та культурної цілісності (Марченко, 2013, с. 42), що, безперечно, у часи проголошення постановки радянського народу та процвітання національних мов і культур сприймалося як крамола. Статтю було написано 1972 р., й, на нашу думку, висловлені в ній міркування вже переконливо засвідчують сформованість поглядів Валерія Марченка щодо національного питання та його свідомий вибір шляху викриття політики геноциду українського народу й боротьби за право людини і нації на звільнення від колоніального ярма.

Теми «Київського діалогу» В. Марченко продовжує та поглиблює і в пізніших працях. Зокрема, у статті «Те, чого я не встиг сказати» підтверджено й доповнено міркування, висловлені в «Діалозі», а також акцентовано увагу на поширеній в СРСР «теорії прогресивності» відмирання мов та стирання національних відмінностей, навколо якої вибудовувалася радянська мовна політика. Співрозмовник, вживаючи типові мовні блоки та штампи, стверджує, що радянська дійсність наочно засвідчує процес відмирання мов заради прогресу. «Мільйони українців уже перейшли на російську, мине трохи часу — заговорить нею й решта» (Марченко, 1994, с. 118). Спростовуючи його докази, автор ставить риторичне запитання: чому в такому разі дискримінують росіян? Якщо інтернаціоналізм, то він має бути однаковий для всіх. Чому не постає питання про впровадження спільної для всіх китайської, або англійської, або німецької мови? «Зіллємося в спільноанглійському морі в ім'я світлого майбутнього» (там само, с. 119), — додає автор з гіркою іронією, розуміючи, що російськомовність українців є наслідком насильницького впровадження в життя таких теорій, а не причиною їх появи.

Мова в системі поглядів В. Марченка — це «святиня, що існує разом із самим народом» (там само). Саме тому мовне питання завжди перебуває в його полі зору: у статтях і нарисах, написаних на основі власних спостережень та за розповідями інших ув'язнених, він висвітлює становище української мови в радянській Україні в різні періоди.

Мовну ситуацію в Україні публіцист характеризує як білінгвізм із переважанням російської мови (Марченко, 2001, с. 251). Політичний тиск русифікації зумовлював значне домінування в публічному просторі Києва та інших великих міст України російської мови й водночас породжував ставлення до української як до другосортної, мови села, якої в місті бажано відразу позбутися. В есе «Це неземне довготерпіння», у якому йдеться про оунівця, багаторічного в'язня радянських таборів Степана Мамчура, постає мовна ситуація в Києві першого десятиліття після війни: «Мав терміново опанувати російську мову, бо, коли в зрусифікованому Києві говорив по-українськи, це привертало увагу. І, якщо на поблажливо-зверхне “ви з села?” не давав ствердної відповіді, висловлювався наступний здогад “значить, ви з Західної?”. І на обличчі співрозмовника з'являлась коли не підозріливість, то настороженість. Адже в таких краях були бандерівці, і де (навіть подумати страшно!) є такі, хто не хоче радянської влади» (Марченко, 2005, с. 16). Отже, в суспільстві вже було сформоване ставлення до української мови як до сільської, мови нижчих верств або ж як до мови небезпечних державних злочинців, якими в радянському трактуванні були учасники національно-визвольних змагань. Потрібно зазначити, що питання становища української мови й ставлення до неї пересічних українців за радянських часів ставало предметом пильної уваги й українських науковців, які досліджували радянську мовну політику. З'ясування цього питання вперше запропоновано в трактаті І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», де автор робить висновок,

що нерівність двох мов, другорядне становище української мови порівняно з російською «примушує українця зокрема й українську масу взагалі говорити по-російському, відмовлятися від своєї рідної мови», а також викликає зневагу і навіть ненависть до неї (Дзюба, 1998, с. 117, 120). Ю. Шевельов, розглядаючи причини звуження вживання української мови та відмови від неї самих українців, вбачає їх не в «лакейській психології», а в панівній політиці, яку провадили комуністичні керівники, «скерованій на обмеження, а далі й викорінення мов підлеглих національностей, <...> зниження або й піддрив суспільного престижу підлеглої мови, <...> втручання в унутрішню структуру підлеглої мови засобом систематичних упроваджень одних мовних елементів і заборони інших» (Шевельов, 2008). Такі методи спричинили близький до занепаду стан української мови в радянській Україні, ставлення до неї як до неprestижної, оскільки мовою міста, керівних та високоосвічених осіб була російська. Науковець наголошує, що відхід українців від рідної мови був спричинений ще й чинником безпеки — «офіційно нема російського буржуазного націоналізму, але аж надто підкреслено існує український» (там само). Російська була мовою радянських владних та каральних органів, тому й герої есе В. Марченка сприймають її не інакше як мову окупантів та колонізаторів: «Цей (інженер-росіянин. — *I. P.*), як і безліч співплемінників, мешкав у його столиці, їв хліб, зібраний стражденними колгоспниками з його землі, але навіть не думав говорити з ними його рідною мовою. Вони знали одну мову — хамів, і через це вирішували за народ Мамчура, як йому краще жити» (Марченко, 2005, с. 17).

Не поліпшилася мовна ситуація і в 60-х рр., як незмінною лишилася й національна політика тоталітарної держави. Схарактеризувати цей період з мовного погляду допомагають розповіді, спогади, які чув і записував В. Марченко в таборі, та його власні спостереження. Есе «Антон Олійник» містить спогад про 1966 рік, коли герой твору, вояк УПА, здійснивши втечу з табору, на деякий час повертається до України, бачиться і спілкується з різними людьми, розпитуючи про їхнє життя. Серед іншого, в розмовах постійно виринають і питання, пов'язані зі станом української мови: «Вчитель з Харкова журився: в отій першій столиці радянської України нема жодної української школи» (Марченко, 1994, с. 197); «А потім був зрусифікований Київ. І плювали з стін чужомовні оголошення і зневажливо кривилися продавщиці в крамницях на ввічливе українське “перепрошую”. <...> Не стримався, зайшов на східці Софіївського собору, кидаючи в обличчя киянам слова застрашливої правди. Про те, як Москва визискує Україну., і про давні кривди, і про громадський обов'язок» (там само, с. 197). В есе про сотенного УПА Мирослава Симчича «Раз — 15, два — 15!!!» є згадка про 1967 рік — рік, за визначенням В. Марченка, відзначення 50-річчя «великого ошуканства». Цього року Симчича та багатьох інших упівців й оунівців заарештовують повторно, не пробачивши їм «ні збройного опору, ані разюче дошкульного викриття антинародної більшовицької системи». Симчич згадує, що, живучи того року в

Запоріжжі, шукав і не знайшов «в місті колишньої козацької вольності» жодної української вечірньої школи (там само, с. 371), однією фразою окресливши непривабливу мовну ситуацію в освіті 60-х рр.

Короткими штрихами В. Марченко розкриває правду про масштаби русифікації 1970-х — першої половини 1980-х рр., коли утиски української мови охопили всі сфери життя суспільства — книговидання, освіту, переклад, ЗМІ. Українську мову було фактично повністю витіснено з позаприватного простору спілкування. «Я... мав намір іти на вулицю з ліхтарем: шукати в Києві українця» (там само, с. 150), — так напише Валерій у нарисі «Моя чарівна леді» про суспільну атмосферу в столиці України початку 70-х.

Почувши на вулицях чи в транспорті великих міст українську мову, люди здивовано озиралися: «Тут далеко і ходити не треба. Треба лише у тролейбусі (в Києві, Харкові, Одесі чи Донецьку) звернутися українською мовою: «Передайте, будь ласка, на квиток!». Насмішливі з принизливою зацікавленістю погляди, ущипливі або дратівливо-обурені відповіді пасажирів будуть щонайкращою ілюстрацією...» (Марченко, 2005, с. 11). До того ж розмовляти українською мовою було ще й небезпечно. У нарисі «Як усе це сталось» В. Марченко описує один із таких випадків. Незадовго до його першого арешту в нього відбулася на вулиці розмова зі співробітником КДБ, який кілька разів безуспішно намагався завербувати юнака, котрий на той час працював у відділі зарубіжної літератури газети «Літературна Україна». Думаючи, що Валерій розмовляє з письменником, до них підійшла знайома дівчина: «“Добрий день! Я не запізнилася?” — старанно вимовляючи слова, привіталася до нас Вірочка. Дитя зденационалізованого Києва, вона взагалі говорила російською мовою. А тут цей приступ українськості перед одним із тих, для кого самий факт мовлення по-українському — сигнал до пильності» (Марченко, 1994, с. 128).

Згодом, під час слідства, в камері Валерій знайомиться зі своїм сусідом, злодієм Валентином. Чоловік «пам'ятав, що за національністю українець, але те, що в нього вдома побуває чужа мова, сприймав як доконаний, який нікому не завдає шкоди, факт» (там само, с. 135). Розмовляючи російською, зневаги чи ненависті до української не виявляв, як інші українці, що відцуралися рідної мови, однак Валерія за його відданість українській мові називав націоналістом і не розумів, як можна йти на жертви за таку, на його думку, дурницю — «боротьбу за зникаючу мову». Наведений приклад ілюструє, які настрої в ті часи переважали в суспільстві: люди або боялися говорити українською, або за браком розвиненої мовної свідомості добровільно її зрікалися, вбачаючи для себе користь у переході на домінуючу мову. Зауважує В. Марченко й те, що всі свідки на суді, більшість із яких були його колишні друзі та приятелі, давали покази лише російською мовою, засуджували націоналізм, демонструючи так відданість радянській владі (там само, с. 114). Прощаючись, Валентин застерігає Валерія не розмовляти українською на етапі, пояснюючи: «...засміють хлопці. Ти ж знаєш, як у нас ставляться до тих, хто по-ук-

раїнському балакає. Почнуть дразнити: іди свиней пасти, абощо. А поки ти розтлумачуватимеш, ще й відлупцюють» (там само, с. 143). Цими словами ще раз підкреслено ставлення до української мови в радянському суспільстві як до нижчої, провінційної, непотрібної.

Працюючи в «Літературній Україні», В. Марченко бачив, як діяла цензура, коли йшлося про підтримку української мови чи культури або про висвітлення української історії. «Наприклад, моя фраза з замітки про літературний вечір, що “Микита Шумило говорив про необхідність захищати і розвивати рідну мову”, після виправлень перетворилася на “говорив про необхідність плекати красу і милозвучність української мови”. З інформації про зустріч СПУ з істориками АН УРСР зник перелік останніх археологічних знахідок, які засвідчували ознаки міста та його український характер на території Києва в V ст. н. е.» (там само, с. 184). Складною була ситуація в галузі книговидавництва, коли роками не друкували книжок українських авторів, якщо вони не стосувалися таких тем, як «українська Ленініана, Жовтнева революція, Велика Вітчизняна війна, людина праці», дружба народів, велич партії або, зрештою, «засудження українського націоналізму» (там само, с. 6). Українознавча ж тематика зазвичай була неактуальною: «Іван Білик має чотири грубезних ненадрукованих романи. Заввідділом зарубіжної літератури Ганна Заєць не може опублікувати книжки про Соломію Крушельницьку. Заввідділом мистецтва Раїса Скалій не проштовхне ніде монографії про Леся Курбаса. У Вадима Пепа відхиляють скрізь збірку нарисів з історії українського козацтва» (там само, с. 193). Згадує Валерій, як Олесеві Шевченку не вдалося надрукувати розмовник слов'янських мов. Книжку погоджувалися взяти до друку лише за умови, якщо з неї буде вилучено український та білоруський розділи, на що вже не погоджувався сам автор (там само, с. 194). В. Марченко гостро реагує на такі заборони, засуджуючи «україножерів», які на все українське накладали тавро «націоналістичний», перекиваючи шлях до розвитку національної культури та науки: «Подібний ярлик, — пише Валерій у нарисі «Занапашена Кліо», — давав підстави ревнителю інтернаціоналізму й братерського єднання обтинати до решти жалюгідний ерзац національної культури, який мав до вжитку український радянський народ» (там само, с. 356).

Дискримінація українства й насадження російськості відбувалися в усіх галузях науки. Домовившись зі своїм дідом, професором КДУ, істориком Михайлом Марченком «про необхідність використовувати всі лазівки для пропаганди українськості» (там само, с. 354), Валерій, на його прохання, саме з такої позиції редагує статтю до історичної енциклопедії УРСР про історичні погляди Т. Шевченка. І, хоч не маючи можливості написати про вплив на погляди поета української народної творчості, пам'яток козацької доби, співпраці з українськими інтелектуалами, Валерій усе-таки вилучає зі статті принизливі висловлювання про «визначальні російські впливи» та доповнює її відомостями про зацікавлення Шевченка і його глибокі знання європейського мистецтва та літератури. Однак опублікована

стаття після цензурного втручання набула зовсім іншого вигляду, її зміст було переінакшено на догоду ідеологічним вимогам до невпізнання: «Після виходу енциклопедії в світ з історичними поглядами Шевченка відбулася метаморфоза, якої навіть я, призвичаєний до видавничої сваволі, не сподівався. У спотвореній статті йшлося про історичні погляди російського раба і то радянського періоду» (там само, с. 355).

Колоніальний стан української культури засвідчує ситуація, що склалася на початку 1970-х рр. у сфері художнього перекладу. В. Марченко був добре обізнаний із станом перекладацької справи як літератор та перекладач, а також як працівник відділу зарубіжної літератури в газеті. Саме з перекладу, як зізнається в одній із статей (Марченко, 2001, с. 251), він вповні відчув красу української мови. Ще в шкільні роки Валерій ознайомився зі збіркою М. Зерова, з якої «польські, грецькі, французькі вірші постали переді мною світом нормальних людських взаємин. Упевнився у милозвучності рідного слова, у його здатності передати найвитонченіші почування» (там само). Він досліджує життєвий шлях та перекладацьку творчість громадських і політичних діячів, драгоманів східних літератур Миколи Гулака, Олекси Навроцького, Агатангела Кримського, пише статтю про учасника Кирило-Мефодіївського товариства М. Гулака, сам багато перекладає з азербайджанської, англійської та польської мов.

Однак репресивні дії влади щодо української мови та культури в 70-х рр. поширилися і на царину перекладу. Якщо раніше цензура відстежувала лише зміст творів, наприклад, до друку допускали переклади творів зарубіжних авторів на антирелігійну тематику чи про дружбу народів та красу праці, то обмеження 70-х стосувалися вже імен окремих перекладачів (було накладено заборону на переклади Г. Кочура, М. Лукаша, І. Світличного, В. Стуса, А. Перепаді та ін.), а також розпочався наступ на мову перекладів. «Хто пам'ятає літературне життя кінця 60-х — початку 70-х рр., той неодмінно мусив звернути увагу на кампанію з погромницьких статей, рецензій щодо перекладачів, яка прокотилася республіканськими газетами й часописами» (там само, с. 283), — напише В. Марченко про ці ганебні події в статті «Про штуку перекладацьку». Під приціл критики потрапили тексти знаних, авторитетних майстрів, які, працюючи над перекладами, прагнули розширити й збагатити лексичний склад української мови, використовуючи у своїй перекладацькій практиці питому українську лексику, елементи розмовного мовлення, давно засвоєні українською запозичення з інших слов'янських мов. «Перекладацький бум не залишався поза увагою компетентних органів. 1972 року Держкомвидав окотився постановою про посилення відповідальності видавництва за якість мови перекладів художньої літератури» (там само). Пишучи про радянські мовні «чистки», Л. Масенко наголошує: «Війна за чистоту мови, за дотримання мовних норм, що її час від часу оголошувало компартійне керівництво, мала зовсім інше підґрунтя й мотивацію, ніж відомі в історії багатьох мов, особливо загрожених, пуристичні рухи. Якщо останні спрямовувались на боротьбу з іншомовними запозиченнями, тобто мотивува-

лись уболінням за збереження розвитку мови на питомій базі, то радянські мовні чистки фактично були війною із самою мовою» (Масенко, 2004, с. 80—81). Не можна не погодитися і з висновками В. Марченка, що розв'язання мовних проблем перекладу було переведено в політичну площину, на що чітко вказує наведена в постанові фраза про «намагання відірвати українську мову від братньої російської» — на той час це було серйозним політичним звинуваченням.

Українських літераторів змушували взоруватися на російські переклади. В. Марченко пригадує, як покреслили весь перекладений ним твір, який він віддав на редагування. Пояснення таких дій було одне — обов'язкове звіряння, але не з оригіналом, а з російським перекладом. «Для редакторки-росіянки, далекої від розуміння мовних нюансів, моя літературна мова мало чим різнилася від критикованих крайнощів. Помахом пера з перекладу викреслювались “далебі”, “бігме”, “справді-бо” — відповідники численним азербайджанським присяганням та божбі. Вона залишила тільки “їй-богу”. Мотивація — обійшлося ж одним цим у російському тексті» (Марченко, 2001, с. 283). Отже, політичну кампанію осуду мови українських перекладів було розгорнуто з метою збіднення словникового складу української мови, її зближення та остаточної асиміляції з російською. Крім того, як зазначав Ю. Шевельов, такі заходи з уникнення синоніміки в українських працях мали й іншу ціль: редактори, видавці та упорядники, виконуючи владні розпорядження, дбали про те, «щоб не склалося враження, що українська багатша на слова і семантичні відтінки, ніж російська» (Шевельов, 2008).

Переклад для В. Марченка був справою його життя. І хоч, за його ж словами, «клопоти перекладацькі» були «малою часткою з лиха, котре посіло мою націю», проте лишатися пасивним спостерігачем втрат української культури в цій галузі він не міг. Незважаючи на становище ув'язненого, Валерій Марченко викриває і доносить світові правду про наслідки радянської політики культурної колонізації України. У заяві Генеральному директорові ЮНЕСКО п. М'боа (1976 р.) Валерій пише про заборони перекладати українською мовою світову літературу, наводячи такі факти: «Від закінчення війни (1945) до нинішнього дня в республіці з майже 50-мільйонним населенням побачило світ лише три (sic!) багатотомники. <...> 4 томи Гейне, 8 томів Гі де Мопассана, 12 томів Джека Лондона. За 30 “полум'яних” літ не густо, чи не так? На ювілей Шекспіра в 1964 році наукова й літературна громадськість Української РСР відгукнулася малогабаритним тритомником» (Марченко, 2001, с. 502). Водночас переклади зарубіжної літератури російською мовою друкували регулярно й масово, мільйонними накладами, проте здійснювалося це на шкоду культурам інших народів СРСР. Як пише О. Забужко, «і перекладач, і видавництво щоразу мусили наштовхуватися на питання: навіщо вам здалися українські переклади, адже російською мовою вони вже є» (Український палімпсест, 2014, с. 162). Арешти українських перекладачів, їхні поневіряння через заборону працювати й друкуватися, критика

мови перекладних текстів призвели до трагічного становища перекладацької справи в Україні 70-х рр.

У несприятливих умовах ув'язнення та заслання В. Марченко не покидає перекладацької діяльності, яка перетворилася для нього із захоплення і фаху на знаряддя опору, «річ для боротьби». Він здійснює переклади В. Вітмена, Дж. К. Джерома, В. Б. Їтса, Р. Бернса, Е. Дж. Гейнса, А. Сіллітоу, Е. Мастерса та ін. Перекладає насамперед те, що суголосне його думкам, близьке його переконанням. Наприклад, твори азербайджанських письменників привертали його постійну увагу тим, що в них ішлося про національне поневолення, він «не міг залишатись байдужим до трагедії народу, одурманеного фанатизмом, засліпленого облудниками-поводирями» (Марченко, 2001, с. 252). Перекладає «Декларацію Незалежності» Т. Джефферсона, адже вважав цікавим і важливим для України досвід здобуття незалежності іншими країнами. Про значення, якого він надавав цьому документу, свідчить те, що після чотирьох вилучень перекладу адміністрацією табору він щоразу його відновлював. У згаданій вище заяві Гендиректорові ЮНЕСКО В. Марченко висловлює пропозицію підготувати бібліотеку шедеврів європейської літератури, перекладених українською мовою, і просить сприяння в цій справі, за яку б охоче взяли ув'язнені літератори та перекладачі. Валерій розумів, які мізерні шанси для здійснення його задуму, та, незважаючи на це, ні він, ні його побратими ніколи б не полишили справи, яка йде на користь Україні. «Я не змирюся із приреченістю української культури, в якій б аргументи не обгортали необхідність подібного явища. І якщо потрібно буде, я робитиму переклади, виконавши на заводі норму виробітку, робитиму на етапах і у відстойниках... Тому що без культури народ не здатний до життя, а сього — поза ним — я не знаю» (там само, с. 503).

Після повернення із заслання та під час короткого перебування в Києві до другого ув'язнення восени 1983 року В. Марченко спостерігає, що становище української мови за ці роки лише погіршилося: «у вузах адміністрація — росіяни за національністю і тому українцям важко вступити» (Марченко, 1994, с. 443), «навчання у вузах рівної поміж рівних республіки ведеться по-російському», «українці в Києві цураються рідної мови, а хто говорить нею, раз у раз наштовхується на злостиві кпини «інтернаціоналістів» (там само, с. 350). У листі до Євгена Сверстюка він пише про своє враження після відвідування київських церков: «На жаль, казання в усіх храмах читаються російською мовою й інакшого тут ніхто не уявляє» (там само, с. 427). Якщо раніше, на початку 70-х, працівники київського КДБ розмовляли з ним українською, хоча в спілкуванні між собою переходили на російську, то тепер службовці говорили з ним тільки по-російськи. Навіть більше, на його зауваження про потребу використовувати державну мову УРСР пролунала погроза, що «цією мовою я говоритиму в камері із спів'язнем» (там само, с. 417).

У червні 1983 року було ухвалено постанову колегії Міносвіти УРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в

загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР», спрямовану на подальше зросійщення українців, насамперед молодого покоління. Зокрема, документом було передбачено «ужити всіх заходів, щоб вільне володіння російською мовою нарівні з рідною стало нормою для молоді, яка закінчила середні навчальні заклади, громадським обов'язком кожної молодої людини», а серед додаткових заходів — підвищення заробітної плати вчителям російської мови на 16% та стипендій для студентів, які навчалися за спеціальністю «Російська мова та література» (Постанова, 1983). В. Марченко передає цю директиву українській діаспорі, додавши від себе примітку «свіженький валуєвський указ» з емоційною характеристикою міністерства як «шовіністичної» установи (Валерій і Сандра, 2010, с. 71). У серпні того ж року в газеті «Свобода» в США виходить стаття «Наступ новітньої валуєвщини на українську мову» (Обвинувачувальний, 1984, с. 481). Каральна система, яка впродовж недовгого періоду перебування Валерія на волі невідступно стежила за ним, не подарувала йому цього вчинку. Інкримінувавши В. Марченку написання текстів «ідейно ворожого змісту», публікацію їх за кордоном та поширення згаданих документів, звинувативши у зведенні наклепу на національну політику уряду (підставою для цього, скажімо, було зауваження, яке зробив Валерій ще під час заслання в Казахстані, що місцевий «Санбюлетень» варто випускати казахською мовою, оскільки селяни російською не розуміють, адже не знають її (Коментар, 2001, с. 472)), його заарештовують удруге і, не беручи до уваги тяжкої хвороби, присуджують 10 років таборів та 5 років заслання, що фактично означало смертний вирок.

Показово, що у своїй творчості В. Марченко звертається до знакових постатей та славетних сторінок в історії України — періоду Київської Русі, заснування і розвитку Києво-Печерського монастиря та подвижництва його ченців, з-поміж них — Нестора Літописця («Там, у Київських печерах»), діяльності Кирило-Мефодіївського товариства («Микола Гулак»), національно-визвольних змагань ОУН—УПА («Знайомтесь: бандерівець», «Це неземне довготерпіння», «Межи жорен пекельних», «Антон Олійник», «Раз — 15, два — 15!!!», «Що дало йому змогу витривати?»). Вибір такої тематики був не випадковий. Це, за висловом публіциста, — «золотий фонд, цвіт нації, що так багато зробить во її славу» (Марченко, 1994, с. 400). Кожен історичний період та постаті, які висвітлює Валерій Марченко, — символічні віхи в розвитку нації від її зародження до сьогодення.

Пишучи про братство святих ченців Києво-Печерського монастиря, об'єднаних гуманними ідеалами, В. Марченко підкреслює великий вплив їхньої просвітницької діяльності на розвиток суспільства. Вони дбали не про уславлення своєї обителі, а про збереження та передачу нащадкам духовної спадщини: «Нестор-літописець, чиїм трудам ми завдячуємо, що з праху віків до нас долинув голос самовидця, чи не найоригінальніша творча постать у букеті талантів, виплеканому тодішнім чернецтвом.

З міфічних антів, скіфів, праслов'ян, нарешті, викарбувалося: Київська Русь. Навіть пізніші переосмислювачі визначення вже не здатні вихолостити первісний його зміст. Одержимий чернець випишував нації документ на проживання...» (там само, с. 463).

Для учасників Кирило-Мефодіївського братства, наголошує В. Марченко, «Україна залишалася віссю, навколо якої обертався світ» (там само, с. 409). Братчики прагнули звільнення народу від соціального й національного гніту, якого він зазнавав у Російській імперії, відродження його мови та культури. В. Марченко цитує листа Миколи Гулака до Опанаса Марковича, де висловлено сподівання на національне відродження, основою якого стане мова: «Тоді ось і відкриється широке поле для нашої словесности, мова виробиться до такого ступеня, що не лише вітчизняна та всесвітня історія, але навіть точні науки викладатимуться цією мовою; розуміється, це буде останній крайній період розвитку; коли він настане, ми не знаємо, але, прагнучи постійно до цієї мети дружніми зусиллями, неможливе стане можливим...» (там само, с. 401).

Традиція боротьби ОУН—УПА була вкрай важлива для українських дисидентів. Ще до першого ув'язнення В. Марченко висловлював думку, що, «судячи про ОУН, треба завжди мати в уяві ідеали, що вони обстоювали» (там само, с. 151). Він записує розповіді в'язнів про долі оунівців та упівців, у розмовах з учасниками національно-визвольних змагань цікавиться, як вони розуміють націоналізм, чому обрали сповнене небезпек життя і чи приніс збройний спротив користь народові. Осмислюючи їхні розповіді, Валерій Марченко доходить висновку, що це була боротьба не ідеологій, а боротьба за існування української нації, у якій кожен з цих людей виявив незламну честь і героїзм. Він захоплюється ними, усвідомлюючи, що ці звитязці духу, навіть після кількох десятиліть поневірянь по таборах, лишаються непереможеними. Вони не мають страху, бо відчувають за собою правду, тому попри все вірять у майбутню незалежність України від московської імперії. Боротьба, нехай тривала і виснажлива, на переконання її учасників, була необхідною: «Захищати нашу культуру від канібальського руйнування, зберегти мову та віру, чинити якомога довше опір не знаному в історії винародовленню українців — того вимагала доба» (Марченко, 2005, с. 15); «...у хвилині, коли на карту поставлено питання: бути чи не бути нації? — аптечні виважування розрахунків недоцільні. Ми не мали права датися зліквідувати себе без опору. Покорою загарбника не задобриш» (Марченко, 1994, с. 183). У визвольній борні вони були натхненні єдиною ідеєю — звільнити Україну чи принаймні полегшити її становище, і «вже це унеможлиблювало статус українця як бидла» й дало змогу досягти таких здобутків, як «представництво в ООН навіть у такому маріонетковому вигляді, і що в Києві майже половина шкіл українські, і те, що в університеті збереглося право на рідну мову, — також наслідок визвольних змагань» (Марченко, 2001, с. 302).

У багатьох статтях В. Марченко зачіпає питання звільнення України від колоніального рабства. Як і його ідейні попередники, він обстоював

право на її відокремлення, вихід зі складу «неоімперії», аргументуючи це багатством її природних ресурсів, ментальними відмінностями українців від росіян, наявністю самобутніх традицій, мови, культури та необхідністю їх самостійного розвитку, без чужих нівелювальних впливів (Марченко, 1994, с. 111, 361; Марченко, 2001, с. 450, 490). Понад усе люблячи Україну, він водночас по-шевченківськи картає українців («ту братію, яка “мовчить, витріщивши очі”» (Марченко, 1994, с. 183)) за пасивність та рабську покору, за брак національної свідомості та гордості: «У час, коли Азія, Африка, Латинська Америка визволилися від колоніальної залежності, коли національна ідея заповонила світ, українці задовольняються гідким реміганням про неможливість відділення, бо нас, нібито, завоюють або німці, або американці, або Бог знає хто ще. І в той же час у Європі преспокійно живе 34 незалежні держави, які не знають, що таке колючий дріт на кордонах. Ми нація примітивів!» (там само, с. 169).

Однак показово й те, що Валерій Марченко вірить у знищення російсько-комуністичного режиму. Його поваленню сприятимуть «голоси невдоволення перших», «ці речники правди вказують своєму народові шлях до звільнення» (Марченко, 2013, с. 60—61). Автор називає імена українських дисидентів, правозахисників, учасників руху опору Івана Дзюби, Івана Світличного, Євгена Сверстюка та інших патріотів, переслідуваних і поневолених за вільну думку й вільне слово. Вони «ніколи не служили хибній ідеї. Бо не може бути захист рідної мови, рідної землі явищем антигуманним, фашистським» (Марченко, 2013, с. 61). Пошук та усвідомлення мети багаторічної боротьби українців, віра в пробудження народних сил, переконання в правильності обраного шляху служіння народові та в немарності жертв у протидії насильству пронизують усю творчість Валерія Марченка, вони стали його точкою опертя в інтелектуальному протистоянні з «імперією зла».

Отже, публіцистична та епістолярна спадщина українського правозахисника, учасника українського національно-визвольного руху 1960—1980-х рр. Валерія Марченка становить важливий дослідницький інтерес як з позиції вивчення розвитку суспільно-політичної думки в Україні, так і з мовного погляду. У своїх творах він викриває правду про становище української мови в радянській Україні, наводить та аналізує факти, які дають уявлення про мовну ситуацію в УРСР з 50-х рр. минулого століття до середини 80-х, зокрема в галузі освіти, науки, книговидавництва, музичного мистецтва та кіновиробництва, розвінчує створені радянською системою міфи про взаємозбагачення та процвітання національних мов і культур, висвітлює репресивну сутність мовної та національної політики СРСР. Особливе значення для дослідження мовної ситуації в Україні радянського періоду мають праці, присвячені викриттю політики заборон у галузі художнього перекладу на початку 1970-х, що набули масштабів політичної кампанії проти українських перекладачів та мови українських перекладів. Твори В. Марченка засвідчують, що питання збереження, вільного розвитку й повноцінного функціонування української мови в

публічному просторі України як суверенної держави було чільним у системі цінностей українських дисидентів та їхніх попередників — борців за волю України минулих століть і учасників національно-визвольних змагань середини ХХ ст. Ідейне наповнення їхньої діяльності ґрунтувалося на усвідомленні, що втрати рідної мови та культури народу невідновні, а дії з їх нищення, що відбувалися в СРСР під прикриттям ідей інтернаціоналізму, — злочинні, адже наслідком цих заходів є знищення цілої нації.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрусак, І., & Забужко, О. (ред.). (2014). *Український палімпсест. Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською* (Д. Матіяш, пер.). Київ: Комора. (Уперше опубліковано 2014).
- Бажан, О. Г. (2007). Рух за поширення української мови в УРСР в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 65, 40—49.
- Бажан, О. Г. (2008). Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х—1960-х рр. *Український історичний журнал*, 5, 147—159.
- Валерій і Сандра: Листування Валерія Марченка із Сандрою Фанп'яно* (2010). (Н. Маринович, перекл.). Київ: Смолоскип.
- Дзюба, І. (1998). *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Київ. <http://history.org.ua/LiberUA/966-518-110-6/966-518-110-6.pdf>
- Коментар матері В. Марченка Н. М. Смужаниці-Марченко про суд над Валерієм Марченком (13 березня 1984 р.). (2001). У В. Марченко. *Творчість і життя* (с. 468—474). Київ: Сфера; Дух і Літера.
- Коцюбинська, М. Х. (2009). *Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість*. Київ: Дух і літера.
- Марченко, В. (1994). *Листи до матері з неволі*. Київ: Фондація ім. О. Ольжича.
- Марченко, В. (2001). *Творчість і життя*. Київ: Сфера; Дух і Літера.
- Марченко, В. (2005). *Вирити — і тільки*. Дрогобич: Коло.
- Марченко, В. (2013). Київський діалог. У Ю. Шевельов. *Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов у ССРСР (крім російської)*. *Марченко Валерій. Київський діалог* (с. 40—61). Київ: Українська прес-група.
- Масенко, Л. Т. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ: ВД «КМ Академія».
- Обвинувачувальний вирок Судової колегії у кримінальних справах Київського міського суду по кримінальній справі В. Марченка від 14 березня 1984 р. (2001). У В. Марченко, *Творчість і життя* (с. 474—489). Київ: Сфера; Дух і Літера.
- Постанова колегії Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР» (29 червня 1983 р.). В *Історія держави і права*. <http://textbooks.net.ua/content/view/1142/17/>
- Русначенко, А. М. (1998). *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.
- Чапленко, В. (1974). *Мовна політика більшовиків на Україні в 1950—60-х рр.* Чикаго: Український публіцистично-науковий інститут.
- Шевельов, Ю. (2008). Так нас навчали правильних проізношень: триптих про мову. У Ю. Шевельов, *Вибрані праці: у 2-х кн.* (кн. 1: Мовознавство). Київ. <https://r2u.org.ua/node/111>

REFERENCES

- Andrusiak, I., & Zabuzhko, O. (Eds.). (2014). *Ukrains'kyi palimpsest. Oksana Zabuzhko v rozmovi z Izoiu Khru-slins'koiu* (D. Matiash, Trans.). Kyiv: Komora. (Original work published 2014) (in Ukrainian).
- Bazhan, O. H. (2007). Rukh za poshyrennia ukraïns'koï movy v URSR v period “khrushchovs'koï vidlyhy”. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Istorychni Nauky*, 65, 40—49 (in Ukrainian).
- Bazhan, O. H. (2008). Narostannia oporu politytsi rusyfikatsii v Ukraïns'kii RSR u druhii polovyni 1950-kh — 1960-kh rr. *Ukraïns'kyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 147—159 (in Ukrainian).

- Chaplenko, V. (1974). *Movna polityka bil'shovykiv na Ukraïni v 1950—60-kh rr.* Chicago: Ukrainian Research and Information Institute (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (1998). *Internatsionalizm chy rusyfikatsiia?* Kyiv: VD “KM Academia”. <http://history.org.ua/LiberUA/966-518-110-6/966-518-110-6.pdf> (in Ukrainian).
- Komentar materi V. Marchenka N. M. Smuzhanytsi-Marchenko pro sud nad Valeriem Marchenkom (13 bereznia 1984 r.). (2001). In V. Marchenko, *Tvorchist' i zhyttia* (pp. 468—474). Kyiv: Sfera, Dukh i Litera (in Ukrainian).
- Kotsiubyn's'ka, M. Kh. (2009). *Lysty i liudy: Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist'.* Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).
- Marchenko, V. (1994). *Lysty do materi z nevoli.* Kyiv: Fundatsiia im. O. Ol'zhycha (in Ukrainian).
- Marchenko, V. (2001). *Tvorchist' i zhyttia.* Kyiv: Sfera, Dukh i Litera (in Ukrainian).
- Marchenko, V. (2005). *Viryty — i til'ky.* Drohobych: Kolo (in Ukrainian).
- Marchenko, V. (2013). Kyïvs'kyi dialoh. In I. Siundiukov, N. Tysiachna, & L. Ivshyna (Eds.), *Iurii Shevelov. Pryntsypy i etapy bol'shevyts'koï polityky shchodo slov"ians'kykh mov u SSSR. Valerii Marchenko. Kyïvs'kyi dialoh* (pp. 40—61). Kyiv: Ukraïns'ka pres-hrupa (in Ukrainian).
- Marynovych, L. (Ed.). (2010). *Valerii i Sandra: Lystuvannia Valerii Marchenka iz Sandrouiu Fap-piano* (N. Marynovych, Letter trans.). Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2004). *Mova i suspil'stvo. Postkolonial'nyi vymir.* Kyiv: VD “KM Academia” (in Ukrainian).
- Obvynuvachuval'nyi vyrok Sudovoï kolehii u kryminal'nykh spravakh Kyïvs'koho mis'koho sudu po kryminal'nii spravi V. Marchenka vid 14 bereznia 1984 r. (2001). In V. Marchenko, *Tvorchist' i zhyttia* (pp. 474—489). Kyiv: Sfera, Dukh i Litera (in Ukrainian).
- Postanova kolehii Ministerstva osvity URSR “Pro dodatkovy zakhody po vdoskonalenniu vyvchennia rosiï's'koï movy v zahalnoosvitnikh shkolakh i pedahohichnykh navchal'nykh zakladakh Ukraïns'koï RSR” (29 chervnia 1983 r.). In *Istoriia derzhavy i prava*. <http://textbooks.net.ua/content/view/1142/17/> (in Ukrainian).
- Rusnachenko, A. M. (1998). *Natsional'no-Vyzvol'nyi rukh v Ukraïni: Seredyna 1950-kh — pochatok 1990-kh rokiv.* Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy (in Ukrainian).
- Shevel'ov, Iu. (2008). Tak nas navchaly pravyl'nykh proiznoshenii: Tryptykh pro movu. In Iu. Shevel'ov, *Vybrani pratsi* (Vol. 1: *Movoznavstvo*). Kyiv. <https://r2u.org.ua/node/111> (in Ukrainian).

Статтю отримано 19.07.2021

Inna Renchka, Candidate of Sciences in Philology,
Associate Professor in the Department of the Ukrainian Language,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Skovoroda St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: irenchka2007@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

LANGUAGE AND NATIONAL ISSUE IN VALERII MARCHENKO'S OPINION JOURNALISM AND EPISTOLARY

A resistance movement of the Ukrainian intelligentsia which opposed the colonial state of Ukraine in the USSR and the Russification of Ukrainians emerged in the 1960s—1980s. The activists of this movement, namely writers, artists, teachers, journalists, and scientists, paid a great attention to the language issue in their creative, educational, and public activities due to severe oppressions on functionality of the Ukrainian language in the Soviet Union as well as losing its originality by assimilation.

The goal of this article is to study current language issues raised in the opinion journalistic works and letters of a member of the resistance movement, Ukrainian dissident, journalist, and writer Valerii Marchenko, and to examine his views on the language situation in Ukraine and the national policy in the USSR as well as his activities in defense of national values.

Marchenko's opinion journalistic and epistolary heritage is of a great research interest from a linguistic perspective. In the articles based on his own observations and the stories of other political prisoners, he uncovers the situation of the Ukrainian language in Soviet Ukraine. He provides

and analyzes the facts that highlight the language situation in the USSR, in particular in education, science, publishing, music, and film production, in the period from the 1950s to the mid-1980s. The author analyzes the reasons why Ukrainians reject their mother language. He concludes that the main reason for this was the dominant policy conditioning a higher social status of Russian and the lack of prestige of national languages. Another reason was the security factor since accusations of 'Ukrainian nationalism' were widespread. Marchenko's works uncovering interdiction policy in literary translations in the early 1970s are of particular importance for the study of the language situation in Soviet-era Ukraine. The author considers these interdictions as a political campaign against Ukrainian translators and the language of the Ukrainian translations.

The creative heritage of the Ukrainian human rights activist confirms that the issue of the preservation, free development, and full-fledged public functioning of the Ukrainian language in Ukraine as an independent state was a central one for Ukrainian dissidents and their predecessors, namely past-centuries libertarians of Ukraine and national liberation participants of the mid-20th century.

Keywords: *Ukrainian language, Russification, resistance movement of the Ukrainian intelligentsia, language policy, national policy, language situation, Soviet totalitarian regime, cultural colonization, translation, Valerii Marchenko*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.127>

УДК 37(091)(477)(092)19"+811.161.2(091

С. П. ГІРНЯК, доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка вул. І. Франка, 24, м. Дрогобич, 82100
E-mail: s.girnjak10@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7264-0312>

УКРАЇНОЗНАВЧЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У КОНЦЕПЦІЇ ВАСИЛЯ ПАЧОВСЬКОГО

У статті схарактеризовано концепцію українознавчого виховання учнів у школах Східної Галичини першої третини ХХ ст., яку учасникам Першого Українського Педагогічного Конгресу у Львові 1935 р. репрезентував Василь Пачовський. Поет, учений і педагог із більш як 25-річним стажем уважав, що базовими навчальними предметами українознавчого спрямування повинні бути українська мова і література, історія, мистецтво, музика та географія, оскільки свідоме українське покоління зможе виховати тільки школа з українською мовою навчання, що пройнята наскрізь національним духом. У розвідці проаналізовано мовні особливості тексту доповіді педагога, зокрема лексичні, окреслено інші прикметні для його ідіолекту мовні засоби.

Ключові слова: українознавство, рідна (українська) мова, Василь Пачовський, Педагогічний Конгрес 1935 р., інтелігенція, національні цінності, історія, виховання.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. — це період широкого застосування і використання української мови в Східній Галичині в найрізноманітніших ділянках літературної, наукової та просвітницької діяльності. Важливим для розвитку української мови було її запровадження у шкільному (початковому, середньому) і вищому навчанні. У Східній Галичині активно розвивалося шкільництво, а це сприяло витворенню педагогічної термінології, яка згодом стала набутком загальноукраїнської літературної мови. У краї було створено чимало педагогічних видань і товариств («Просвіта» (1868—1939), «Руське педагогічне товариство» (1881—1912), «Українське педагогічне товариство» (1912—1926), яке згодом мало назву «Українське педагогічне товариство “Рідна школа”» (1926—1939), «Взаємна Поміч Українського Вчительства» (1905—1930) та інші), що гуртували інтелігенцію у справі навчання і виховання молоді. У різний час діяльність освітян

Цитування: Гірняк, С. П. (2021). Українознавче виховання учнів у концепції Василя Пачовського. *Українська мова*, 4(80), 127—143. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.127>

координували Кураторія Львівського шкільного округу (м. Львів, 1921—1943), Державний секретаріат освіти і віросповідань Західних Областей УНР (м. Станіслав, 1918—1919, очолював секретаріат О. Барвінський) та інші установи (Центральний, 2001).

Українські науковці та педагоги наполегливо доводили і переконували, що навчання в школі й університеті повинно здійснюватися рідною (українською) мовою. Так, М. Грушевський стверджував: «Поки мова не здобуде собі місця у вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетах та інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі “нижчої, культурно неповноцінної нації”» (Грушевський, 1907, с. 14). Цю ідею активно пропагував і Б. Грінченко в працях «*На безпросвітному шляху. Про українську школу*» («*На беспросветном пути. Об украинской школе*») (Грінченко, 1907), «*Яка тепер народна школа на Вкраїні*» (Грінченко, 2013), у яких аргументовано доводив неефективність і згубність для українського народу зрусифікованої школи, наголошував на важливості використання рідної мови в освіті. В. Пачовський з цього приводу писав: «...уважаємо зайвим доказувати аксіому, що українська молодь повинна учитися в **рідній мові**, яка повинна стати враз з другими предметами українознавства хребетним стрижнем навчання»¹ (Пачовський, 1938, с. 113).

Актуальність нашого дослідження вбачаємо в тому, що аналіз доповіді В. Пачовський на Першому Українському Педагогічному Конгресі у Львові 1935 р., дасть нам змогу цілісно розкрити запропоновану педагогом концепцію українознавчого виховання молоді, а також проаналізувати лексичні особливості твору автора, окреслити інші прикметні його ідіолекту мовні засоби.

У розвитку освіти в Східній Галичині кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. питання мовного викладу навчального матеріалу було одним із найважливіших, оскільки відображало еволюцію ідеї національної школи та виховання в історії української педагогіки, а також у становленні й випрацюванні навчальних методик. Інтегруючи відомості з першоджерел, зокрема видання «Перший Український Педагогічний Конгрес» (Львів, 1935) (Перший, 1938) і «Товариство Взаїмна Поміч Українського Вчителства 1905—1930» (Львів, 1932) (Товариство, 1932), подаємо огляд подій, які спрямовували цей процес:

22 червня 1867 р. — Закон «Про мови викладові в школах Галичини», згідно з яким заснування українських державних шкіл відбувалося тільки за рішенням сейму, а українська мова як мова викладу є другорядною і може бути впроваджена на основі плебісциту;

1869 р. — прийнято «Державний шкільний закон» в Австро-Угорщині, який мав два розділи: А. Про публічні школи народні; Б. Про приватні заклади навчальні;

¹ Тут і далі під час цитування з джерел досліджуваного часу збережено стиль і правопис оригіналу.

1871 р. — розпорядження шкільної Ради (на основі рескрипту Міністерства віросповідань та освіти) про відкриття 9 учительських 3-річних чоловічих і жіночих семінарій як окремих закладів для підготовки вчителів для народних шкіл. З 1891 р. чоловічі семінарії стали 4-річними. У 4 семінаріях мовами викладання були польська і руська;

20 червня 1872 р. — затверджено у Відні закон про навчання релігії;

1881 р. — від «Просвіти» у Східній Галичині відділилося Руське товариство Педагогічне, яке з 1912 р. називалося «Українське Педагогічне товариство», а з 1926 р. — «Рідна Школа — Українське Педагогічне товариство»;

2 травня 1883 р. — прийнято новий Державний шкільний закон для Східної Галичини;

26 березня 1884 р. — Відозва «Руського Товариства Педагогічного» — перша в історії Галичини програма розбудови національної освіти;

1886 р. — Галицький сейм узаконив утраквізм (двомовність) у школах;

1888 р. — у Перемишлі відкрито українську гімназію (від 1895 р. — самостійна);

1890-ті рр. — вихід у Галичині педагогічних журналів «Промінь», «Наша школа», «Прапор», «Український вчитель», «Учитель», «Педагогічний журнал» тощо;

1893 р. — відкрито українську державну гімназію в Коломиї;

1898 р. — відкрито українську державну гімназію в Тернополі;

1900 р. — створення в Східній Галичині перших військово-політичних організацій «Січ»;

1900 р. — з ініціативи Клубу Русинів і під наглядом «Рідної Школи» у Львові створено перше національне товариство «Українська захоронка», із 1912 р. — «Руська захоронка» — для матеріальної допомоги, педагогічного нагляду й оборони від денационалізації дітей дошкільного віку з найбідніших верств українського населення. До 1914 р. товариство утримувало дві захоронки (дитячі садки), ведені фребелівським методом (Книш, 2016), 1922 р. — вже 12 (переважно на передмістях Львова), а з середини 1920-х рр. «Українська Захоронка» поширила мережу стаціонарних дитячих садків на інші міста. У 1930-х рр. захоронки реорганізовано на дошкільно-модерного типу з фаховими виховательками;

1903 р. — Руське Педагогічне Товариство у Львові заснувало першу приватну українську дівочу учительську семінарію;

1905 р. — засновано товариство «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок», яке 1918 р. реорганізовано в товариство «Взаємна поміч українського вчителства»;

1905 р. — відкриття державної української гімназії у Станіславі (нині Івано-Франківську), яка в 1912/13 навчальному році стала повною восьмикласною;

1908—1909 рр. — заснування 4 приватних українських гімназій у містечках Копиченці, Яворів, Городенка, Рогатин;

1910 р. — відкрито українську учительську семінарію в Бережанах і створено Крайовий шкільний союз у Львові із представників політичних

Василь Пачовський — професор гімназії в Перемишлі 1929—1933 рр.

партій і центрів, українських товариств, який мав керувати українським приватним шкільництвом у Східній Галичині, причому, головну увагу було звернено на середні школи. Діяв союз до початку Першої світової війни, остаточно ліквідувався в 1920 р.;

1911 р. — створено у Львові за зразком англійського скаутингу молодіжну організацію «Пласт»;

1913 р. — І. Ющишиним виголошено «Проект на зміну шкільного закону від 14 мая 1869 року» (про право на українську школу);

1914 р. — завдяки активним діям митрополита Андрея Шептицького було укладено польсько-український компроміс, згідно з яким українці повинні були одержати третину місць у галицькому сеймі й повноправне представництво в різних сеймових

комісіях. Поляки зобов'язалися не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові;

1914 р. — після вступу російської армії в Галичину закрито всі українські установи, бібліотеки, газети, видавництва, школи;

1918—1920 рр. — діяльність урядів УНР — ЗУНР у сфері організації і розбудови національної освіти;

1919—1939 рр. — організація національної освіти в умовах української політичної еміграції (в Польщі, Чехії, Німеччині і далі — на Захід), у якій збережено досвід галицької педагогіки;

31 липня 1924 р. — у Польщі з ініціативи тогочасного міністра освіти С. Грабовського прийнято закон про заміну української школи в Східній Галичині на утраквістичну (двомовну польсько-українську);

1935 р. — скликання та робота Першого Українського Педагогічного Конгресу у Львові, який став знаковою подією освітнього життя Східної Галичини, оскільки узагальнював роботу українського галицького шкільництва в представництві «Рідної школи» за 50 років, а тому укладена програма Конгресу, зміст виголошених доповідей є репрезентативними щодо результатів і підсумків роботи, визначення напрямів на перспективу (Гіряк, 2018, с. 153—155).

У роботі Конгресу брав участь Василь Пачовський, який широкому загалу більше відомий як поет-модерніст й один із організаторів літературної групи «Молода Муза» (1906—1909) у Львові, членами якої були також Петро Карманський, Богдан Лепкий, Остап Луцький, Степан Чарнецький, Михайло Яцків та інші, проте значну частину свого життя він

відав педагогічній праці. Згадаємо основні етапи його освітньої та педагогічної діяльності:

1884—1889 рр. — навчання в Жулицькій школі поблизу Львова.

1889 р. — вступив до Золочівської державної гімназії з польською мовою викладання, а 3 липня 1899 р. у IV-й львівській гімназії склав екстерном іспит на отримання атестату зрілості;

1899—1901 рр. — перший період навчання у Львівському університеті на медичному факультеті;

1901—1903 рр. — навчання у Віденському університеті, під час якого перейшов з медичного на філософський факультет;

1903 р. — повернення до Львова та продовження навчання на філософському факультеті Львівського університету, який закінчує 1905 р.;

18 вересня 1905 р. — призначений Крайовою шкільною радою Галичини заступником учителя і скерований до Станіслава на однорічну педагогічну практику в державній гімназії з українською мовою навчання;

25 травня 1909 р. — склав учительський іспит з історії та географії як головних предметів з правом навчання українською і польською мовами і від 24 вересня 1909 р. і до початку Першої світової війни працює заступником учителя у філії львівської Академічної гімназії (став дефінітивним² учителем, а від 1 серпня 1917 р. — дефінітивним професором цього навчального закладу);

1920 р. — В. Пачовський переїжджає до Ужгорода — розпочинається закарпатський період його життя. З 11 жовтня 1920 р. до 31 серпня 1929 р. учителює в Берегівській державній гімназії та провадить активну громадську діяльність на Закарпатті;

1 листопада 1926 р. — захищає наукову працю «*Нарис історії мініатюри по рукописам*» в Українському вільному університеті в Празі й отримує наукове звання доктор філософії з історії мистецтва;

вересень 1929 р. — повертається зі Закарпаття в Галичину, до Перемишля, де спочатку працює на посаді договірного учителя україномовної гімназії, а в 1930—1934 рр. — лектор української культури (за сумісництвом) у бурсі святого Миколая на Засянні;

1934—1935 рр. — працює службовцем при Головній управі товариства «Рідна школа». У листопаді 1935 р. виступає з програмною доповіддю «*Українознавство у вихованні молоді*» на Першому українському педагогічному конгресі у Львові.

Доповідь Василя Пачовського структуровано за такими розділами:

«I. Завдання українського шкільництва.

II. Наука української мови й літератури.

III. Наука української історії. Історія мистецтва.

IV. Наука географії України.

V. Виховання молоді поза школою.

VI. Роля учителя у вихованні молоді» (Пачовський, 1938, с. 89—114).

² Дефінітивний, а, е, книжн. Остаточно установлений, визначений (СУМ II, с. 259).

Пропонуємо базові тези з виступу педагога:

I. «На культуру кожної нації складається духовий доробок поколінь, до якого належить релігія, мистецтво і філософія, що утворилися на терені якогось краю, де мешкає дана нація» (там само, с. 89). Український народ, уважає В. Пачовський, є «повновартним» (у знач. «повноцінним» — прим. наша С. Г.), оскільки має свою національну релігію, мистецтво, у різних «об'явах» (у знач. «виявах» — прим. наша С. Г.), а саме: «мистецтво слова, тобто поезію і красне мистецтво, — мистецтво тонів — отже національну музику, — мистецтво краски і ліній — отже своє національне малярство); <...> мистецтво гармонійного замкненого простору — отже свою національну архітектуру» (там само). Педагог переконаний, що учителі мають усі необхідні засоби для національного виховання молоді, оскільки можуть пишатися своєю національною культурою, як нею гордиться німецька нація, італійський народ та інші.

В. Пачовський наголошує: «...хребетним стрижнем школи», зокрема національної є українознавство, до складу якого входять мова, література, історія, плястичне³ мистецтво, музика та географія <...> українське свідоме покоління виховає тільки школа з українською мовою навчання, але пройнята наскрізь національним духом» (там само, с. 90). Головне завдання школи вбачає у вихованні національно свідомої людини, яка різниться такими цінностями як «національна самопошана, особиста гідність і духова гордість на приналежність до української нації» (там само, с. 91). Отже, висновує педагог: «Коли школа з українською мовою навчання не має того хребетного стовпа, то вона виховує безхребетну інтелігенцію...» (там само), а тому закликає українське вчительство «провести повну ревізію свого навчання і доповнити свої засоби у вихованні молоді в національному дусі» (там само, с. 92).

II. У школі учні повинні отримати вичерпні знання з української мови й літератури. Українське фахове вчительство, констатує В. Пачовський, створило достатню кількість наукових програм для українських шкіл, насамперед з української мови, історії, географії, предметів мистецького і фізичного виховання, які були опубліковані в журналі «Шлях виховання і навчання». Водночас рекомендує вчителям використовувати в освітньому процесі праці д-ра В. Сімовича, д-ра Е. Грицака, послуговуватися «Програмою навчання української мови в новій гімназії» (Львів, 1935 р.), матеріалами читанок укладених Барвінським у 1925 р. під заголовком «Вибір з українсько-руської літератури» (Пачовський, 1938, с. 95). У виступі доводить, що тільки «висока поезія» здатна розкривати найважливіші проблеми, як-от: «Жінка і мати «Катерина» і «Наймичка» Т. Шевченка, одиниця і колектив: (Ворог народу Ібсена і Мойсей Ів. Франка), <...> жінка як самостійна особистість (Царівна Кобилянської і Нора Ібсена), <...>. Трагедія мистець-

³ Пластичне (мистецтво) // Вигот. ліпленням, різьбленням, висіканням, виливанням // У якому застосовується техніка ліплення, різьблення, висікання, виливання (СУМ VI, с. 566).

кої особистості (В пущі Лесі Українки, творчість Труша). Трагедія генія (Затоплений дзвін і творчість Шевченка і Гоголя)» та інші (там само, с. 96).

Важливе значення мають для учнів твори «державно-творчого змісту», а тому В. Пачовський радить школярам читати: «В катакомбах» Лесі Українки, «Над Чорним Морем» І. Нечуя-Левицького, «Іван Вишенський» І. Франка, «Fata Morgana» М. Коцюбинського, «Земля і сини» В. Стефаника, «Волинь» У. Самчука» тощо (там само, с. 97).

Педагог вважає важливим долучати молодь до надбань «української філософії», зокрема вивчати твори Григорія Сковороди, знайомити з науковим доробком Памфіла Юркевича та інших, оскільки «Найвищий ідеал тепер. Європи, до якого вона хоче піднятися дорогою виховання повновартної особистості в поколіннях є той укр. ідеал внутрішньої гармонії, як найвищий ідеал етичної свідомості, який був ідеалом Сковороди, Гоголя, Юркевича, ідеалом українського духа злеліяного елітою старовинної української культури» (там само, с. 99).

III. Важливий компонент українознавчого виховання — викладання і вивчення української історії. В. Пачовський стверджує: «Ціллю науки історії в середніх школах не є виховати істориків, але виховати людей і громадян спосібних до конструкції держави» (Пачовський, 1938). Педагог доводить, що для того щоб стати державотворчим народом необхідно всі історичні події оцінювати з державницьких позицій. Саме тому вчителям потрібно позитивно висвітлювати події історії України, щоб учні зрозуміли, що «укр. народ не був і не є чимсь нижчим від сусідів, яких перевищав колись багатством культури своєї верхівки, а нині ще перевищує багатством людової культури» (там само, с. 103).

В. Пачовський зазначає, що значущим складником шкільної програми повинен стати курс «Історія мистецтва». Під час викладання цієї дисципліни він рекомендує послуговуватися працями Д. Антоновича «Українське мистецтво» (1928), В. Січинського «Конспект всесвітнього мистецтва» (1928), а також радить демонструвати учням пам'ятки архітектури «ставлючи учням перед очі знімки <...> Софії, Печерської Лаври, Михайлівського собору, Чернігівського Спаса, церкви Пантелеймона в Галичі та Луцького замку і церкви в Сутківцях, <...> Андріївський собор у Києві, <...> храм св. Юра у Львові і собор в Козелці та палату останнього гетьмана» (там само, с. 104). У доповіді доктор філософії з історії мистецтва наголошує, що важливим є також ознайомлення з малярством, яке доречно розпочати з мініатюр та ікон з княжих часів і доповнити знайомством з працями Шевченка, Трутовського, Ярошенка, Семиградського, Михайла Любого, Айвазовського, Миколи Ге та інших і продовжити новим малярством з І. Трушом і М. Новаковським тощо. У виступі також доводить, що на уроках історії необхідно подавати молоді уявлення про «управу, уряд, суди, господарство, соціальне питання, заграничну політику, відомості про закраєвих українців розісланих по світу» та пропонує репрезентувати цей матеріал з оглядом на сучасні реалії життя, «переходячи до географії України» (там само, с. 107).

IV. Вагомий елемент українознавчої освіти учнів — вивчення географії, зокрема «земель заселених українцями» (Пачовський, 1938), однак викладати її необхідно особно, а не в контексті вивчення географії Польщі, адже «Україна займає у східній Європі окреме становище, <...> Тому Україну треба уважати як географічну одиницю» (там само, с. 108).

V. «Виховання молоді поза школою» — це цінний складник освітнього процесу, що передбачає проведення «національних імпрез, концертів, свят», а також відвідування театру, організацію спільних прогулянок, таборів, додаткових лекцій у неділі та свята тощо (Пачовський, 1938, с. 109).

Отже, українознавчий компонент, уміло й доцільно використаний учителем як під час навчання, так і в позаурочній діяльності, дасть змогу «виховати державотворче покоління, щоби витворити дійсну зрілу націю до великого завдання» (там само, с. 111).

VI. У заключному розділі доповіді «Роля учителя у вихованні молоді» — В. Пачовський наголошує, що учитель повинен знайомити школярів із «джерелами української культури в оригіналі, щоби через українські школи навчання не втратило українського **національного духа**, не змінилося в чужі нашому народові школи з українською мовою навчання» (Пачовський, 1938). Учителю українознавства необхідно самотужки створити програму для роботи з молоддю, оскільки він завжди «мусить бути все новий і свіжий, його метода — він сам! <...> З огляду на учителя — життя означає культура: учитель мусить все вчитися, з кожної відомості черпати прочитаний матеріал до своєї святої цілі, вічно творити, переживати і ніколи не повторюватися» (там само, с. 112).

Василь Пачовський уважав «звання учителя <...> найвищим званням, яке може сповнити людина на землі. <...> учитель мусить бути чимсь більшим як учителем — мусить бути дослідником, громадянином, людиною на весь ріст в кожному ділі, в кожному кроці, в кожному слові, бо він сповняє місію апостола. Він має творити нових людей, він формує через своїх вихованців родину, місто, громадянство, цілу націю» (там само, с. 112—113).

В ухвалі В. Пачовський пропонує Конгресу:

I. Увести в життя для українських народних і середніх шкіл «Наукові Програми» з української мови, історії, географії та предметів мистецького і фізичного виховання.

II. Створити окремий видавничий фонд і видати 100 рефератів з різних напрямків українознавства та галерею портретів історичних діячів культури українського народу; опублікувати фрагменти з літописів і билин «державної України в перекладах на живу мову, як основне джерело для плекання серед молоді традиції державності» (Пачовський, 1938, с. 114).

Завершує свій виступ поет, учений, педагог такими словами: «Нищенням національної культури підневоленої нації — кожна держава готує собі гріб, бо замінює поневолену людність в армію ворогів, замість утворити з неї прихильників і союзників до будови і утвердження свого державного храму» (там само).

У доповідях, резолюціях і ухвалях Конгресу метою національного виховання молоді було визначено всебічну її підготовку до здійснення найвищого ідеалу нації, творчої участі в розбудові духовності та матеріальної культури як свого народу, так і людства. Водночас матеріали Конгресу засвідчили, що вживання і використання української мови в різних комунікативних сферах, зокрема шкільництві — це виразна ознака й передумова усвідомлення носіями мови своєї окремішності як нації, сприйняття себе українцями, які нічим не поступаються іншим народам та їхнім мовам.

Аналіз тексту доповіді Василя Пачовського дав нам змогу встановити лексичні особливості твору автора, а також окреслити інші прикметні його ідіолекту мовні засоби. Перевірка дібраної лексики за словниками різних типів і різного часу дозволяє нам репрезентувати її не як відмітну рису ідіолекту окремих представників галицької української інтелігенції, а як спільну рису її соціолекту.

Серед уживаних педагогом слів виявляємо низку загальноновживаних лексичних одиниць і запозичень, що вказує на адресат цього тексту — людину освічену, небайдужу до перебігу подій в освітянському житті. Наведемо окремі приклади галицьких лексем (питомих і запозичених), що вживаються в розглядуваному тексті:

видвигати «*А тільки висока поезія видвигає до рішення ось які великі проблеми...*» (Пачовський, 1938, с. 96) — **Видвигнути**. 2. Висунути / *рос.* **выдвинуть** — висунути, піднести на вищий щабель (життя, службової кар'єри, позиції у суспільстві) (Ткач I, с. 48);

виїмки «*...видати виїмки з літописів і билін...*» (Пачовський, 1938, с. 110) — **Виїмок** — 2. уривок, фрагмент (ЛЛ 2012, с. 133);

виклади «*...ряд викладів (популярних <...> зо всіх ділянок українознавства...)*», «*...хотіли користати з записок моїх викладів...*» (Пачовський, 1938) — **Виклад** (*перев. мн. виклади*) 1. лекція в навчальному закладі; 2. публічна доповідь (ЛЛ 2012, с. 135); **Виклад**, частіше *мн.* — **виклади**. 1. Лекція, навчальний курс / *пол.* **wyklad** — лекція (Ткач I, с. 51—52); **Виклад** г. п.⁴, на В. У.⁵ лекція (УСС, с. 54);

вихіснувати «*В других клясах треба вихіснувати при укладі читанок державно-творчі картинки з літописі...*» (Пачовський, 1938, с. 94) — **Вихіснувати** використати (ЛЛ 2012, с. 147); **Вихіснувати**, **вихіснóвувати** — використовувати (що?), користати (з чого?) (Ткач I, с. 61); **Вихіснувати** г. п.⁶, на В. У. використати (УСС: 59);

гляди «*Гляди розвідки проф. Щербаківського видані в Празі*» (Пачовський, 1938, с. 103) — **Гядіти**, давнє **гладѣти**, *мц.* гледіти; в Г.⁷ вживається постійно,

⁴ г. п. — галицьке слово, перейняте з мови польської; або слово, що повстало під польським впливом чи ще живе через польський вплив (УСС, с. 492).

⁵ В. У. — Велика Україна або літературна мова Великої України (цеб-то східної частини України, що була під Росією) (УСС, с. 492).

⁶ г. — слово, звичайно вживане в Галичині (часом взагалі західноукраїнське слово) (УСС, с. 492).

⁷ Г. — Галичина, часом — західна Україна взагалі; в Г. — в Галичині (УСС, с. 492).

на В. У. рідше (але: гляди, гляди-но), звичайно — дивитися (УСС, с. 85); **Глядіти** → **гледіти** (**глядіти**) 1. пильнувати, стерегти (ЛЛ 2012, с. 188—189); **Глядіти**, джу, диш, недок. 1. неперех. Те саме, що **дивитися** 1 (СУМ II, с. 91);

значіння «Про їх (української мови і літератури) значіння не потребуємо говорити» (Пачовський, 1938, с. 92) — **Значіння** значення (ЛЛ 2012, с. 316—317); **Значіння**, в Г. значіне. По своєму значінню (Тимч., с. 8), або — із свого значіння (УСС, с. 158); **Значіння** 2, я, с., діал. Значення (СУМ III, с. 649);

імпрéза «...національні імпрези...» (Пачовський, 1938, с. 109) — **Імпрéза** театралізоване, музичне чи спортивне дійство; видовище (ЛЛ 2012, с. 325);

кляса «давні читанки з III. і IV. кляси...» (Пачовський, 1938, с. 94) — **Кляса** 1. шк. група учнів одного року навчання; клас (ЛЛ 2012, с. 368);

Кляса 1. Клас у різних значеннях / *пол.* klasa, ж. р. — клас (Ткач I, с. 174);

лектура «До цієї програми додано спис лектур...» (Пачовський, 1938, с. 94) — **Лекту́ра** (**лектура**) шк. книжки, література (ЛЛ 2012, с. 410);

Лекту́ра. Лектура, читання, література для читання / *пол.* lektura — читання, література для читання (Ткач I, с. 190); **Лекту́ра**, *лат.* — 1) читання, начитаність, 2) кількість прочитаних книжок, творів (СЧС 1955, с. 232);

лекція «Я в дійсності переживав кожну лекцію наново...» (Пачовський, 1938, с. 112) — **Лекція** урок (ЛЛ 2012, с. 411); **Лекція** під п. впливом кажуть в Г. на науку учителя в якій будь школі; задане виучити — теж **лекція** (УСС, с. 212);

метóда «В історичній методі українознавства...» (Пачовський, 1938, с. 95) — **Метóда** метод (ЛЛ 2012, с. 447); **Метóда** — метод, методика / *пол.* metoda, ж. р. — метод, спосіб, система (Ткач I, с. 203); **Метóда**, и, ж., книжн., заст. Метод (у 2 знач.) (СУМ IV, с. 692);

обсерва́ція «Як герой помер, то назавжди усувається з обсервації» (Пачовський, 1938, с. 100) — **Обсерва́ція** 1. спостереження, споглядання (ЛЛ 2012, с. 500); **Обсерва́ція**. Спостереження, обстеження / *пол.* obserwacja — спостереження (Ткач I, с. 230—231); **Обсерва́ція**, і, ж., книжн. Спостереження, обстеження, вивчення. *Замилування до природи поклато незгладиму печать на всю Топьову вдачу, тим більше, що скріплювалося вродженням його нахилом до задуми і тихої обсервації* (І. Франко, III, 1950, с. 342) (СУМ V, с. 576);

объяви «...мистецтво, що проявляє себе в усіх обявах» (Пачовський, 1938, с. 89) — **Объява**, **объяв**, ж. і ч. р. Явище, прояв чогось, ознака чогось / *пол.* objaw — 1) явище, 2) прояв, ознака, симптом (Ткач I, с. 232); **Объяв**, у, ч., рідко. Те саме, що **вияв**. *Першим виразним обявом нового напрямку в нашій літературі була збірка поезій Василя Пачовського «Розсипані перли»* (І. Франко, XVI, 1955, с. 372) (СУМ V, с. 609);

освітлення «...освітлення історичних подій...» (Пачовський, 1938, с. 101) — **Освітлення**, я, с. 5. *перен.* Пояснення, тлумачення чого-небудь (фактів, подій і т. ін.); висвітлення, інтерпретація (СУМ V, с. 755);

постуля́т «...постуля́т державної програми...», «...своїх постуля́ти для виховання української нації...» (Пачовський, 1938, с. 92) — **Постуля́т**, *лат.* — 2) вимога, бажання (СЧС 1955, с. 341);

професор «Та пан професор того року при тім інакше говорили!» (Пачовський, 1938, с. 112) — **Професор** — так на В. У. наз. лише тих, що

вчать по вищих школах; хто вчить в середній школі або в нижчій — це учитель. В Г. професорами звать і вчителів середніх шкіл (УСС, с. 326); **Профэсор**, а, ч. 2. зах. Учитель (СУМ VIII, с. 332);

ревізія «...мусить українське вчительство перевести повну ревізію свого навчання...» (Пачовський, 1938, с. 92) — **Ревізія** 2. перегляд, огляд (ЛЛ 2012, с. 628); **Ревізія**. Перевірка / пол. *rewizja* — перевірка, огляд (Ткач I, с. 307);

повновартний «Український народ в останніх десятиліттях став повновартним...» (Пачовський, 1938, с. 89) — **Повновартний** (у знач. «повноцінний» — прим. наша С. Г.); **Вартний** — цінний / нім. *der Wert* — вартість, цінність, ціна (Ткач I: 40—41); **Вартний**, вартна, вартне, *діал.* Вартий (у I, 3 знач.) (СУМ I, с. 295);

рівновартність, рівновартний «національна культура <...> є свідомством нашої рівновартності з державними націями» (Пачовський, 1938, с. 89); «...українська нація є рівновартна культурою з іншими державними народами» (там само, с. 91) — **Рівновартність, рівновартний** (у знач. «рівноцінність; рівноцінний» — прим. наша С. Г.);

розвій «В кожній літературі є твори, які грали велику роль в розвою письменства...» (Пачовський, 1938, с. 95) — **Розвій**. Розвиток / пол. *rozwoj* — 1) розвиток, 2) розгортання, хід подій; *див.* іще **розвит**, **розвиток** (Ткач I, с. 318); **Розвій** — розвиток (ЛЛ 2012, с. 641); **Розвій**, -вою, м. Розвитіє. Галиц. (СГр. IV, с. 35); **Розвій** 1, розвою, ч., *заст.* 1. Розвиток. 3. Розквіт (сил) (СУМ VIII, с. 635);

розвідка «Гляди розвідки проф. Щербаківського видані в Празі» (Пачовський, 1938, с. 103) — **Розвідка** 1, и, ж. Наукове дослідження, наукова праця з будь-якого питання. *Він заспокоївся трохи, віддавши цей лист на пошту, і, сповнений віри в себе, взявся до праці над новою розвідкою про крайові відносини* (І. Франко, VI, 1951, 249) (СУМ VIII, с. 633);

реферат «...подав проф. Омелян Терлецький окремих реферат друкований в журнал «Українська Школа» в 1930 р.» (Пачовський, 1938, с. 102) «На основі цього реферату про роль українознавства в вихованні молоді...» (там само, с. 113) — **Реферат**, лат. — 1) доповідь, виклад змісту якогось питання; 2) прилюдна доповідь наукового характеру (СЧС 1955, с. 374), пол. *referat* — доповідь, *referować* — доповідати (Ткач I, с. 311);

уложити «(програму) уложено на основі історицизму» (Пачовський, 1938, с. 93) — **Уложити, укладати**. 1. Укласти, упорядкувати / пол. *ulożyć* — 1) укласти, покласти в певному порядку, стані, 2) скласти (плани тощо), 3) написати, створити (про літературний твір); **ulożyć sobie coś w głowie** — обміркувати щось, скласти план чогось (Ткач I, с. 311); **Уложити 1 (Вложити)**, ожу, ожіш, *док., перех.* Скласти, укласти. *Вона уложила собі наперед ту промову* (І. Франко, VII, 1951, с. 90); (СУМ X, с. 431);

уступи «Читанка в I. клясі подає уступи про життя старинного Сходу, Греції і Риму...» (Пачовський, 1938, с. 94), «...треба вивести український світогляд на основі лектури уступів з книжки Чижевського...» (там само, с. 99) — **Ўступ** г. з н. *ustęp*; на В. У. — уривок, стаття (УСС, с. 424); **Ўступ** — абзац (ЛЛ 2012, с. 743); **Ўступ**, у, ч., *книжн.* Частина тексту; уривок, абзац. *Я наведу*

ще.. два славні уступи з Гомерової «Іліади» — опис Пандарового лука і Ахіллового щита (І. Франко, XVI, 1955, с. 289) (СУМ X, с. 502);

уклад (укладання) «В других клясах треба вихіснувати при укладі читанок державно-творчі картинки з літописі...» (Пачовський, 1938, с. 94) — **Укласти, укладати**. Будувати, впорядковувати (про думки, плани тощо), розраховувати на щось. 1908, 520) / пол. **układać** — 1) укладати, складати, 3) складати (плани тощо) (Ткач I, с. 369); **Укладання 1 (Вкладання)**, я, с. Дія за значенням **укладати 1** 1, 2, 5—7. Його думка, сильним зусиллям волі скерована в інший бік, працювала вже над укладанням нового розділу статті (І. Франко, VI, 1951, с. 259); **Укладати 1 (Вкладати)**, аю, аеш, недок., Укласти (Вкласти), аду, адеш, док., перех. б. тільки з початковим у. Складати, упорядковувати (словник, збірник і т. ін.), створювати що-небудь певним чином. На те людям книги мудрі укладали, Щоб людській страсті вони гальмували (І. Франко, XI, 1952, с. 321) (СУМ X, с. 416);

фахові «Програми ці уложили фахові учителі...» (Пачовський, 1938, с. 93) — **Фаховий**, а, е. 2. Стос. до фахівця // Який є фахівцем. Бачинський враз з своєю жінкою, також артисткою драматичною з непосліднім талантом, були зразу одинокими фаховими акторами тої початкуючої сцени (І. Франко, XVI, 1955, с. 97) (СУМ X, с. 571); **Фах**, нім. — спеціальність. **Фахівець** — спеціаліст, знавець свого діла (СЧС 1955, с. 449);

хвилі «...вона (школа) виховує безхребетну інтелігенцію, яка в хвилі бурі і натиску готова до змінівиховства...» (Пачовський, 1938, с. 91) — **Хвиля 2**. короткий відтинок часу; мить ♦ **в хвилі** у час (ЛЛ 2012, с. 767); **Хвиля 1**, і, ж. 2. чого, перен. Нестримне піднесення, посилений рух, вияв чого-небудь. *Никодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху* (І. Франко, III, 1950, с. 323) (СУМ XI, с. 40);

хосенні «...чи є вони (основні питання) хосенні, чи шкідливі для утворення окремої держави» (Пачовський, 1938, с. 108) — **Хосен, хісна́, ч., діал.** Користь (СУМ XI, с. 132); **Выгода** — зиск, корість (р. -сти), бариш, вигода, пожиток (р. -тку), інтерес, гал. **хосен** (р. хісна) [з цього він матиме *хосен*]; **Полезно** — корисно, пожиточно, гал. хосенно (РУСКЄ, с. 178; 2151); **Хосан** — користь, вигода (ЛЛ 2012: 774); **Хосен** «користь» — запозичення з угорської мови; уг. *haszon* «користь, вигода» (ЕСУМ VI, с. 204). **Хосенно, діал.** Присл. до **хосенний**; **Хосенний**, а, е, діал. Корисний (у 1 знач.) (СУМ XI, с. 132) тощо.

Щодо особливостей правопису В. Пачовського, то найбільш прикметними є такі:

— уживання в словах іншомовного походження м'якого [л']: *беляст, лектура, кляса, мітологія, плян, постулят, проблематика, теологія, філософія*;

— уживання буквосполучення *ія* після приголосних у запозичених словах, а також у похідних словах, що також є відбиттям особливостей мовлення — усунення з'яння всередині слова і на межі основи й суфікса: *месіянізм, спеціальна (наука)*;

— вживання літери *г* на позначення проривного приголосного на місці *g*, а *г* на позначення фрикативного приголосного, відповідно, на

позначення *h*: *аргумент* (лат. *argumentum*), *геній* (лат. *genius*), *інтелігенція* (лат. *intelligentia*), *релігія* (лат. *religio*);

— написання слів без апострофа після губних і [р] та префіксів перед *я*, *ю*, *є*, *ї*: *зв'язок*, *зв'язаних*, *об'єкт*, *об'яви*, *пам'ятники*, *суб'єктивність* свідчить про дотримання іншої норми, зокрема «Правописних правил» НТШ затверджених 1922 р.;

— активне використання закінчення *-и* в родовому, давальному і місцевому відмінках однини та називному, знахідному і кличному відмінках множини іменників третьої відміни (здебільшого абстрактних): *людности*, *рівноправности*, *цінности*;

— вживає *е* замість *є* на початку слова: *Европа*, *Евген*.

Численну групу слів у лексиконі В. Пачовського становлять професіоналізми (слова та словосполучення), які він використовував у процесі фахової діяльності, зокрема й у своїй програмній доповіді «Українознавство у вихованні молоді». Серед них виділимо:

— **назви педагогічних понять** (зберігаємо тогочасний правопис — С. Г.): *національне виховання*, *виховання свідомої молоді*, *засоби виховання*, *реформа виховання*, *українське шкільництво*, *українське вчительство*, *українська філософія*, *державна програма для шкіл*, *наукова програма*, *підручник*, *читанка*, *учительська практика*, *українська дитина*, *фахові учителі*, *середньошкільне вчительство*, *історизм*, *лектура*, *лекція*, *кляса*, *доріст*, *школи нової системи*, *оживлення науки*, *реферат*, *виймки* (з літописів і билин), *виклади*, *педагогічні настоятелі*, *творці-учителі*, *державотворче покоління*, *метода*, *знання*, *реферат*;

— **назви навчальних предметів**: *предмети українознавства* (*мова*, *література*, *історія*, *плястичне мистецтво*, *музика та географія*); *українська мова і література*, *історія*, *предмети мистецького і фізичного виховання*, *історія мистецтва*, *польська мова й література*, *рідна мова*;

— **назви навчальних закладів, працівників шкіл та ін.**: *середні школи*, *приватні школи*, *вселюдні польські школи*, *народові школи з українською мовою навчання*, *публічні школи*, *виділові школи*, *семінарія*, *гімназія*, *лицей*, *лицей* (у знач. «ліцеїсти» — прим. наша С. Г.), *інтернат*, *бурса*, *бурсак*, *інститут*, *Міністерство Освіти*, *Львівська Шкільна Кураторія*, *учитель*, *директор*, *професор* (у знач. «учитель» — прим. наша С. Г.);

— **слова, словосполучення, що тематично пов'язані з викладанням різних навчальних дисциплін у школі**: *мистецтво слова*, *красне мистецтво*, *національна музика*, *мистецтво краски і ліній* — *національне малярство*, *дієслівний вислів*, *віддієслівні іменники*, *дієприкметникові конструкції*, *страждальний стан*, *прикметники українського стилю*, *новотвори*, *предмети навчання*, *оживлення* (у знач. «наповнити життям, діяльністю» — прим. наша С. Г.) *науки*, *земний гльоб* (у знач. «глобус, земна куля» — прим. наша С. Г.) та інші (Пачовський, 1938, с. 89—114).

Окрема група — це запозичені лексичні одиниці — складники соціолекту, що були спільними для інтелігенції всієї тогочасної України, як-от: *актуалізація*, *аргумент*, *геній*, *гармонія*, *демагогія*, *деструктивний*, *дефініція*

(історії), ексцент (твору), зїзд, зміновіховство⁸, індивідуалізм, інтерпретація, інтернаціоналізм, колективізм, конструкція, месіянїзм, містика, мистецтво, міт, мітольоґія націоналізм, нація, обект, педагоґ, революція, світогляд, субективність, теольоґія, фонд тощо (там само).

Подана вибірка — це поняття, які входили до складу і загальноінтелегентського, і спеціального вчительського, педагогічного лексикону тієї доби. Аналізовані галицькі лексеми активно влилися в лексичний фонд (зокрема східний його варіант), що призвело до формування і вироблення спільного словникового складу літературної мови з її стильово-стилістичною диференціацією та усталеністю норм. Згодом, у результаті мовних впливів, взаємодії та компромісів між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови, які були зафіксовані в «Українському правописі» (1928 р.), граматиках і словниках досліджуваного періоду й утворився єдиний мовний стандарт, вироблений у результаті спільної мовотворчої діяльності.

Про глибокі знання і широкий світогляд ученого і педагога Василя Пачовського свідчать його численні покликання під час виступу на Конгресі у Львові в 1935 р. на праці Дмитра Чижевського, Василя Сімовича, Івана Огієнка, Памфіла Юркевича, Леопольда фон Ранке, В'ячеслава (Вацлава) Липинського, Вадима Щербаківського, Дмитра Антоновича, Володимира Січинського та інших, а також твори художньої літератури, зокрема українських письменників, як-от: Івана Вишенського, Івана Могильницького, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Марка Вовчка, Миколи Гоголя, Дмитра Тупталенка, Миколи Устияновича, Олександра Барвінського, Ольги Кобилянської та зарубіжних: Вільяма Шекспіра, Генріка Ібсена, Адама Міцкевича, Жана-Батиста Мольєра, Віктора Гюґо, Фрідріха Шиллера, Івана Тургенєва.

Аналізує та цитує В. Пачовський педагогічну літературу, а саме: методичні підручники Ганни Похоської; журнал І. Огієнка «Рідна мова»; наукові програми для українських шкіл, опубліковані на сторінках часопису «Шлях виховання і навчання»; «Програму навчання української мови в новій гімназії» (Львів, 1935); «Читанки» для I, II, III і VI класів, зокрема й О. Барвінського (1925 р. без його підпису) під назвою «Вибір з українсько-руської літератури»; праці німецького педагога Бернарда Шварца; журнали «Українська школа», «Рідна школа» тощо.

Проведений аналіз доповіді В. Пачовського «Українознавство у вихованні молоді» дає підстави стверджувати:

1) українознавче виховання учнів передбачає отримання вичерпних знань з української мови, літератури, історії, філософії, географії та мистецтва;

2) важливим чинником формування світогляду молодого покоління є позашкільне національне виховання;

⁸ Зміновіховство, а, с., *іст.* Політична течія серед російської і української білоемігрантської інтелігенції (СУМ V, с. 609).

3) базове завдання учителя — плекати національний дух з метою підготовки зрілої нації, яка була б здатна збудувати власну державу;

4) використовувані педагогом лексичні одиниці — це поняття, які входили до складу і загальноінтелігентського, і спеціального вчительського, педагогічного лексикону тієї доби. Окремі терміни, якими послуговувався В. Пачовський та інші учасники Конгресу, як-от: *виховання, виховник, вчительство, іспит, коедукція, методи шкільного навчання, освіта, підручник, шкільництво* тощо увійшли до складу сучасної української мови без змін, тоді як інші зазнали часткових модифікацій у зв'язку з розвитком української мови, розширенням спектра використовуваних педагогічних понять, як-от: *змаги / змагання, доріст / молоде, підростаюче покоління, спосіб думання / спосіб мислення* тощо.

Матеріали Конгресу засвідчують вироблений науково-публіцистичний стиль української мови для середовища педагогів, працівників освіти та просвітян Східної Галичини того часу. Отож маємо всі підстави розглядати його як професійно спрямований підстиль цієї соціальної підгрупи інтелігенції, що засвідчує усталеність педагогічної термінології, яка є виразною ознакою інтелігентського соціолекту й галицького варіанта літературної мови загалом, як і будь-якої літературної мови, і ширше — мови освіченої верстви, «конверзації освічених людей», за визначенням І. Франка (Франко, 1986, с. 10).

Педагогічна діяльність В. Пачовського, аналіз мовних особливостей тексту доповіді педагога — яскравого представника української галицької інтелігенції Східної Галичини кінця XIX — першої половині XX ст. — засвідчує широке застосування і використання української мови в різних сферах суспільного життя досліджуваного регіону, дає підстави стверджувати, що саме ця суспільна верства збагатила лексичний склад західного варіанта української мови науковою термінологією, абстрактною лексикою і лексикою офіційно-ділового мовлення, створеною як на питомій, так і на запозиченій основі. Соціолект галицької інтелігенції має свої лексичні, фонетичні, правописні й інші прикметні риси, тоді як мовні форми соціолекту української галицької інтелігенції в різних видах, жанрах, стилях і засобах забезпечували функціонування української мови у сферах науки й освіти, літератури і театру, публіцистики і преси, релігії і Церкви, законодавства тощо.

Роль інтелігенції в кінці XIX — першій половині XX ст., як і в кінці XX — на початку XXI ст. залишилася незмінною. Її завдання — сприяти просвіті й освіті широкого загалу, дбати про духовне зростання людей з метою побудови української держави як цілісного організму на засадах християнської моралі, сприяти формуванню української нації, яка була б здатна зберігати і примножувати культурні та матеріальні багатства, розвивати самостійне політичне життя, економіку і соціальне благо задля того, щоб кожен громадянин української держави почував себе комфортно на рідній землі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ЕСУМ — Мельничук, О. С., Білодід, І. К., Коломієць, В. Т., Лукінова, Т. Б., Півторак, Г. П., Скляренко, В. Г., Ткаченко, О. Б. (ред.). (1982—2012). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* Київ: Наукова думка.
- ЛЛ 2012 — Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2012). *Лексикон львівський: поважно і на жарт.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- РУСКЄ — Кримський, А., & Єфремов, С. (ред.). (1924—1933). *Російсько-український словник: у 3 т.* Київ. <http://www.r2u.org.ua>
- СГр. — Грінченко, Б. Д. (1907—1909). *Словарь української мови: у 4 т.* Київ.
- СУМ — Білодід, І. К. (ред.). *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.
- СЧС 1955 — Бойків, І., Ізюмов, О., Калишевський, Г., & Трохименко, М. (1955). *Словник чужомовних слів.* Нью-Йорк: Видавництво Михайла Борецького.
- Ткач І — Ткач, Л. (2000). *Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.* Чернівці: Рута.
- УСС — Огієнко, І. (1924). *Український стилістичний словник.* Львів: Видання Української книгарні та антикварні.

ЛІТЕРАТУРА

- Гірняк, С. П. (2018). *Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ — початок ХХ століття).* Дрогобич: Посвіт.
- Грінченко, Б. (1907). *На беспросветном пути. Об украинской школе.* Киев: Издательство «Век».
- Грінченко, Б. Д. (2013). Яка тепер народня школа на Україні. У *Зібрання творів. Педагогічна спадщина* (кн. 1, с. 113—151). Київ: Київський університет ім. Б. Грінченка.
- Грушевський, М. (1907). *Освобождение России и украинский вопрос.* СПб.
- Книш, А. (2016). Захоронка (дитячий садок) Рідної Школи у Хоросно Старому. *Фотографії старого Львова.* <http://photo-lviv.in.ua/zahoronka-dytuachyj-sadok-ridnoji-shkoly-u-horosno-staromu/>
- Пачовський, В. (1938). Українознавство у вихованні молоді. У *Перший Український Педагогічний Конгрес, 1935.* Львів: Рідна школа.
- Перший Український Педагогічний Конгрес, 1935.* (1938). Львів: Рідна школа.
- Товариство Взаїмна Поміч Українського Вчительства 1905—1930.* (1932). Львів: Наклад «Взаїмної помочі Українського вчительства».
- Франко, І. (1986). Листи Івана Франка 1886 р. У І. Франко, *Зібрання творів у 50-ти томах* (т. 49: *Листи (1886—1894)*, с. 8—11). Київ: Наукова думка.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник.* (2001). Львів — Київ.

LEGEND

- ESUM — Mel'nychuk, O. S., Bilodid, I. K., Kolomiiets', V. T., Lukinova, T. B., Pivtorak, H. P., Skliarenko, V. H., Tkachenko, O. B., Shamota, A. M. (Eds.). (1982—2012). *Etymologichnyi slovnyk ukrains'koï movy: in 7 Vols.* (Vol. 1—6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- LL 2012 — Khobzei, N., Simovych, K., Iastrems'ka, T., & Dydyk-Meush, H. *Leksykon l'vivs'kyi: Povazhno i na zhart.* (2012). Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- RUSKIE — Kryms'kyi, A., & Iefremov, S. (Eds.). (1924—1933). *Rosiis'ko-Ukraïns'kyi slovnyk.* <http://www.r2u.org.ua> (in Ukrainian and Russian).
- SHr. — Hrinchenko, B. D. (Ed.). (1907—1909). *Slovar' ukrains'koï movy* (Vols. 1—4). Kyiv (in Ukrainian).
- SUM — Bilodid, I. K. (Ed.). (1970—1980). *Slovnyk ukrains'koï movy* (Vols. 1—11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- SChS 1955 — Boïkiv, I., Iziumov, O., Kalyshevskiy, H., & Trokhymenko, M. (1955). *Slovnyk chuzhomovnykh slov.* New York: Vydavnytstvo Mykhaila Borets'koho (in Ukrainian).
- Tkach I — Tkach, L. (2000). *Ukrains'ka literaturna mova na Bukovyni v kintsï XIX — na pochatku XX st.* Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).

USS — Ohiienko, I. (Ed.) (1924). *Ukrains'kyi stylistychnyi slovnyk*. Lviv: Vydannia Ukrain'skoï knyhnarni ta antykvarni (in Ukrainian).

REFERENCES

- Hirniak, S. P. (2018). *Sotsiolekt halyts'koï intelihentsii u formuvanni norm ukrains'koï literaturnoi movy (Kinets' XIX — pochatok XX stolittia)*. Drohobych: Posvit (in Ukrainian).
- Grinchenko, B. (1907). *Na besprosvetnom puti. Ob ukrainskoi shkole*. Kyiv: Vek (in Russian).
- Hrinchenko, B. D. (2013). Iaka teper narodnia shkola na Vkraïni. In *Zibrannia tvoriv. Pedahohichna spadshchyna* (Vol. 1, pp. 113—151). Kyiv: Kyïvs'kyi universytet im. B. Hrinchenka (in Ukrainian).
- Hrushevs'kyi, M. (1907). *Osvobozhdenie Rossii i ukrainskii vopros*. SPB (in Ukrainian).
- Knysh, A. (2016). Zakhoronka (dytyachyi sadok) Ridnoi Shkoly u Khorosno Staromu. *Fotografii Staroho L'vova*. <http://photo-lviv.in.ua/zahoronka-dytyachyj-sadok-ridnoji-shkoly-u-horosno-staromu/> (in Ukrainian).
- Pachovs'kyi, V. (1938). Ukraïnoznavstvo u vykhovanni molodi. In *Pershyi Ukraïns'kyi Pedagogichnyi Kongres, 1935* (pp. 84—114). Lviv: Ridna shkola (in Ukrainian).
- Pershyi Ukraïns'kyi Pedagogichnyi Kongres, 1935*. (1938). Lviv: Ridna shkola (in Ukrainian).
- Tovarystvo Vzaïmna Pomich Ukraïns'koho Vchytel'stva 1905—1930*. (1932). Lviv: Naklad "Vzaïmnoi Pomichi Ukraïns'koho Vchytel'stva" (in Ukrainian).
- Franko, I. (1986). Lysty Ivana Franka 1886 r. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh* (Vol. 49: Lysty (1886—1894), pp. 8—11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukraïny, m. L'viv. Putivnyk*. (2001). Lviv — Kyiv (in Ukrainian).

Статтю отримано 06.09.2021

Svitlana Hirniak, Doctor of Sciences in Philology, Associate Professor
in the Department of Philological Sciences and Methods of Teaching in Elementary School,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
24 Franko St., Drohobych 82100, Ukraine
E-mail: s.girnjak10@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7264-0312>

THE UKRAINIAN SCHOOLING OF STUDENTS IN VASYL' PACHOV'S'KYI'S CONCEPTION

This article examines the vision of the Ukrainian education at schools in Eastern Galicia on the first third of the 20th-century timeline by Dr. Vasyl' Pachovs'kyi, who introduced his pedagogical ideas at the 1935 First Ukrainian Pedagogical Congress in Lviv. Pachovs'kyi, a poet, scholar, and educator with more than 25 years of experience, believed that subjects in the Ukrainian language and literature, history, art, music, and geography should form the foundation of Ukrainian studies. According to him, the Ukrainian generation had to be educated by a school in which the Ukrainian national spirit is formed and Ukrainian is the language of instruction. The paper analyzes the linguistic peculiarities of Pachovs'kyi's report, in particular its lexical peculiarities, and outlines other linguistic means characteristic of Pachovs'kyi's idiolect.

Similar to other participants of the First Ukrainian Pedagogical Congress in Lviv in 1935, Pachovs'kyi advanced theoretical and methodological principles of Galician schooling and defined a strategy regarding organization and implementation of the native Ukrainian language in education.

A goal of the intelligentsia in the late 20th — early 21st century, as well as the late 19th — early 20th century, was to shape public opinion as to how significant the enlightenment and education are and to attain the people's spiritual growth. The promoting of critical thinking skills was/is to help keep building the Ukrainian state as an integral body based on Christian morality, promote the Ukrainian nation, capable of preserving and increasing cultural and material wealth and developing its own political life, economy, and social welfare so that Ukrainian citizens feel comfortable to introduce their Ukrainian identity.

Keywords: *Ukrainian studies, native (Ukrainian) language, Vasyl' Pachovs'kyi, 1935 Pedagogical Congress, intelligentsia, national values, schooling*

УДК 811.161.2'374.26

Т. О. ПЕТРОВА, кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри мовних дисциплін,
Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва
Харківська область, Харківський район, п / в «Докучаєвське-2», 62483
E-mail: t.petrova.science@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9534-9891>

НОВИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ІЗ ТЕХНОЕКОЛОГІЇ

Рецензія на: **Станкевич, С. В., Головань, Л. В., Білецький, Є. М., Меленті, В. О. (2020). Техноекологія: термінологічний словник для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 101 «Екологія». Харків**

В останні роки в закладах вищої освіти з метою забезпечення навчальних дисциплін спеціальними джерелами актуалізується робота щодо укладання українськомовних тлумачних термінологічних словників. Рецензоване джерело описує метамову техноекології — розділу екології, що «вивчає взаємодію природних і техногенних процесів. ... визначає обсяг, механізм і наслідки впливу на довкілля, здоров'я людини різних галузей та об'єктів...; розробляє регламентацію природокористування й технічні засоби охорони природи; опікується проблемами утилізації відходів виробництва і відтворення зруйнованих екосистем...» (с. 59).

Об'єктом розгляду постають лексикографічні параметри мега-, макро- й мікроструктури видання, а предметом — особливості їх репрезентування та відповідність усталеним принципам створення термінологічних словників.

Від початку ХХІ ст. в українських університетах починають вивчати техноекологію як науковий напрям екології (охорони довкілля), однак спостережаємо брак фахових довідкових праць, що описують її поняттєвий апарат. Актуальність словника визначають його завдання — окреслення меж терміноносистеми техноекології та розкриття змісту її спеціальних одиниць.

Цитування: Петрова, Т. О. (2021). Новий термінологічний словник із техноекології (рецензія). *Українська мова*, 4(80), 144–148.

Назва аналізованого джерела («Техноекологія: термінологічний словник») не викликає заперечень, вона чітко визначає його різновид: це термінологічний словник, у якому викладено тлумачення базових термінів техноекології.

Мегаструктуру (загальну побудову) словника прийнято відображати такими параметрами: ‘передмова’, ‘інструкція з користування’, ‘список використаних джерел’. Однак у цій праці їх не репрезентовано. Відсутність чи не найбільш важливого складника ‘передмова’ може спричинити низку питань у його користувачів, зокрема щодо типу, призначення та обсягу словника, параметрів і способів їх реалізування тощо. Відповідно, ретельно вивчивши коротку анотацію до джерела, установлюємо його тип: це одномовний короткий термінологічний тлумачний словник навчального типу, призначений для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 101 «Екологія». У кінці праці автори подали «Рекомендовану літературу» (с. 69). Для словників слід застосовувати лексикографічний параметр ‘список використаних джерел’, що виконує функцію комплексного бібліографічного покажчика, указує на професійний рівень укладачів. Утім аналіз рекомендованої літератури засвідчує необмірковане пропонування деяких робіт: з-поміж 69 позицій наведено понад 10 російськомовних джерел, надрукованих у Росії, Молдові, до того ж окремі з них датовані 1974-м, 1986-м рр., тобто це вже не сучасні видання, оскільки їм близько пів століття, адже техноекологія — молода наука.

Макроструктуру словника створює параметр ‘реєстр термінів’, що побудований за алфавітним принципом. Аналіз реєстру джерела підтверджує, що метамову техноекології формують питомі й чужомовні (а) базові терміни галузі (напр., *аварія екологічна* /с. 3/, *небезпечні відходи* /с. 39/), (б) одиниці суміжних наук (напр., сільського господарства — *мульчування* /с. 38/; землеустрою та кадастру — *кадастр природних ресурсів* /с. 30/; хімії — *каталізатор* /с. 31/ тощо), (в) загальнонаукові терміни (напр., *системний аналіз* /с. 53/) та ін. Водночас у реєстрі відстежуємо низку термінів, що викликають сумнів щодо їх належності до розглядуваної терміносистеми (у змісті їх дефініцій не відображений зв’язок з охороною довкілля): 1) запозичені одиниці з різних несуміжних наук, як-от: з філософії — *антропоцентризм* (с. 5), *світогляд* (с. 53); астрономії — *астероїд* (с. 5); будівництва — *будівельний комплекс* (с. 9); військової галузі — *війна* (с. 12); економіки — *інвестиція* (порівн., «довгостроковий вклад капіталу в галузь економіки країни і за кордоном», с. 28) та ін.; 2) загальнонавчальні одиниці, напр.: *всесвіт* — «весь існуючий матеріальний світ, безмежний у просторі і часі, різновидний за формою, яку приймає матерія в процесі свого розвитку» (с. 13) тощо. Крім того, у реєстрі автори подекуди двічі фіксують ті самі терміни-словосполучення, неуніфіковано інверсійний і прямий порядок подання заголовного терміна, як-от: *антропогенний ландшафт* (с. 5) і *ландшафт антропогенний* (с. 34) тощо. Доцільно було б застосувати алфавітно-гніздовий принцип побудови реєстру й інверсійну модель заголовного терміна, що сприяло б системному опису метамови

техноекології та недопущенню деяких недоліків. Напр., на с. 14 окремо подано один вид забруднення — *глобальне забруднення*, а на с. 23—24 відображено ще 13 його видів — *забруднення антропогенне*, *забруднення вібраційне* тощо; на с. 13 зафіксовано одиницю *водоохоронна зона*, а на с. 27 відображені інші різновиди зон — *зона екологічного лиха*, *зона екологічного ризику* та ін.

Розпорошеність видових термінів по словнику робить опис родового поняття неповним. Також виявляємо відхилення від алфавітного принципу побудови реєстру, зокрема на с. 62, де починають наводити одиниці на літеру «Ф», його порушено, порівн.: *фактор екологічний*, *фактор летальний*, *фактори абіотичні*, *фактори антропогенні*. Усе перераховане вище підтверджує, що реєстр словника розширений за рахунок одиниць, що не пов'язані з техноекологією; слід ретельно обґрунтувати принципи добирання термінів до реєстру; бажано доповнити словник покажчиком термінів, що дасть змогу уникнути повторів одиниць, згрупувати видові терміни та з'ясувати кількість реєстрових одиниць.

Склад **мікроструктури** зумовлений тлумачним типом словника. Відповідно, терміностаттю створюють, як видається, такі параметри: 'заголовний термін', 'дефініція', 'граматична характеристика', 'етимологічна довідка', 'варіанти', 'синонімія' тощо. Як заголовні терміни репрезентовано такі одиниці: 1) терміни-слова — головно іменники (*захоронення* /с. 26/, *ізотоп* /с. 28/ тощо). Крім того, упорядники використовують як заголовний термін і прикметник, порівн.: «Аферентний (лат. *afferendus* — той, що приносить) — той, який передає імпульси від робочих органів до нервового центра» /с. 6/). Однак виникає невпевненість щодо доречності зазначеного терміна в цьому словнику, оскільки СУМ-20 маркує його як *фізл.* (порівн.: «Який проводить збудження від периферійних тканин до центральної нервової системи»). Зіставивши зміст обох дефініцій, установлюємо їх подібність, відповідно, ця одиниця належить до фізіологічної термінології; 2) терміни-словосполучення (*індикатор забруднення* /с. 28/, *опаді кислотні* /с. 42/); 3) аббревіатура: «ОВНС — оцінка впливів на навколишнє середовище» (с. 41), що, як видається, не доречно. Слід подати як заголовний аналітичний термін (який кваліфіковано як дефініцію, про що свідчить його розміщення після знака тире), а аббревіатуру — у круглих дужках після нього як синтаксичний варіант. Крім того, його компонент-кальку *навколишнє середовище* доцільно замінити на нормативний *довкілля* (див.: Російсько-український словник: у 4 т. Київ, 2014. Т. 4, с. 257) — *оцінка впливів на довкілля (ОВНД)*. Найбільших труднощів викликає, звісно, репрезентування аналітичних термінів.

Автори неоднотипно фіксують параметр 'граматична інформація', подаючи флексійні форми терміна і в однині, і в множині (як-от: *екологічні фактори* /с. 20/ і *фактор екологічний* /с. 62/ тощо), при цьому їх дефініції різняться (порівн., «Екологічні фактори — будь-які умови довкілля, які впливають на стан екосистеми», с. 20; «Фактор екологічний — будь-який елемент середовища, здатний прямо чи опосередковано впливати

на живі організми хоча б протягом однієї фази їх розвитку», с. 62). Наведені тлумачення термінів, як бачимо, збігаються, тому бажано обрати найбільш усталену в цій галузі граматичну форму названих одиниць.

У словнику актуалізовано параметр 'етимологічна довідка' до запозичених термінів. Доцільність висвітлення інформації про походження чужомовних термінів у словнику беззаперечна. Знання первинного значення мовної одиниці сприяє правильному засвоєнню її тлумачення, кращому усвідомленню термінології як терміносистеми. Однак етимологічну довідку подано вибірково, лише до окремих одиниць. Напр., на с. 29 виявляємо її до терміна *інфраструктура* («лат. *infra* — нижче, під і *structura* — будова, розташування»), але на цій самій сторінці одиниці *інфільтрація*, *іонізація*, *іоносфера*, *іригація* не містять такого інформаційного блоку. Оскільки в метамові техноекології домінують чужомовні терміни, варто було б розкрити походження кожної такої одиниці.

Зафіксовані в праці синоніми й варіанти термінів свідчать про становлення термінології техноекології, а також про намагання кодифікувати всі можливі номінації спеціального поняття, щоб дати змогу обрати для користування найкращий варіант. Напр., знаходимо одночасне подання в круглих дужках до заголовного терміна синоніма, а потім до нього — синтаксичного варіанта (аббревіатуру), як-от: «Граничнодопустиме антропогенне навантаження (граничнодопустимий шкідливий вплив) (ГДШВ)» (с. 15). Утім параметр 'синонімія' відображений непослідовно, зокрема: а) у круглих дужках — «Озоносфера (озоновий екран)» (с. 41); б) через кому після заголовного терміна — «Сажа, технічний вуглець» (с. 52), «Сель, селевий потік» (с. 53); в) через кому після сполучника *або* — «Забруднювач, або полютант» (с. 25) тощо. Бажано уніфікувати графічне виділення параметрів 'синонімія' та 'варіанти терміна', щоб не заплутувати користувачів.

Для термінологічного словника важливим, безперечно, є застосування параметра 'дефініція'. Це визначає цінність джерела як спеціального довідкового видання. Репрезентовані в словнику тлумачення термінів різні за обсягом, що залежить від того, чи мають вони складні ієрархічні відношення. У деяких дефініціях порушений принцип семантизування понять, як-от: **1)** до аналітичних термінів, що подані двічі внаслідок застосування різних моделей їх побудови: *антропогенні фактори* (с. 5) і *фактори антропогенні* (с. 62) тощо. Зокрема, *антропогенні фактори* — «процеси життєдіяльності людини, що впливають на живі організми, екосистеми або біосферу загалом» (с. 5) і *фактори антропогенні* — «сукупність факторів, що формуються як результат життєдіяльності людини» (с. 62). Кодифікування двох моделей одного терміна, звісно, неприпустиме, до того ж відмінний зміст їх дефініцій може заплутати користувачів, створити розуміння, що це різні терміни; **2)** до видових понять не застосовано родо-видовий спосіб семантизування, що могло б підкреслити зв'язки між родовими термінами; **3)** до деяких термінів подано дефініцію не після знака тире, а після двокрапки (порівн., «**Правило інтегрального**

ресурсу: галузі народного господарства ...», с. 47) або без застосування жодного розділового синтаксичного знака (як-от, «**Сполуки фтору** разом з іншими елементами накопичуються в районах виробництва алюмінію ...», с. 56); **4)** до репрезентованих в одному заголовку термінів, що є антонімами, одночасно викладено дві дефініції, при цьому із зазначенням « — відповідно:», порівн.: «**Вичерпні та невичерпні природні ресурси** — відповідно: ресурси, що виснажуються ... і ті ресурси ...» (с. 11). Означені недоліки відображення параметра 'дефініція' дещо зменшують якість словника, але більшою мірою пояснення термінів чіткі, логічні, стислі. Разом з тим трапляються й порушення мовних норм, зумовлені, напр., поширеним використанням невластивих українській мові активних дієприкметників, зокрема, *забруднюючі речовини* (с. 10, 25), *лімітуючий фактор* (с. 35) тощо, які доречно замінити на *забруднювальні речовини*, *обмежувальний фактор*, надаючи перевагу питомим ресурсам; кальок — *складова частина* (с. 28), слід виправити на *складник* та ін.

Отже, попри викладені вище судження, рецензований словник, що призначений широкому колу читачів, які цікавляться питаннями охорони довкілля, має наукову цінність, заповнює лауну лексикографічного опису молоді галузі знань техноекології. Українська наука збагатилася спеціальним одномовним тлумачним словником. Висловлені міркування є радше побажаннями щодо можливостей подальшого вдосконалення термінографічного джерела, ніж критичними зауваженнями.

Рецензію отримано 25.08.2021

Tetiana Petrova, Candidate of Sciences in Philology,
Associate Professor in the Department of Linguistic Disciplines,
V. Dokuchaev Kharkiv National Agrarian University
Kharkiv region, Kharkiv district, p/o "Dokuchaievs'ke—2", 62483, Ukraine
E-mail: t.petrova.science@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9534-9891>

A NEW TERMINOLOGICAL TECHNOECOLOGY DICTIONARY

Review of: *Stankevych, S. V., Holovan', L. V., Bilets'kyi, I. M., & Melenti, V. O.* (2020). *Tekhnokolohiia: Terminolohichni slovnyk dlia zdobuvachiv pershoho (bakalavrs'koho) rivnia vyshchoi osvity spetsial'nosti 101 "Ekolohiia."* Kharkiv (in Ukrainian)

УДК 811.161.2'811.6

Ю. В. РОМАНЮК, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ju.romaniuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8854-3592>

Т. В. ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: t.v.tymbaliuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8029-6654>

«ПОНЯТТЯ ЦІННОСТІ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ТА В МОВІ»: МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР

8—9 червня 2021 року в онлайн-режимі відбувся Міжнародний науковий семінар «Поняття цінності в суспільному житті та в мові», який організували Інститут української мови НАН України та Інститут славістики Польської академії наук. Захід відбувся в рамках спільних дослідницьких проєктів згаданих установ — «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства» і «Лексичні, словотвірні та фразеологічні інновації у слов'янських мовах». Учасники — науковці з України та Польщі.

Перед початком роботи семінару до учасників звернувся директор Інституту української мови НАН України П. Ю. Гриценко, побажавши всім цікавих доповідей і плідної праці під час заходу.

П. Ковальський («Ієрархізація та визначення цінності в мові та мовознавстві», Інститут славістики ПАН) проаналізував відношення між процесом ієрархізації та визначенням поняття цінності в сучасній польській мові. Доповідач зосередився переважно на аксіологічних аспектах окремих випадків уживання мови, представив ієрархію як форму впорядкування та класифікації елементів у межах систем або структур, незалежно від того, це рівні мови чи метамови.

Л. П. Гнатюк («Життя як цінність у дзеркалі староукраїнської мови (на матеріалі текстів Григорія Сковороди)», Інститут філології КНУ ім. Тараса Шевченка) розглянула вираження поняття цінності та номінацію

Цитування: Романюк, Ю. В., Цимбалюк-Скопненко, Т. В. (2021). «Поняття цінності в суспільному житті та в мові»: Міжнародний науковий семінар. *Українська мова*, 4(80), 149—152.

людського життя в текстах відомого філософа та поета. Г. Сковорода на позначення життя використовує церковнослов'янське слово *жизнь*, а також лексему *живот*, яка аж до XIX ст. зберігала свій активний потенціал.

М. П. Препотенська («Риторика сучасності в аксіологічному аспекті», Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського») зауважила, що аксіологія — це давня філософська дисципліна, наука про цінності, яка спирається на античну ідею *калокагатії*, ідею німецького філософа М. Шелера «*порядок любові*» та ідеї В. Франкла.

С. П. Гіряк («Образ Тараса Шевченка в житті та творчості Костянтини Малицької», Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка) проаналізувала спогади письменниці К. Малицької (1872—1947), яка жила й творила в Галичині у різних культурних і політичних умовах; дослідила мовомислення літераторки, вплив творчості Т. Шевченка на її літературну, педагогічну та громадську діяльність.

Я. Банасяк («Визначення цінності інформації у болгарській та польській мові», Інститут славистики ПАН) зосередився на проблемі визначення цінності інформації в болгарській і польській мовах. На підставі аналізу предикатів у цих мовах і базових аксіологічних предикатів (*добре / погано*) доповідач дійшов висновку, що визначення цінності інформації багатоетапне, а істиннісна модальність належить до темпорально локалізованих станів.

Л. П. Кислюк («Маркери “цінності” похідного слова для його лексикографування», ІУМ НАН України) схарактеризувала маркери «цінності» похідного слова, визначальні для його лексикографування. Доповідачка витлумачила поняття «цінності» похідного слова з опертям на: 1) національномовну картину світу, 2) подання такого слова в реєстрі тлумачного словника та 3) метамову опису похідного слова як носія лексичного та словотвірного значень.

З. Г. Козирева («Мовна норма як загальнонаціональна цінність (лексикографічний вимір)», ІУМ НАН України), розглядаючи в нормування літературної мови крізь призму аксіології, наголосила, що словникарство найпотужніше впливає на літературну норму. Цінність лексикографічних видань упродовж останнього часу істотно зростає. Це пов'язано з новими способами опису лексики й фраземіки та із запитом користувача, який потребує подання інформації в максимально дохідливій формі.

Л. В. Мовчун («Лексема *місто*: римові константи і маркери епохи», ІУМ НАН України) з'ясувала, що постійні римопари експлікують як загальнозначущі для національної картини світу цінності, так і цінності, що є маркерами відповідної епохи. Джерелами римового матеріалу слугували словники українських рим, словник римових асоціацій та тексти 50 поетів — від Т. Шевченка до О. Ірванця.

Т. В. Цимбалюк-Скопненко («Інтенційна потужність українських прокльонів», ІУМ НАН України) проаналізувала прокльони, засвідчені в українських оригінальних і перекладних художніх текстах. Доповідачка висновувала, що, не взявши до уваги інтенційну потужність українських прокльонів, не можна створити повної картини суспільних цінностей, відбитих

у мові, адже вони у сконденсованій формі через магічну функцію відзеркалюють зворотний бік аксіологічної шкали української лінгвокультури.

Ю. В. Романюк («Стабільне семантичне ядро одиниці як показник її цінності для мовців», ІУМ НАН України) зробила спробу за допомогою компонентного аналізу визначити, які семи дієслів *активувати / активуватися* та *активізувати / активізуватися* вможливають чи не вможливають об'єднати їх в одній статті в «Активному тлумачному словнику української мови». Стабільність семантики проаналізованих одиниць підтверджує їхнє вживання протягом 100 років з тими самими значеннями, а це свідчить про цінність розгляданих елементів для мовців.

І. А. Самойлова («Лінгвокультурно марковані одиниці як відображення традицій у життєдіяльності етногрупи литвинів», ІУМ НАН України) за об'єкт свого дослідження обрала назви матеріальної та духовної культури литвинів, використані у статті В. Горленка «Литвини півночі України — ймовірний уламок нащадків племені літописних сіверян». Ішлося про найменування, пов'язані з рільництвом, хліборобством, промислами, прядінням, а також назви житлових приміщень, продуктів харчування.

Н. В. Сніжко («Лексикографічне систематизування знань про ціннісні доміанти українського світосприймання», ІУМ НАН України) присвятила свою доповідь комплексному аналізу системи українських цінностей (*любов, свобода, правда, істина, краса, щастя, доброзичливість, богонатненна творчість, естетична насолода* та ін.). Актуальність запропонованого дослідження зумовлена потребою утвердити в діяльності сучасного соціуму високі етичні та естетичні надбання, що їх здобули попередні покоління творчої інтелігенції України.

Є. А. Карпіловська («Критерії визначення цінності мовної одиниці в “Активному тлумачному словнику української мови”», ІУМ НАН України) зосередила увагу на процесі й методології укладання «Активного тлумачного словника української мови», над яким працюють у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. У доповіді йшлося про активність лівої частини (реестру) словника та правої (тлумачної) його частини. Активність тлумачної частини словника — це спрямування правил уживання тієї чи тієї мовної одиниці. За висновками доповідачки, якість реестру словника залежить від стабільності лексики та фраземіки української мови впродовж XVIII — початку XXI ст.

О. М. Тищенко («Мова як цінність і цінності в мові: що *на хліб не намастити*», ІУМ НАН України) дослідила проблему актуалізації мови як цивілізаційної цінності, простежила, які цінності й чому стають найчільнішими для українців останнім часом. Доповідачка наголосила на націєтвірній та державотвірній ролі мови й неприпустимості знецінення мовного питання, особливо в період розвитку популістичних тенденцій, у державі, що перебуває у стані війни.

Л. І. Дідун («Репрезентація морально-психологічних характеристик людини у фразеології», ІУМ НАН України) проаналізувала особливості

номінації морально-психологічних характеристик людини, зокрема її вмінь, навичок, розумових здібностей, у фраземіці. Доповідачка переконливо довела, що фраземи охоплюють широку характеристику внутрішніх сфер буття людини, репрезентують її моральні цінності.

О. С. Боярчук («Словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича — цінна пам'ятка української офіційно-ділової лексикографії», ІУМ НАН України) присвятила доповідь видатній пам'ятці української лексикографії першої третини ХХ ст. — «Словникові ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича (1930). Цей словник, на думку дослідниці, став кульмінаційною працею термінографів офіційно-ділової лексики першої третини ХХ ст.

Ю. О. Цигвінцева («Роль нових омонімів у розвитку поняттєвої системи сучасної української мови», ІУМ НАН України) у своєму виступі зауважила, що новий омонім, як і будь-яка нова одиниця, засвідчує появу нового поняття. Дослідниця докладно схарактеризувала неоомоніми, утворені повторенням словотвірної моделі.

О. М. Богомолець-Бараш («Неймінг як репрезентація європейських цінностей українцям у ХХІ ст.», Інститут філології КНУ ім. Тараса Шевченка) зосередив увагу на особливостях відбиття цінностей українців у процесі створення назв компаній або товарів (послуг). Доповідач відзначив, що саме на мовному рівні можна простежити, якою мірою європейські цінності важливі для українців.

Наукову хроніку отримано 18.10.2021

Juliia Romaniuk, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ju.romaniuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8854-3592>

Tetiana Tsybaliuk-Skopnenko, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: t.v.tsybaliuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8029-6654>

PONIATTIA TSINNOSTI V SUSPIL'NOMU ZHYTTI TA V MOVI
(THE CONCEPT OF VALUE IN PUBLIC LIFE AND LANGUAGE):
INTERNATIONAL SCIENTIFIC SEMINAR

This international scientific seminar derives from the joint research projects *Onlain Bibliohraphiia Svitovoho Slavistychnoho Movoznavstva* (Online Bibliography of the World Slavic Linguistics) and *Leksychni, Slovtvorni ta Frazelohichni Innovatsii u Slov'ans'kykh Movakh* (Lexical, Word-Formative, and Phraseological Innovations in Slavic Languages) conducted by the Institute of the Ukrainian Language of the Academy of Sciences of Ukraine and Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences. Speakers argued that national culture is the culture of the national language and national consciousness to be preserved and referred to the importance of axiology in this process.

Keywords: *international scientific seminar, axiology, lexicography, literary language*

ЗМІСТ

Дослідження	<i>С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Т. А. Коць, Г. М. Сюта, А. Ю. Ганжа</i> Сучасна українська академічна лінгвостилістика: стратегії інтегративного розвитку* 3
	<i>Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк</i> Формально-семантична стратифікація та функціонально-стильова диференціація в українській мові початку ХХІ ст.* 24
	<i>І. А. Казимирова, Л. А. Халіновська, Н. О. Яценко</i> Наукова термінологія: проблематика, пошуки, перспективи* 49
	<i>Т. О. Петрова</i> Українська навчальна (шкільна, професійно-технічна) термінографія: ретроспектива й перспектива 60
	<i>М. О. Гонтар</i> Динаміка мовної ситуації у сфері електронної торгівлі в Україні 76
	<i>Р. О. Коца</i> Розвиток книжкової традиції на Закарпатті 93
	<i>І. Є. Ренчка</i> Мовне і національне питання в публіцистиці та епістолярії Валерія Марченка 109
	<i>С. П. Гіряк</i> Українознавче виховання учнів у концепції Василя Пачовського 127
	<i>Т. О. Петрова</i> Новий термінологічний словник із техноекології Рецензія на: <i>С. В. Станкевич, Л. В. Головань, Є. М. Білецький, В. О. Меленті.</i> Техноекологія: термінологічний словник для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 101 «Екологія». Харків, 2020 144
	<i>Ю. В. Романюк, Т. В. Цимбалюк-Скопненко</i> «Поняття цінності в суспільному житті та в мові»: Міжнародний науковий семінар 149
Огляди та рецензії	
Наукова хроніка	

CONTENTS

Articles

*Svitlana Iermolenko, Svitlana Bybyk, Tetiana Kots',
Halyna Siuta, Anhelina Hanzha*

The modern Ukrainian academic linguistic stylistics:
A strategy of the integrative development **3**

Ievheniia Karpilovs'ka, Larysa Kysliuk, Iuliia Romaniuk

Formal and semantic stratification and functional and stylistic
differentiation in the early 21st century Ukrainian language **24**

Iryna Kazymyrova, Liudmyla Khalinovs'ka, Nina Iatsenko

Scientific terminology: Issues, the search, and prospects **49**

Tetiana Petrova

Ukrainian educational (school and vocational) terminography:
A retrospective and perspective **60**

Maryna Hontar

The development of the language situation in the field of e-commerce
in Ukraine **76**

Ruslana Kotsa

An evolution of the book tradition in Transcarpathia **93**

Inna Renchka

Language and national issue in Valerii Marchenko's opinion journalism
and epistolary **109**

Svitlana Hirniak

The Ukrainian schooling of students in Vasyl' Pachovs'kyi's conception **127**

Surveys and Reviews

Tetiana Petrova

A new terminological technoecology dictionary

Review of: *Stankevych, S. V., Holovan', L. V., Bilets'kyi, I. M., & Melenti, V. O.*
(2020). *Tekhnnoekolohiia: Terminolohichni slovnyk dlia
zdobuvachiv pershoho (bakalavrs'koho) rivnia vyshchoi osvity
spetsial'nosti 101 "Ekolohiia."* Kharkiv (in Ukrainian) **144**

Scientific Chronicle

Iuliia Romaniuk, Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

Poniattia tsinnosti v suspil'nomu zhytti ta v movi
(The concept of value in public life and language):
International scientific seminar **149**